

» A NAGY VÁLSÁGTÓL « » A RENDSZERVÁLTÁSIG «

SZÖVEGGYŰJTEMÉNY A FŐVÁROSRÓL
1930 – 1990

**„A NAGY VÁLSÁGTÓL”
„A RENDSZERVÁLTÁSIG”**

Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához

II. kötet

**„A NAGY VÁLSÁGTÓL”
„A RENDSZERVÁLTÁSIG”**

Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához

**II. kötet
1930–1990**

*Összeállította és szerkesztette
Sipos András és Donáth Péter*

**Budapest Főváros Levéltára – ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Kar
Budapest, 2000**

A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatta

A borítót tervezte
Katona László

A borítón látható fotók:
A romos Lánchíd 1945
(Escher Károly felvétele)
Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár

Váci utcai részlet 1971. június 4.
(Kovács Sándor felvétele)
Magyar Távirati Iroda

Kiadja és terjeszti
Budapest Főváros Levéltára – ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Kar
Felelős kiadó: Á. Varga László főigazgató
Szerkesztő: Nyerges András
Szedte és nyomta: Budapest Főváros Levéltár Nyomdája
Felelős vezető: Pesti Márta

ISBN 963 7323 20 1 Ö
ISBN 963 7323 22 8

TARTALOM

ELŐSZÓ	13
Ajánlott irodalom	15
I. fejezet	
KONCEPCIÓK ÉS VÍZIÓK	
„BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROSÓRÓL”	19
Szabó Dezső: A falu Budapest (1935. április 13.)	19
Szabó Dezső: Budapest környéke (1937. november 15.)	24
Budapest városfejlesztési programja (1940 október)	28
A Magyar Közigazgatástudományi Intézet emlékirata Nagy-Budapest megszervezéséről (1941. április 12.)	41
Szendy Károly a leendő Nagy-Budapest szociális igazgatásának feladatairól (1942)	50
Weis István: Nagy-Budapest (1942)	57
II. fejezet	
METSZETEK „BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS” ÉLETÉBŐL	61
Szigeti Gyula: A gazdasági válság Budapest életében (1935)	61
Elekes Dezső: Budapest szerepe Magyarország szellemi életében (1938)	69
Buziássy Károly: A budapesti mozik és hangversenyek statisztikája (1938)	93

Molnár Olga: A főiskolai hallgatók szociális és gazdasági viszonyai Budapesten (1934)	97
Erba Odescalchi Sándor herceg az arisztokrácia társaséletéről	106
Javaslat 200 és 300 pengő havi jövedelem beosztására (1934)	111
Vasvári László: A korszerű kislakás építészeti szempontból (1934)	115
Németh László: A Medve utcai polgári (1937)	118
Babirák Mihály – Kokovai Lajos: A polgári iskolai tanulók pályaválasztásáról (1936)	132
Rézler Gyula: Egy magyar textilgyár munkástársadalma (1943)	143
Fischer József: A budapesti munkáslakások szociológiája (1943)	159
Szécsi János: A pesti nyomorgyűrű (1938 december)	163
A Székesfőváros Társadalmpolitikai Ügyosztályának 1940. évi jelentéséből	170
Markos Béla a főváros idegenforgalmáról (1936 november)	179
Jankovits Miklós: A nyolcosztályos elemi népiskola jelentősége Budapest Székesfőváros szempontjából (1940 december)	183
Az iparosok és kereskedők származásának igazolása a „második zsidótörvény” alapján (1939 szeptember)	189
Megemlékezés Észak-Erdély visszacsatolásáról a Csobánc utcai elemi iskola szülői értekezletén (1940. december 11.)	193
Az Állami Németnyelvű Tanítóképző – Líceum tanári karának jegyzőkönyve a német nemzetiségű diákok körében uralkodó szellemről (1942. február 25.)	195
III. fejezet	
BUDAPEST, A „FRONTVÁROS”	199
Edelsheim-Gyulai Ella: Légi támadás (1942 szeptember)	199

A budapesti tankerületi főigazgató körrendelete az iskolák hősi halottainak nyilvántartásáról (1942. október 8.)	203
A budapesti tankerületi főigazgató körrendelete az iskolák légmentesítési szolgálatának megszervezéséről (1943. november 13.)	204
A budapesti tankerületi főigazgató körrendelete a tanárok által követendő magatartásról a német megszállás után (1944. március 23.)	208
Zsidó szerzők műveinek eltávolítása a XII. ker. Állami Líceum és Tanítóképző Intézet könyvtárából (1944 április)	211
Szerb Antal elbocsátása a középiskolai tanári szolgálatból a zsidók közszolgálatának megszüntetéséről szóló rendelet alapján (1944. április 24.)	216
Mi lesz a zsidó üzletekkel? (1944. április 29.)	218
A XII. ker. Állami Líceum és Tanítóképző Intézet épületének igénybe vétele német katonai kórház céljára (1944. május 16.)	220
Munkácsi Ernő a budapesti zsidóság összeköltöztetéséről	223
Fenyő Miksa naplójegyzete, 1944. június 28.	228
Veesenmayer német birodalmi megbízott távirata Ribbentrop külügyminiszternek a budapesti zsidók deportálásának tervéről (1944. július 9.)	230
A budapesti tankerületi főigazgató körrendelete a tanítás befejezéséről (1944. október 25.)	233
Magyar katonai dokumentumok az ostromlott Budapesten uralkodó állapotokról (1944. december 30.; 1945. február 10.)	235
Darvas József az ostrom napjairól	241
Márai Sándor: Budai séta (1945 március)	247

IV. fejezet

ÚJJAÉPÍTÉS, ÚTKERESÉS — ÚJ KONCEPCIÓK, ÚJ VÍZIÓK	251
Csorba János polgármester felterjesztése Miklós Béla miniszterelnökhöz a főváros helyzetéről (1945. február 11.)	251
Török István: Budapest népességének vándormozgalma a háború alatt és az ostrom után	255
Jegyzőkönyv a XII. ker. Állami Líceum és Tanítóképző Intézet tanári karának üléséről (1945. április 3.)	261
Vita a Budapesti Nemzeti Bizottság ülésén a földreform végrehajtásáról és a német nemzetiségű lakosság kezeléséről (1945. április 11.)	266
Dokumentumok a csepeli Weiss Manfréd-művek sorsáról 1944–1945-ben	271
Fischer József a Fővárosi Közmunkák Tanácsa utolsó éveiről	275
Schifferné Szakasits Klára 1945. május 1-ről	283
Marcell Gyula: Budapest lakosságának életharca ötszáz tanuló étrendjében (1945 december)	286
Detektívjelentés a pénzromlás által kiváltott közhangulatról (1946. március 15.)	294
Péter Gábornak, az Államvédelmi Osztály vezetőjének kimutatása az osztály 1946. október 20-ig kifejtett működéséről	297
Jegyzőkönyv a Nagy-Budapest kialakítása ügyében kiküldött munkabizottság üléséről (1945. július 27.)	301
Az új fővárosi törvény előkészítésére kiküldött különbizottság jelentése (1947 május)	317
Előterjesztés Budapest városfejlesztési programja tárgyában. (1947 január)	324
Az egyházi iskolák államosítása ellen tiltakozó röplap (1948 április)	332
1848 centenáriumának ünneplése (1948. szeptember 20.)	334

Schifferné Szakasits Klára az új vezető réteg életmódjáról	336
Pongrácz Kálmán polgármester jelentése a belügyminiszternek Budapest lakosságának 1949 decemberi politikai közhangulatáról . . .	341
A polgármesteri I. (elnöki) ügyosztály összefoglaló jelentése a Nagy-Budapest létrejöttével kapcsolatos közhangulatról (1949. december 23.)	344
V. fejezet	
A HIDEGHÁBORÚ „FRONTVÁROSA”	347
Nagy-Budapest 10 éves városfejlesztési tervének vázlata (1950. március 23.)	347
A Budapesti Városi Tanács VB Népművelési Osztályának feljegyzése Sztálin szobrának elhelyezése ügyében (1950. március 7.)	358
A Rákosi Mátyás Vas- és Fémművek alapítólevele (1950. március 30.)	361
Nemes György a Rákosi-kultuszról	362
Görgey Gábor az 1951. évi kitelepítésekről	364
Jelentés a főváros lakosságának 1952 februári politikai közhangulatáról . .	368
Jelentés a Budapesti Városi Tanács irányítása alá tartozó színházak, varieték és a cirkusz műsorpolitikájáról (1952. július 21.)	371
A Budapesti Rendőrkapitányság ügyeletének jelentése a Sztálin halálával kapcsolatos megnyilvánulásokról (1953. március 9.)	375
A Budapesti Városi Tanács VB egyházügyi előadójának 1953 március havi jelentéséből	377
Hangulatjelentés Nagy Imre kormányprogramot ismertető beszédének visszhangjáról a lakosság körében (1953. július. 15.)	383

Pongrácz Kálmán tanácselnök jelentése Nagy Imrének, a Minisztertanács elnökének a főváros életét, a lakosság ellátottságát jellemző adatokról (1953. október 9.)	388
Tájékoztató az üzemi dolgozók és üzemi vezetők által felvetett szociális és kulturális problémákról (Ganz Vagongyár) (1953 október)	393
Rendőrségi jelentés az 1954. évi labdarúgó-világbajnokság döntőjének elvesztését követő tüntetésekről (1954. augusztus 14.)	396
A Belügyminisztérium Budapesti Főosztályának utasítása az 1954. évi tanácsválasztásokkal kapcsolatos rendőri feladatokról (1954. október 16.)	400
Iskolabírálat I. Faragó László fővárosi tanulmányi felügyelő értékelése a Táncsics Mihály Gyakorló Tanítóképző oktató-nevelő munkájáról (1956. február 20.)	404
Iskolabírálat II. Szathmáry Lajos tanulmányi vezető (farsangi) értékelése a Táncsics Mihály Gyakorló Tanítóképző oktató-nevelő munkájáról. (1956. február 25.)	409
VI. fejezet	
A VILÁG FIGYELMÉNEK KÖZÉPPONTJÁBAN	417
Angyal István vallomása az 1956. október 23-i eseményekről	417
Kopácsi Sándor az 1956 október végi napokról	422
„Az ország szíve kinyílt...” (1956. november 3.)	426
Csepel felveszi a munkát (1956. november 3.)	428
Kővágó József megbízott polgármester nyilatkozata a Magyar Nemzetnek 1956. november 3-án	429
Malasenko altábornagy visszaemlékezése a szovjet csapatok 1956 novemberi budapesti harcairól	431
A Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának jelentése a kormányhoz a budapesti harcok során keletkezett károkról (1957. január 21.)	435

A Fővárosi Bíróság jelentése az „ellenforradalmi bűncselekményekkel” kapcsolatos ítélezéséről (1958. június 25.)	440
VII. fejezet	
AZ „ÚJRA CSENDES” BUDAPESTTŐL A „LEGVIDÁMABB BARAKK” FŐVÁROSÁIG	449
A Vár és a Vigadó sorsa az MSZMP Politikai Bizottsága előtt (1959. július 21.)	449
Budapest általános rendezési terve az MSZMP Politikai Bizottsága előtt (1960. július 26.)	465
Polónyi Károly: Budapest városképe (1973)	482
A népesség és a jövedelmi viszonyok alakulása a hatvanas években	486
Sándor Pál: A fővárosi lakásépítés hatékonysága (1981)	492
Csőregyh Éva: Lakótelepi gyerekek (1978)	498
Kolosi Tamás: „Miféle népek lagnak arra?” (1979)	509
Kemény István – Kozák Gyula: A Csepel Vas- és Fémművek munkásai (1971)	515
Solt Ottilia: Szakképzetlen családok (1977)	528
Solt Ottilia „Kész a leltár”. Egy budapesti kerület alacsony jövedelmű munkáscsaládjai (1975)	532
Jelentés a fővárosban élő és dolgozó cigányok helyzetéről (1981 november)	539
Berey Katalin: A város előszobája (1981)	548
Juhász Júlia: A Skála születése (1976)	555
Emlékezések a „hatvanas évek” „Ifipark”-járó	559
Budapest oktatásfejlesztésének irányelvei (1969)	562

Állambiztonsági jelentések az 1988. és 1989. június 16-i megemlékezésekről	570
ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS	575
Beluszky Pál: Budapest társadalma a modernizáció útján. 1948-tól máig (1992)	575
FÜGGELÉK	593
Statisztikai táblázatok	593
A szemelvények szerzői	620
Rövidítések jegyzéke	622

ELŐSZÓ

„»A nagy válságtól« »a rendszerváltásig«” című szöveggyűjtemény* — a „»Kelet Párizsától« a »bűnös városig«” címmel megjelent, az egyesített főváros első hat évtizedét (1870–1930) átfogó első kötethez hasonlóan — elsősorban az *ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Karán* (a volt Budapesti Tanítóképző Főiskolán) bevezetett *'Budapest története'* tantárgy hallgatóinak felkészülését, szemináriumi munkáját hivatott segíteni, de információink szerint hasznosítható más — egyetemi, ill. középiskolai — képzési formákban is. Az első kötettel kapcsolatos visszajelzések ismeretében kissé nagyobb bizakodással reméljük, hogy *tanulságos olvasmányként szolgálhat mindazok számára, akiket a város történetének alapkérdései, valamint az 1930–1990 között eltelt hat évtized Budapestjének színei, az egyes korszakok hangulata érdekelnek.*

A válogatásnál most is elsősorban arra törekedtünk, hogy a városra mint egészre (annak fejlesztésére, szerepkörére, státuszára, igazgatási szervezetére) vonatkozó legfontosabb korabeli álláspontokat, döntéseket, másrészt a társadalmi jelenségeket, folyamatokat, a művelődés kereteit, a mindennapi életet és ezek egykorú megítélését dokumentáljuk. E témaköröknek az adott terjedelmi keretek között lehetséges sokszínű bemutatása érdekében, csak jelzésszerűen szerepelhetnek olyan nem kevésbé fontos kérdések, mint a gazdaság, a politikai élet, vagy éppen a városi infrastruktúra fejlődése. El kellett tekintenünk a nagy történelmi fordulatok, háborúk, forradalmak menetének sokrétű ábrázolásától is, csupán villanásszerűen igyekszünk érzékeltetni egyet-mást abból, hogyan élte át ezeket a város lakossága. A válogatásnál tehát sem a témakörök, sem a korabeli álláspontok között nem törekedtünk/törekedhettünk valamiféle „arányosságra”. Szempontunk az volt, hogy az

* A címben használt idézőjelek arra utalnak, hogy noha XX. századi történelmünk nagy válságok és rendszerváltások sorát produkálta, a köznyelvben (és a szakirodalom fogalomhasználatában) ezek a szavak rögzültek meghatározott korszakok: az 1929–1933 közötti világgazdasági válság, illetve az 1989–1990. évi rendszerváltás megnevezésére.

egy — oktatási céljaink jegyében választott — szövegek önmagukban is tartalmilag gazdagok legyenek és a város fejlődésének valamely lényeges, vagy akár csak jellegzetes problémáját markáns korabeli vélemények kíséretében tükrözzék. Igyekeztünk elkerülni az átfedéseket a rendelkezésre álló, és az oktatásban ugyancsak használható forrásgyűjteményekkel, különösen a Budapest Főváros Levéltára által kiadott Források Budapest Múltjából c. sorozat III., IV. és V/A., V/B. kötetivel — ezekből csak egy-két „megkerülhetetlen” dokumentumot vettünk át. Amennyire elsődleges céljaink engedték, *kiadatlan levéltári dokumentumokból, vagy ma már alig hozzáférhető, kevésbé ismert kiadványok anyagából válogattunk, ezzel is segítve a mélyebb érdeklődést mutató lokálpatrióták, ill. a kapcsolódó diszciplínákat oktatók tájékozódását, könnyen hozzáférhető forrásbázisuk bővítését.*

Ahogy az ilyen típusú szöveggyűjtemények általában, szemelvényeink együtt olvasva sem adják Budapest összefüggő „történetét”. A várostörténet alapkérdéseivel még csak ismerkedők számára elsősorban tanári segítséggel ajánljuk, illetve feltételezzük az alapvető várostörténeti összefoglalások valamelyikének vezérfonalként történő használatát.

A szemelvényeket szöveghűen, de általában a mai helyesírás és központoszás szerint közöljük, csak az egyes szerzők jellegzetes fordulatait, írásmódját őriztük meg. A szövegben előforduló kiemeléseket is kivétel nélkül az eredetiből vettük át. A dokumentumok jegyzetelésénél csupán a szöveg megértéséhez szükséges magyarázatokra szorítkoztunk. A szövegeken terjedelmi okokból tett rövidítéseket, kihagyásokat [...] jellel jelöljük. Az egyes dokumentumoknak címet adtunk, ezek nem feltétlenül egyeznek meg az eredeti címmel. A pontos bibliográfiai adatokat, levéltári jelzeteket az egyes dokumentumok végén közöljük.

Ezúton is köszönjük Budapest Főváros Levéltára és ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Kara vezetőségének, hogy a kötet megjelenését lehetővé tették. Köszönjük továbbá Budapest Főváros Önkormányzata Kulturális Bizottságának és az OTKA T 025323 számú projektjének az anyaggyűjtéshez, a Nemzeti Kulturális Alap Levéltári Kuratóriumának a kiadáshoz nyújtott támogatást.

A szerkesztők

Ajánlott irodalom

Összefoglaló várostörténeti művek

- A főváros 120 éve. 1873–1993. Készítette Novotnyéné Pletscher Hedvig. KSH Budapesti és Pest Megyei Igazgatósága, Bp., 1995.
- Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig. Budapest története V. k. Szerk. Horváth Miklós, Akadémiai Kiadó, Bp., 1980;
- Budapest. Fővárosunk története. Főszerk. Ságvári Ágnes, Bp., 1973.;
- Budapest kézikönyve. I–III. kötet. Cebe Kiadó, Bp., 1998.
- Budapest – Történet. Budapesti Negyed, 20–21. szám, 1998 nyár-őszi;
- Buzinkay Géza: Budapest képes története. Corvina, Bp., 1998.;
- Enyedi, György – Szirmai, Viktória: Budapest. A Central European Capital. Belhaven Press, London, 1992.

A további bibliográfiai tájékozódáshoz:

- Budapest történetének bibliográfiája. I–VII. kötet. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bp., 1967–1969.;
- Budapest történetének bibliográfiája. 1981–1986/90. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bp., 1983–1994.
- A levéltári forrásokra:* Budapest Főváros Levéltára. Levéltárismerető. II. Szerk.: Kenyeres István – Sipos András. Bp., 1997.

További alapvető kézikönyvek:

- Budapest Lexikon I–II. Főszerk.: Berza László. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993.;
- Budapest teljes utcanévlexikona. A bevezető tanulmányt írta Ráday Mihály, az adattárat összeállította Mészáros György. Bp., 1998.
- Budapest köztéri szobrainak katalógusa. Szerk.: Rajna György. Bp., 1989.

Az egyes témakörök elmélyültebb tanulmányozásához:

- Barta Györgyi – Beluszky Pál (szerk.): Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban. Bp., 1999.
- Barta Györgyi (szerk.): Budapest — nemzetközi város. MTA, Bp., 1998. (Magyarország az ezredfordulón)
- Csanády Gábor – Ladányi János: Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992.
- Cséfalvay Zoltán: Helyünk a Nap alatt... Magyarország és Budapest a globalizáció korában. Kairosz Kiadó–Növekedéskutató, Bp., 1999.

- Demeter Zayzon Mária: A budapesti népesség nemzetiségi, etnikai arculata. Bp., 1994.
- Donáth Péter: Iskola és politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez. 1919–1944. 3. kiad. Trezor Kiadó, Bp., 1998.
- Eörsi László: Ferencváros 1956. A kerület fegyveres csoportjai. Bp., 1997.
- Gyáni Gábor: Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja. Magvető, Bp., 1992.
- Gyáni Gábor: Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940. Új Mandátum, Bp., 1998.
- Kincses Károly – Sándor P. Tibor: Fotó – Város – Történet. Magyar Fotográfiai Múzeum – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp., 1998.
- Komoróczy Géza (szerk.): A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások történelem. I–II. Bp., 1995.
- Lampel Éva – Lampel Miklós: Pesti bérházsors. Várospolitikai, városrehabilitáció. Bp., 1998.
- Lichtenberger, Elisabeth – Cséfalvay Zoltán – Paal, Michaela: Várospusztulás és -felújítás Budapesten. Magyar Trendkutató Központ, Bp., 1995.
- Mann Miklós: Budapest oktatásügye a két világháború között. Bp., 1999.
- Németek Budapesten. Szerk.: Hambuch Vendel. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat, Bp., 1998.
- Póto János: Emlékművek, politika, közgondolkodás. Budapest köztéri emlékművei, 1945–1949. Így épült a Sztálin-szobor, 1949–1953. MTA TTI, Bp., 1989.
- Preisich Gábor: Budapest városépítésének története 1945–1990. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1998.
- Ráday Mihály: Városvédőbeszédok. 1–2. Bp., 1988.
- Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. Bp., 1998.
- Varga László: Az elhagyott tömeg. Tanulmányok 1950–1956-ról. Bp., 1994.
- Várostörténeti dokumentumgyűjtemények:*
- Források Budapest Múltjából. III. Források Budapest történetéhez. 1919–1945. Szerk.: Szekeres József. BFL, Bp., 1973.
- Források Budapest Múltjából IV. Források Budapest történetéhez 1945–1950. Szerk.: Gáspár Ferenc. BFL, Bp., 1973.
- Források Budapest Múltjából. V/A. Források Budapest történetéhez 1950–1954. Szerk.: Gáspár Ferenc – Szabó Klára. BFL, Bp., 1985.
- Források Budapest Múltjából. V/B. Források Budapest történetéhez. 1954–1958. Szerk.: Gáspár Ferenc – Szabó Klára. BFL, Bp., 1988.
- Dokumentumok Kispest történetéhez. Szerk.: Szabó Csaba. BFL, Bp., 1999.

A tárgyalati problémák szélesebb összefüggésbe helyezéséhez:

- Braham, R. L.: A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon. 2. bőv. kiadás. I–II. kötet, Bp., 1997.
- Balogh Margit – Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. I. Kronológia. II. Adattár. MTA TTI, Bp., 1993., 1996.
- Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza. Általános rész. Bp. – Pécs, 1999.
- Berend T. Iván: Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990. Bp., 1999.
- 1956 Kézikönyve. I–III. kötet. I. Kronológia. II. Bibliográfia. III. Megtorlás és emlékezés. Főszerk.: Hegedüs B. András. Bp., 1996.
20. századi magyar történelem 1900–1994. Szerk.: Pölsökei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos. Bp., 1998.
- A fordulat évei. 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet. Szerk.: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János. Bp., 1998.
- Ferge Zsuzsa: Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből. Bp., 1986.
- Fülöp Mihály – Sipos Péter: Magyarország külpolitikája a XX. században. Bp., 1998.
- Gergely Jenő – Pritz Pál: A trianoni Magyarország. 1918–1945. Bp., 1998.
- Gergely Ferenc: A magyar gyermekvédelem története. (1867–1991) Püski, Bp., 1997.
- Gyáni Gábor – Kóvér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp., 1998.
- Izsák Lajos: Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története 1944–1990. Bp., 1998.
- Karády Viktor: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok. Bp., 1997.
- Kardos József – Kelemen Elemér: 1000 éves a magyar iskola. Bp., 1996.
- Kornai János: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Bp., 1993.
- Magyar művelődéstörténet. Szerk.: Kósa László. Bp., 1998.
- A magyarok krónikája. Szerk.: Glatz Ferenc. Officina Nova, Bp., 1995.
- Magyarország társadalomtörténete. II. 1920–1944. Szöveggyűjtemény. Szerk.: Gyáni Gábor. Bp., 1995.
- Magyarország társadalomtörténete. III. 1945–1989. 1–2. kötet Szerk.: Fokasz Nikosz – Örkény Antal. Bp., 1998.
- Magyarország a XX. században. szerk.: Kollega Tarsoly István. 1–3. kötet. Szekszárd, 1996–1998.
- Mészáros István: A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája. 996–1996. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996.
- L. Nagy Zsuzsa: Magyarország története 1918–1945. Debrecen, 1995.

- Ormos Mária: Magyarország a két világháború között 1914–1945. Debrecen, 1998.
- Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985 I. Az újjáépítés és a tervutasításos gazdálkodás időszaka. 1945–1968. Bp., 1985.
- Rainer M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz. I. 1896–1953; II. 1953–1958. Bp., 1996., 1999.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Bp., 1999.
- Szöveggyűjtemény Magyarország XX. századi történetének tanulmányozásához. 1930–1941., 1941–1945. Szerk.: Donáth Péter – Farkas Mária – Pajorné Tóth Ilona. Budapesti Tanítóképző Főiskola, Bp., 1992.
- Szöveggyűjtemény a magyar művelődéstörténet tanulmányozásához. Szerk. Agárdi Péter. JPTE, Pécs, 1995.; Művelődéstörténeti Szöveggyűjtemény II/1–2. 1945–1990. Szerk.: Agárdi Péter. JPTE, Pécs, 1997.
- Tilkovszky Loránt: Német nemzetiség – magyar hazafiság. (Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből) Pécs, 1997.
- Tóth József – Trócsányi András: A magyarság kulturális földrajza. Bp., 1997.

I. fejezet
KONCEPCIÓK ÉS VÍZIÓK
„BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROSRÓL”

Szabó Dezső: A falu Budapest

1935. április 13.

I.

Ha a most elkövetkezendő években sikerül megszervezni a magyar életakaratot: Budapestre nagy kulturális, politikai és gazdasági szerep vár a jövőben Kelet-Európában. De különben is: Budapest a döntő harctér, ahol eldől a magyar élet-halál harc. Ez a város a magyarság kitért ablaka a világra, itt kell megmutatnunk egyéniségünk, alkotó erőnk teljes arcát. Ha Budapestet nem tudjuk magyarrá hódítani: kisorvadunk az alkotó nemzetek versenyéből.

Bizony ma még, Budapest, szegényke, mint épülethalmaz, elég jelentéktelen valami. Rosszul sikerült német-osztrák giccs, némi ghetto architektúrával és holmi magyarkodó birizgálással nehezítve. Pedig a természet összes jóságai összejöttek itt, hogy az ember megalkothassa a munka, a szépség, a tudás és a jólét örökcsodájú metropolisát.

Régi és közel múltunk bőven megmagyarázza ezt a szomorú fejlődést. De az új sürgetésű évek követelik, hogy most, nagy nemzetközi szerepe előtt a magyar lélek teljes kifejezőjévé tegyük ezt az áldott fekvésű várost a magyar lélek minden alkotó képességével. Erre a nagy feladatra igen sokszor vissza fogok térni. Most, a következő sorokban egy olyan gondolattal akarok hozzájárulni e nagyszerű történelmi feladathoz, mely népünk nevelésére is igen nagy hatással volna.

Budapest, amellet, hogy az ország fővárosa: a legnagyobb magyar falu is. Fájdalom, statisztikai adatok nem állanak rendelkezésemre. De azt hiszem, nem téve-

dek túlságosan, ha a falu-Budapest lélekszámát kb. százezerre teszem. Az ország minden részéből idekerült háztartási alkalmazottak, szolgák, munkások, kubikusok, viceházmesterek stb., stb. tömegei a Budapestre egybebújdosott falu lélekszámát légióvá nevelik.

Ezek mind: kitépett, szél sodrába került lelkek. Az ősi talajt kihúzta alóluk a nyomorúság. Hol kapnak új tápláló földet gyökereik alá Budapest kietlen rohanásában? Hétköznapi végzik a nehéz kenyér vak robotját. Estéknént s a vasárnapokon és ünnepnapok ásításában védtelenül ténferegnek a világváros ezer kísértései közt. A nagy pénz-Bakony gyilkos bozótjaiban lesnek rájuk az alkohol, a prostitúció, a kártya, a rossz betegségek és a rosszabb szenvedélyek. Árva, elhagyott lelkek ezek, akik elvesztették az anyai humus megtartó erőit s a véletlen vak szele szerint sodródnak a végzet valamelyik kegyetlensége felé.

2.

Nem volna-e emberül kötelesség, nem volna-e a magyar megépítés szent feladata: hogy megmentjük: ezeket a lelkeket? De nemcsak hogy megmentjük: hanem a magyar egészség, a magyar fejlődés, a magyar alkotó lélek munkás, továbbható erős sejtjeivé tegyük őket. Az út ehhez a feladathoz egyetlen és világos. *Gyógyítsd a népet a néppel.* Vagyis: a megtántorodott, a nyomorúságban elbetegült és elfásult nép lelkét tedd ismét egészségessé, élővé, alkotóvá azzal, amit a nép lelke a századok folyamán alkotott. A meggyengült nép lelkét oltsd be a hajdan erős nép lelkével.

Budapesten népkerteket kell létesíteni népházakkal. A népházakban legyenek: könyvtár, előadó terem, népművészeti műhelyek, színpad, tánchelyek, kocsmaterem. A kertben kertművészeti műhely s játszóterek. A könyvtárban legyenek meg a magyar népköltészet alkotásai, a nagy magyar alkotók művei, a nép gyakorlati életéhez szükséges útmutatású könyvek és semmiképpen sem az uralkodó kurzus Bujdosó könyvei¹ vagy szörnyű Gyula diákjai.² Az előadó teremben bizonyos hétköznapi estéken és ünnepnapokon tervszerű sorozatot összeadó előadások tartásának. De nem hazafias sikolyok, nem irredenta bőgedelmek és nem is keresztényi szóömlések vagy esztétikai folyások stb. Hanem összefoglaló tervben átgondolt

1 Tormay Cecile 1918–19-ről szóló könyvének címe.

2 Somogyvári Gyula költő 1929-ig ezen a néven publikálta irredenta verseit.

útmutatások arra: melyek az egyén és a család egészségének feltételei, a védekezési módok a betegségek ellen, hogyan kell a gyermeket tehetségük irányában helyesen nevelni, milyen pályák, milyen fejlődési lehetőségek állanak előttük, hogyan szervezkedjenek gazdasági, kulturális érdekeik védelmére, melyek a gazdasági termelés legcélszerűbb modern formái, kik voltak a magyar szellem nagy alkotói és mit adtak stb., stb.

A műhelyekben tanítanának — gyakorlati, tárgyi mutatókkal — magyar népi bútort, ház és bútordíszítő, kapu és kerítés csináló, utcaszépítő, mindenféle időszaki népviseleti, hímzés és egyéb kézimunkai stb., stb. művészeteket. Külön műterme, konyhája volna a főzésnek: ahol az egészséges, ízletes és takarékos főzésre tanítanák a jelentkezőket. Erre a magyar falunak igen nagy szüksége van.

A táncteremben csak magyar táncok volnának lehetségesek. És itt megtanítanák a magyar faluk népét a magyar nép régi táncaira. A színpadon — talán néha színészek is — de leginkább a jelentkező falusiak adnának elő népszínműveket, népies játékokat, népi meséket, balladákat és a népköltészet egyéb termékeit. Ugyanitt tanítanák a magyar népi zenét s a Bartók-Kodály gyűjteményben megmentett népdalokat.

A magyar falu kert adataiból megalkotott kertben tanítanák a magyar kert és falu díszítés művészetét, játszóterein a magyar játékokat.

A népkert népháza nem klebelsbergi nép-Dahlem,³ nem szegedi tehénre feladott kő kombiné, nem felhővakaró ijesztések és nem is kaszárnyakolosszus volna. Hanem: különálló, aránylag kisebb falusi házak. De nem budapesti Lechnernek⁴ stemplis magyarságával kotyvasztva. Hanem inkább: a régi somogyi és régi székely házak másolatai. Az összes helyiségek berendezése és díszítése is a népművészet alkotása legyen. De megint: nem valami német indítású pesti iskolában tanult turáni magyar németbelü magyarkodása — mint a hortobágyi csárda

3 Klebelsberg Kuno gróf (1875–1932), vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1920-as években — a Berlin melletti Dahlemben kiépült tudományos központ mintájára — nagy természettudományi telepet kívánt létesíteni Lágymányoson a különböző intézmények keretében működő tanszékek és laboratóriumok koncentrációjával.

4 Lechner Ödön (1845–1914) építész, a nemzeti építéstílust keresve megteremtette a magyaros szecesszióknak nevezett irányzatot. Főbb budapesti épületei: Iparművészeti Múzeum (1896, Üllői út 33–37.), Földtani Intézet (1898–1899, Stefánia út 14.), Postatakarékpénztár (1901, Hold u. 3.).

vagy a debreceni Bunda-vendéglő —, hanem: a legsajátosabb magyar falvak népművészetének, berendezésének és díszítésének hű követése.

A kocsmahelyiségben olcsó és jó magyar koszt s mérsékelten kimért jó magyar bor legyen — és semmi más ital. Az egész népi intézményben sehohsem legyen semmi nagyképien pedagógiai, feszélyező vagy legényegyletlen kegyes. Szabad emberek vidám szabad találkozó helye legyen. Mindenki oda menjen be, ahová akar, azt nézzen, tanuljon, úgy mulasson, amint hajlamai diktálják.

3.

Kiszámíthatatlan értéket, erőt, életgazdagodást jelentene e gondolat helyes megépítése a magyarságnak, a sajátos magyar kultúrának, a magyarság fizikai és morális egészségének.

1. A Budapest-erdőben tántorgó magyar falu mind nagyobb számban otthonosodna e helyekhez, ahol legmélyebb multságait, leghasznosabb tudnivalóit legtöbbnyire ingyen, vagy egy pár fillérért kapná. Így a magyar falvak Budapestre sodort tömegei mind nagyobb arányban vonatnának el a bűn, a betegség lehetőségétől: az egészség, a szépség, a kultúra, az alkotó kedv felé.

2. Az ez intézményekben formált lelkek erős, munkás sejtjei lennének a magyar pszichének, a magyar kultúrának, a minden ízében a magyarság belső élettörvényeit követő életnek. Vissza kerülve falujukba: élő szervei volnának a magyar falu regenerálásának. Az ők megújult lelkén át árasztaná el a régi erős, magyarul alkotó falu a mai meggyengült falvakat.

3. Ez intézményekben igen sok művész és más egyén jutna kenyérhez.

4. Ez intézmények révén a magyar nép alkotó szelleme, a magyar lélek teremtő szépségei törnének be a beteg és idegen Budapestre. És talán megindítói volnának a magyar művészetek megújulásának. Már csak azzal is, hogy közelebb hoznák az alkotó magyar falut a magyar középosztály, a magyar iskolák szeméhez és szívéhez.

5. Amíg Budapest környékének elmaradhatatlan magyar betelepítése megtörténik: ezeknek az intézményeknek szétáradó magyarsága a legemberibb és legtermékenyebb módon viszi be a főváros környékének idegen népét a magyar lélek, a magyar kultúra, a magyar nyelv egységébe.

6. Ez intézmények megvalósítása pénzügyileg is csak ideig-óráig jelentene különösebb megterhelést az Állam és a Főváros számára. Ezek az intézmények a nép-

művészeti tárgyak előállításával, esetleges kiállítások és nagyarányú népművészeti vásárok stb. rendezésével lassankint behoznák fennállásuk költségeinek nagy részét.

Egyelőre elég volna két ilyen hatalmas falutelepet teremteni Budapesten. Talán a Népligetben az egyiket, a másikat okvetlenül Budán, a Vérmezőn. Hatalmas lépés volna ez Buda magyarrá hódításában. És megszépítése volna ennek a csodálatos térnek, melyet házakkal már úgyis úgy körülcsumnyítottak, mintha fővárosunk az arkitektúrai és városrendezési ocsmányság Nobel-díjára pályázna. Később minden kerületnek volna ilyen falu-telepe.

És minden nagy vidéki metropolisnak is. Amíg nem tudjuk városainkat minden sejtjükben magyarrá hódítani a magyar lélek minden alkotó erejével: addig csak idegenek kényén tengő Hamupipőke lesz a magyarság a saját hazájában.

Természetes: itt csak röviden és nyersen adhattam meg a gondolatot, a részletek irányító megmutatása nélkül. Óh nagyméltóságú, kegyelmes, méltóságos és nagyságos Reform-korszakok, Új Stílusok, Tempók és Magyar Intranszigienciák: ím alázatosan nyújtok egy reformot tiszteletreméltó tettevágyásuk elé. Reformot, mely egészség, fejlődés, megtalált lélek a magyarság és új stílus: magyar stílus az idegen Budapest számára. És mohó tempójú intranszigiens harc minden idegen bacillus, minden magyar halál ellen. Nagyméltóságú és méltóságos Reform-Korvin-kormányfőtanácsosok: nem jó volna már egyszer a magyar nép tényleges fel-emelésében keresni a Nemzeti Egység és a magyar jövő útjait?

Farkasrét, 1935. április 13.

Szabó Dezső: Az egész látóhatár. Első kötet. Püski, Bp., 1991. 207–210. p.

Szabó Dezső: Budapest környéke

1937. november 15.

[...] A főváros nemcsak kirakata a nemzetnek a világ felé, melyben testi és lelki munkájának minden értékét, sajátos termő életének tömörített képét mutatja meg. Nemcsak történelmi és kulturális egyéniségének, egész lelkének legteljesebb, legtisztább kifejezése. A főváros gyomra, agya, szíve az egész országnak, az egész nemzetnek. Ő veszi fel és dolgozza fel először a világ kulturális, történelmi, gondolati áramait s asszimilálja át a nemzet testébe. Innen indulnak ki állandóan a nagy szervi parancsok, a folytonos beidegzések: hogy az egész országban minden gondolat, akarat, minden munka, termés, minden mozdulás a nemzeti élet nagyságát építse. Innen indulnak ki a nagy érzelmi áramok, melyek újabb védelmet és a jövőbe vágott szélesebb utat jelentenek minden bölcső, minden életakarat számára. A főváros a roppant szeizmográf, mely megérzi a történelem földrengéseit és felriasztja az ország életösszönét az új holnapok megépítésére. A főváros a nemzet számára az életharc állandó döntő csatateré s elvesztésével odavesz az egész ország, az egész nemzet. Amelyik faj hegemoniájába keríti a fővárost: azé az egész ország, az egész történelmi műhely, minden hatalom, minden irányítás, a kiválasztás minden lehetősége.

Mi csak most jutottunk el függetlenségünkhöz, saját egyéniségünkhöz. Ezért nincs okunk kétségbeesni. Mert: természetes: hogy az idegen életformákból kizuhant magyarság a kezdet kezdetén még tántorog. Hogy sok a zavar, az öntudatlanság, a célvaktság, a szolidaritás hiánya. Hogyan alakulhattak volna ki az öntudat, az orgánikus célkeresés, a szolidaritás lelki folyamatai egy olyan hosszú uralom alatt, mely minden tényével, hatalmi és lelki eszközeivel éppen ezek megalakulását igyekezett állandóan megakadályozni? De még mindent helyrehozhatunk, mindent jóvá tehetünk: a biztos siker minden feltétele akaratunkban és bátorságunkban van, mely szintén akarat, a legmélyebb szervi akarat.

Budapest magyar megépítése még a jövő feladata, legsürgősebb feladata. *És ennek első feltétele: önvédelmünk, minden életünk, megmaradásunk és megújulásunk sine qua nonja: Budapest egész nagy környékének körültelepítése azoknak az*

ősi képletű magyar faluknak ott feleslegessé földtelenült és szegényült elemeivel, melyek a legrégebb magyar települések voltak az országban.

Ez ellen nincs érv, ennek nem lehet lehetetlenje, amint nincs érv az ellen, hogy valaki lélegzeljék. Örültség s gyávaság legvégső tébolya volna azt mondani: hogy valamelyik velünk barátságban álló idegen állam ezt rossz néven venné.⁵ Először is: túldrága barátság az, mely rossz néven veszi barátjától, hogy otthon akar lenni saját otthonában, hogy élni akar és életvédelme alapfeltételeit megépíti. Másodszor: lehet, hogy valamelyik velünk barátságban álló idegen állam azt is rossz néven veszi, hogy itt még egy magyarság (nem: hungarizmus) nevű nép lélegzik és él. De azért nem fogunk lemondani a jó kis oxigén beszlukkolásairól, sem az élet édes ízeiről. Különböen is: az élet elemi parancsai teljesítésében sohasem szabad nézni a mások akaratát.

Miért döntően, az élet vagy halál megválasztásával fontos az, hogy Budapest egész környéke a magyarság kezében-lelkében legyen?

A környék az első állandó hatás arra, hogy Budapest arcát magyarrá teljesítjük.

Budapest egész nagyobb környékének rendkívüli, minden más vidéknél előnyösebb gazdasági helyzete van. Az itt lakó parasztság terményeinek gyors és biztos piacot kap. Ez egyszersmind ráneveli, hogy termelését a fővárosi piac különböző igényei szerint módosítsa, fejlessze. És természetes: ez a gazdasági lehetőség hatással van minden más fejlődésre, gyermekei jövőjére.

A főváros környékének parasztsága juthat legelőször Budapest rengeteg állandó, vagy ideiglenes munkaalkalmához. A különböző kubikus munkák, építések stb. szükségéhez elsősorban innen kerülnek ki a munkások. A háztartási alkalmazottak, kik oly fontos tényezőt jelentenek a magyar család lelki nevelésében: nagyrésztben a környékbeli parasztnők, parasztasszonyok közül soroztatnak. A bolti és másféle szolgálók, altisztek, házmesterek, kalauzok, kisiparosok, apró uccai árusok stb., stb. óriás arányban a környékről kerülnek.

Ez aztán egyszersmind a magyar középosztály megalakulásának állandó döntő meghatározója. Ezekben már felébred a kulturális és szociális emelkedés vágya: tanítatják és taníthatják gyermekeiket. Ráadásul: az egész környék lakossága

5 A magyarországi németiség helyzete, nemzetiségi jogainak kérdése, ill. a német nemzeti mozgalom — fasiszta Németország által támogatott és egyre inkább irányított — pángermán irányzatának tevékenysége a magyar-német kapcsolatok kritikus kérdése volt ebben az időszakban.

könnyebben taníthatja Budapesten serdültebb gyermekeit, mint más vidékek népei. Hiszen már legtöbbször van hozzátartozója Budapesten, vagy a közelség a napi bejárást lehetővé teszi. A középosztály összes pályáinak emberellátásában aránytalanul nagy része van. Hiszen ezek juthatnak legkönnyebben pártfogáshoz, támogatáshoz a különböző napi érintkezések és szükség kielégítések révén. A budapesti középosztályú pályákon is ők helyezkedhetnek el elsősorban. És mihamarab elfoglalták a budapesti minisztériumok, hivatalok, egyházak, iskolák, városi állások, gazdasági irányítások helyeit stb., stb.: ők határozzák meg az egész ország középosztályának kiválasztását. Ez a mai egyetemes sváb hegemónia egyik magyarázata.⁶ Amint körül tudjuk telepíteni magyar parasztsággal a fővárost: a magyarság középosztályú fejlődése biztosítva van: ami az életharc döntő csatájának megnyerését jelenti a magyarság számára.

Budapest egész levegője, kulturális sugárzása folytonos szellemi emelkedéssel jár a környék lakossága számára, ha ma még veszélyei is vannak. A környék lakóinak sok alkalma van a főváros múzeumaiba, kiállításaira, színházaiba stb. járni, sokat vannak művelt emberek környezetében. Budapest ezer tárgyi nevelésében stb., stb.

Mindezeknek és az itt még elnemsorolt ezer apróbb-nagyobb tények összehatása volna az: hogy itt, Budapest nagyobb környékében megalakulna egy jómódú, sok lehetőségű, felébredt kulturális és szociális igényű magyar parasztság, mely az egész ország lakosságának felemeltetését jelentené. Hisz ezek fiait már középosztályú fejlődésnek s hozzájutásnak az irányításhoz, a történelmi élet építéséhez.

6 A német anyanyelvű lakosság aránya az 1930. évi népszámlálás szerint Budapesten és a „statisztikai Nagy-Budapesthez” sorolt 21 peremtelepülésen egyaránt 3,8% volt (a magyar anyanyelvűeké 94,3, ill. 94,7%). A német anyanyelvűek legnagyobb arányát Békásmegyeren (26,9%) és Pesthidegkúton (19,8%) regisztrálták. Ugyanakkor (a „statisztikai Nagy-Budapesten” kívül eső) Soroksáron és számos budakörnyéki, pilisi faluban ekkor is német többség volt. Szabó Dezső fejtegetése mögött olyan nemzetfelfogás húzódik meg, amely a származás által meghatározott és a nyelv váltás által nem érintett „fajiságot” helyezi előtérbe. Ennek megfelelően „sváb hegemónián” a megelőző évtizedek során elmagyarosodott német eredetű családból származók masszív jelenlétét érti a tisztviselő középosztályban, a tisztikarban, a politikai és a gazdasági élet vezető posztjain. Az ország bajaiért nagy mértékben a középosztály „idegen fajiságát” okolta. A meg nem rontott tiszta magyarság megtestesítőjének az asszimiláció által kevésbé érintett parasztságot tekintette.

Ennek a feladatnak a megvalósítása: a magyar megmaradás, a magyar megújítás, a magyar önvédelem természettörvényileg szükségszerű elmulaszthatatlan, elhalaszthatatlan feltétele.

Lényegesen hozzátartozna e megmutatáshoz, hogy ide hozzam: milyen eszközökkel, milyen módozatokkal gondolom megvalósítani ezt a feladatot. Tehetném. Nem teszem. Ma még felesleges a sok szétrágó idegen hódító akaratnak, gyávaságnak, vakságnak bő alkalmat adni a *lehetetlenségi* szofizmákra. Ha a kialakuló magyar szolidaritás és felébredő bátorság megteremti a gyors lehetőséget e feladat megvalósítására: ezek a módozatok és lehetőségek mintegy maguktól természet-szerűen fognak az építő akarat elé kínálkozni.

Városmajor, 1937. november 15.

Szabó Dezső: Az egész látóhatár. Első kötet. Püski, Bp., 1991. 291–293. p.

*Budapest városfejlesztési programja*⁷

1940 október

Telepítési politika

[...] Budapest 20.000 hektárt tevő területén eddig valamivel több mint egymillió ember telepedett le, ugyanakkor körülbelül félmillió ember él összefüggő tömegben a környéki városokban és falvakban. Budapest lakossága általában — Óbuda és Kőbánya kivételével— Pest és Budának a Dunánál találkozó központjából kisugározva, úgy helyezkedett el, hogy az egész területnek körülbelül egyhatod részén lakik a lakosság kétharmad része, míg a maradék egyharmad rész a terület öthatod részén települt meg elszórva, váltakozó sűrűségben. Az érvényben lévő Építésügyi Szabályzatban lefektetett beépítési módok alkalmazása mellett a főváros területén mintegy öt és fél millió ember nyerhetne elhelyezést.

Az első következtetés, amelyet e tényekből le kell vonnunk, az, hogy sokkal nagyobb lakossággal, mint amilyent ma találunk Budapesten, a jövőben sem kell számolnunk. Természetes szaporodás útján a főváros lakossága nem növekszik; mint növelő tényező tehát csak a bevándorlás marad. Ha már most figyelembe vesszük a közgazdasági, szociális és honvédelmi szempontból folytatott decentralizációs országos telepítési politikát, amelyet nem lehet múltó jelenségnek tekinteni és azt, hogy az ország területének minden növekedése egyben életképes vidéki városok visszaszállását és újraéledését jelenti, aligha számolhatunk már az ország szíve felé irányuló nagyobb vándorlási folyamattal. Inkább talán arról lehet szó, hogy a települési és egyéb életfeltételeknek közelebb jutásával a főváros és környéke között élénkebb vándorlási mozgalom alakulhat ki, éspedig inkább a fővárosba való visszavándorlás útján. De ebben az esetben sem kell számolnunk olyan lakos-sza-

7 Budapest átfogó városfejlesztési programjának kidolgozását Harrer Ferenc 1932-ben kezdeményezte, és a Törvényhatósági Bizottság általa vezetett különbizottsága végezte el. A városrendezésről és építésügyről megalkotott 1937:VI. tc. időközben valamennyi város számára kötelezővé tette városfejlesztési terv készítését. A Harrer-féle bizottság által készített munkálatot a közgyűlés 1940 októberében fogadta el városfejlesztési tervként.

porulattal, hogy a településre rendelkezésre álló terület és a várható lakosság viszonyából ne vonhassuk le azt a további következtetést, hogy az *építési telkek beépíthetőségének intenzitását* — úgy az udvarterületek növelésével, mint az épületmagasságok leszállításával — közegészségi és most már légoltalmi szempontból is *csökkentsük*, a *beépíthető területet* pedig a város pénzügyi érdekében, a megokolt építési telek-kínálatnak biztosításával, *kisebbsítjük*.

Ez adottságokból folyik továbbá az, hogy már nem folytathatunk olyan telepítési politikát, amely a lakosságot lehetőleg a belső városrészekben tömörítse és a külső részekben minél szélesebben gondoskodik zöld közterületekről (erdőkről, ligetekről, parkokról) és a mező- és kertgazdasági művelés alatt álló területeknek ebben a minőségükben való meghagyásáról. A kialakult helyzet már nem engedi meg a települési terület olyan mértékű csökkentését, amely megfelelné a lakosság négy-öt évtizeden belül várható gyarapodásának, vagyis a települési területet már nem lehet olyan kicsinyre szabni, hogy az még mindig ne lenne a jövőbeni települések számára túlságosan nagy. Ha azonban tervszerű városrendezés hiányában a települt város nagy területe folytán már szertefolyt, ami légoltalmi szempontból kedvező, ebből a helyzetből és abból, hogy Budapestnek bőséges a területe, azt a következtetést is le kell vonnunk, hogy az *aprótelkes, kertes kiscsaládi házakban*, akár szabadon álló, akár sorházas formában *való települést telepítési politikánk integráns részévé tegyük*. Ilyen lehetőség megadásától lehet csak várni a fővárosból a környékre való kivándorlás visszafejlődését és az ország szíve felé irányuló vándorlásnak a környék helyett a főváros felé terelődését, különösen, ha a környéken való letelepülés előfeltételei szigorúbbakká fognak válni, ami a környéknek városrendezési vonatkozásban a Fővárosi Közmunkák Tanácsa alá rendelésével⁸ immár várható. Az elmúlt évtizedben idevándorolt körülbelül 200.000 embernek 60%-a a szomszédos községekben helyezkedett el, és csak 40%-a magában Budapesten.

A most mondottakban abban az irányban foglaltunk állást, hogy a lakoságnak a főváros külső részein családi házakban való letelepülését lehetővé kell tennünk. Válaszolnunk kell azonban egy messzebbmenő kérdésre is, nevezetesen: telepítési politikánk a külterjes családi házas települést, azaz a külső városrészeknek ilyen módon való kiépítését, vagy a belterjes többlakásos, bérházas letelepülést, azaz a belső városrészek újjáépítését mozdítsa-e elő. Az előbbi irányzat jelszava egészség-

8 A Fővárosi Közmunkák Tanácsának hatáskörét az 1937:VI. tc. terjesztette ki a főváros környékére.

ügyi és szociális: mindenkinek módot kell nyújtani, hogy anyagi viszonyaihoz mérten egészségesen lakják; az utóbbi irányzat jelszava városépítési: a már meglévő közműberendezések felhasználása. E jelszavak értékelésével, vagy közülük való választással nem intézhető el a kérdés, már azért sem, mert egyik jelszó helytállósága sem cáfolható. Nyilvánvaló tehát, hogy olyan telepítési politikát kell folytatnunk, amely a külterjes településnél a város pénzügyi, a belterjes településnél az egészségügyi és a szociális követeléseket is megvalósítja.

A külterjes családi házas település egészségügyi követelései: a telek jó levegőjű fekvése és a vízmentes talaj; szociális követelései: a telek kis mérete és a ház jellegének megfelelő könnyebb építési feltételek s könnyebb és következképpen olcsóbb közművi berendezések; városépítési követelése: a közművi terheknek a közvetlen érdekeltség mértékében a telektulajdonosok részéről való viselése és a város közönségének mentesítése közműveknek és közforgalmi berendezéseknek idő előtt, vagyis a kellő rentabilitás biztosítottasága nélkül való létrehozatalától; az utóbbi érdekében arra kell törekedni, hogy a családi házas települések elsősorban olyan területeken keletkezzenek, amely közművekkel és közforgalmi berendezésekkel már el vannak látva, vagy amely területek felé a már meglévő közmű- és közforgalmi hálózatok szervesen tovább fejleszthetők.

A belterjes településnek, a belső városrészek újjáépítésének városépítési problémája nincs, mert e területek közműhálózatokkal túlnyomóan el vannak látva, és nagyrésztük számára a közforgalmi eszközök is többé-kevésbé megközelíthetők, ahol pedig ezek a berendezések mégis hiányoznának, ott e területek beépíthetőségének legalacsonyabb fokú intenzitása is biztosítja rentábilis bevezethetőségüket. Egészségügyi és egyben légtisztasági követelés is azonban a belső városrészek újjáépítésénél az úgynevezett fellazítás, vagyis a beépítési intenzitásának úgy sikkban — a beépítetlen területek nagyobbításával —, mint magasságban — az emelet-soroknak és a külső magasságoknak egyaránt kisebbitésével — való csökkentése. Szociális követeléseként, többlakásos bérházakról lévén szó, itt nem jelentkezik más, mint technikai újításoknak megengedése olcsóbb lakásberek elérhetésére. A belső városrészek újjáépítésének közgazdasági jelentősége is van. Tudjuk, hogy az épületek élettartama messze túlmegy azon az időhatáron, amelyet elméletileg szoktak számukra megállapítani, különösen, ha az épületeket alaposan tatarozzák, vagy átalakítják. Tudjuk azt is, hogy az építőipar számos iparágat foglalkoztat s így sorsa a városi lakosság széles rétegeit érinti; virágzása, vagy pangása az egész gazdasági életre kedvezően, illetve kedvezőtlenül kihat. Ha tehát az építőiparnak is

biztosítani akarjuk foglalkoztatásának legalább is a folytonosságát, ami minden iparnak életfeltétele, arra kell törekednünk, hogy az épületek élete ne terjedjen azon az időn túl, amely a beléjük fektetett tőke amortizációjához szükséges; az épületek élettartamának ilyen korlátozása azért is kívánatos, hogy mindenkor a lakosság minél nagyobb része élvezhesse a lakáskultúra fejlődésének eredményeit. Ha az elavult házakat nem bontjuk le és nem építünk helyébe újakat, az építőipar előbb-utóbb elsorvad. A világháborút követő idők állami kedvezményekkel elért tatarozása és emeletráépítései időleges segítséget nyújthattak az építőiparnak, de messzebb tekintve nem szolgálták érdekét.

A külterjes és belterjes település viszonyában tehát csak azt tekinthetjük helyes telepítéspolitikai álláspontnak, hogy a *külterjes családi házas településnek*, amely a magánkezdeményezésben elég mozgató erőt talál, az említett követelések érvényesítése mellett *ne álljuk útját*, sőt bizonyos körülmények között az elől se zárkózzunk el, hogy a város vegyen részt ilyen települések létrehozásában; *a belső városrészek újjáépítését* pedig *igyekezzünk előmozdítani* az új épületek számára rendkívüli házadómentességek biztosításával, és addig, míg a leghatásosabb eszköz, a törlesztéses építési hitel rendelkezésre nem áll, a városrendezési törvény segítségével újjáépítésre megérett ingatlanoknak tőkeerős és építkezésre hajlandó kezekbe juttatásával. [...]

Budapest telepítési politikájában követendő alapelvekként a következőket jelöljük meg: azt a területet, amelyen a település megengedhető, csökkenteni kell. A települést elsősorban azokról a területekről kell kizárni, amelyek közművekkel, közlekedési eszközökkel és közintézményekkel még nincsenek ellátva. Arra kell törekedni, hogy a közművekkel, közlekedési eszközökkel és egyéb közintézményekkel ellátott területek szolgáljanak elsősorban a településre. A fejlődés a kialakult és kialakítandó gócpontoktól kifelé haladva fokozatosan és csatlakozva történjék. Kívánatos, hogy a betelepült területek közé eső, illetőleg itt megmaradt beépítetlen szigetek elsősorban települjenek be. Közműhálózattal elsősorban a már erősebben betelepült részek látandók el. A közlekedési eszközök vonalai a már sűrűn betelepült területeken vezetendők át; nem szabad az új vonalak vezetésének azt a célt szolgálniok, hogy bizonyos vidéken mesterségesen hozzunk létre új települést; a közlekedési eszközök tarifája ne mozdítsa elő távol fekvő területek benépesedését, inkább a már sűrűbben betelepült részek lakosságának a közlekedését tegye olcsóbbá. Közintézmények elhelyezésénél is kerülni kell, hogy e révén településre meg nem érett területeken mesterséges fejlődés induljon meg. Fő forgalmi — külö-

nösen országos és környéki — útvonalakat ne tekintsük települési bázisul; semmi-
képp sem szabad azonban megengedni, hogy települések az ilyen útvonalak for-
galmát zavarják. [...]

Beépítésre szánt terület

A lakóházövezetek megállapításánál abból indultunk ki, amit az egész lakóvá-
ros rendeltetéseként megjelöltünk, hogy lehetőséget nyújtunk a lakosság hivatá-
sának és anyagi erejének megfelelő elhelyezkedésére. Ebből a szempontból mér-
legeltük azt a szükségletet, amely a legközelebbi évtizedekben a különböző lakó-
háztípusok házhely igényei tekintetében valószínűleg jelentkezni fog. Ennek meg-
felelően az egyes *lakóövezetek fekvését és terjedelmét* akként határoztuk meg,
hogy a településre alkalmas és közművekkel ellátott vagy könnyen ellátható terüle-
tek különböző típusú házhelyek igénylői számára kellő mennyiségben és megfele-
lő helyen rendelkezésre álljanak.

A koncentráció elvének és részben az adott helyzetnek is megfelelően a legtö-
mörebb beépítésű övezetet a város belső részében, külső góccok mellőzésével he-
lyeztük el. Ez a legtömörebb beépítésű övezet a pesti oldalon az Aréna út, Orczy út,
Gróf Haller utca vonaláig terjed, míg Budán a Horthy Miklós⁹ út és a Bocskay út
közötti területen kívül a Vízivárosnak egy részét és az óbudai hídfő közvetlen kör-
nyékét foglalja magában.

A lazább beépítésű zárt sorú övezet a pesti oldalon az előbbi övezethez csatla-
kozva nagyjából a Hungária körútig terjedő részeken és Kőbánya belső részén, Bu-
dán a Kelenföldön a Bocskay (Lenke) út és összekötő vasút között, valamint a
kelenföldi pályaudvar környékén, továbbá a Németvölgy, Újlak és Óbuda sík ré-
szeinek külsőbb fekvésű területein egészen a Bécsi útig és Filatori gátig terjed ki.
Kijelöltük továbbá azt a lakóvidéket, amelyen az egészségre nem ártalmas és na-
gyobb kellemetlenséget nem okozó ipartelepek is elhelyezhetők. Még pedig Óbu-
dán, a XIII. kerületben a Duna mentén, a Kerepesi temető mögött fekvő területen, a
IX. és X. kerületben és Kelenföld egy részén.

A sűrűbb és lazább beépítésű szabadon álló többlakásos házak övezetét, ahol
ezek kertjei az erdőterületeket vannak hivatva kiegészíteni, a budai oldal nyugati

9 Aréna út: 1945- Dózsa György út; gróf Haller utca: ma Haller utca (1951–1990
Hámán Kató út); Horthy Miklós út: 1945- Bartók Béla út.

részén helyeztük el. Az egyalakásos családi házak céljára szolgáló területről oly módon kívántunk gondoskodni, hogy a sík területeken, tehát az óbudai, kelenföldi és rákosi síkságokon sorházak céljára szolgáló területeket jelöltünk ki, míg a Sasad és Farkasvölgy, továbbá a Remete és Táborhegy keleti lejtőit kis szabadon álló családi házak céljára szántuk. Ugyancsak kis családi házak céljára szolgálnak a Rákospatak és a határerdők között fekvő területek. Minden lakóháztípusnak megfelelő övezet tartalmaz kellő mennyiségben olyan területeket, amelyek közművekkel el vannak látva. Míg azonban a soklakásos lakóházak számára a belső, ki nem használt, de közművekkel már ellátott városrészekben még igen nagy tartalékok vannak, addig a kis családi házak övezeteiben állandóan gondoskodni kell a közműhálózat megfelelő fejlesztéséről.

Már jelzett elvi álláspontunkból kifolyólag ügyeltünk arra, hogy kivezető utaknál ne vigyük ki szalagszerűen a sűrűbb beépítésű övezeteket, tovább, hogy forgalmi utak szélességétől egymagában ne tegyük függővé az épületek nagyobb magasságát. [...]

Gyárvárosnak nevezzük a városnak azt a részét, amelyen *kizárólag gyárak*, vagyis *nagyobb ipartelepek* és ugyancsak *külön elhelyezést kívánó egyéb iparüzemek* települhetnek meg. E területeken csak a gyári üzem szempontjából feltétlenül szükséges lakóházak engedélyezhetők, építési telkek alakítása pedig kizárandó. A gyárépületeket pedig úgy városrendezési, mint tűzrendészeti szempontból is szabadon állóan kell elhelyezni.

Két szempontból vált szükségessé, hogy gyárak elhelyezésére külön városrészt vagy városrészeket jelöljünk ki; az egyik közegészségügyi, a másik gazdasági. Közegészségügyi követelés, hogy a légzőszervekre és ezeken át az egész teste ártalmas füstöt és egyéb egészségtelen égéstermékeket, továbbá az idegeket erősen izgató zajt a lakosságtól távol tartsuk. Gazdasági szempontból pedig kívánatos, hogy a gyárak lehetőleg ott helyezkedjenek el, ahol folyami és kedvező nagyvasúti közlekedés rendelkezésükre áll és számukra a fennállásnak és fejlődésnek feltételei és pedig úgy nemlegesen, a zavaró körülmények elhárításával, mint igenlegesen, kedvező előfeltételek (alacsony telekárak, ritka úthálózat, iparvágányok) megteremtésével mindenképpen biztosíthatók; az utóbbinak lehetősége különösen ott van meg, ahol a város maga adhat telkeket gyári települések számára. Különösen szerencsés a helyzet, ha a légköri viszonyok szerint legmegfelelőbb terület az országos közlekedés szempontjából is a legjobb.

Arról nem lehet szó, hogy valamennyi gyári jellegű üzemet, vagy éppenséggel minden ipari üzemet, amely a szomszédságot zavarhatja, egy vagy több erre kijelölt városrészbe helyezzük el. Külön elhelyezkedési terület kijelölésével elsősorban a legkedvezőtlenebb hatású, úgynevezett *bűzös üzemek* problémáját kell megoldanunk, és pedig ezeknél tekintet nélkül az üzem terjedelmére. Azután következnek azok az *üzemek, amelyek füstjükkel, egyéb egészségtelen égési termékeikkel vagy zajukkal gyakorolnak az elviselhetetlenségig érő hatást* a szomszédságra, vagy még távolabb fekvő környezetre. Ezek részére külön megfelelő fekvésű és üzemgazdaságilag kedvezően elrendezett vagy elrendezhető települési helyről gondoskodni feltétlenül kell. Az ilyen terület azonban alkalmas lesz, sőt a gyáripar igényeinek megfelelő elrendezettsége mellett vonzóvá is válhat olyan gyárak részére is, amelyek közegészségi okokból nem utalandók ide, de amelyeket az ide telepített gyárak környezete nem zavar. *A többi ipari üzemeknek*, ideértve az alább megjelölt feltételeket vállaló gyárakat is, a lakóváros területén való meghagyását, illetve elhelyezkedését lehetővé kívánjuk tenni, és erre a többlakásos, zártsorú lakóház típus külső övezetében *vegyes ipari és lakóterület* kijelölését már fenntebb javasoltuk. Az ipari üzemeknek a lakóvárosban való elhelyezkedésének azonban a következő feltételei állapítandók meg: az ipari üzemnek alkalmazkodnia kell a lakóváros jellegének megfelelő városrendezési tervhez és építési szabályokhoz, nevezetesen bele kell illeszkednie a lakóutca-hálózatba, épületét illetve épületeit a lakóváros jellegének megfelelően kell külsőleg kiképeznie, be kell kapcsolódni a közműhálózatba és teljesítenie kell mindazokat a követeléseket, amelyeket a szomszédságnak a kellemetlen hatásoktól való megóvása érdekében akár az ipari, akár az építésügyi hatóság kiköt. Kívánatos volna még, hogy új ipari üzemeknek településekor a település mikroklimatológiai elbírálásban is részesüljön és e bírálattal az engedélyező hatóságok részéről honoráltassék.

Áttérve már most a gyárváros kérdésének Budapest városfejlesztési tervében való megoldására, a *bűzös üzemeket* illetőleg arra az állásponton helyezkedünk, hogy ilyenek a jövőben a *főváros területén ne települhessenek meg*. Amikor a városrendezési törvény úgy Budapest, mint a környék városrendezési tervének a megállapítását a Fővárosi Közmunkák Tanácsának hatáskörébe utalta, amikor tehát Budapest városrendezési terve nagybudapesti koncepcióban fog megállapítást nyerni, nem lehet szó arról, hogy Budapest és a környező városok közé bűzös gyári övezet kerülhessen. Bűzös gyárak a szomszédos városok külső határába valók. [...]

A lakóvárostól elkülönített elhelyezésre kötelezett vagy ilyen elhelyezésre kívánczó gyárak számára a széljárás figyelembe vételével, a következő területet jelöltük ki:

Erre a célra legalkalmasabb a *Csepel szigetnek* a fővároshoz csatolt része, améhez még a *Kelenföldön* és a *Ferencváros déli részén*, valamint *Kőbánya határmenti részein* kell a kialakult viszonyokra való tekintettel bizonyos területet hozzácsatolni. [...]

A *fürdőváros* név eredetileg annak a társadalmi mozgalomnak a jelszava, amely a főváros hévvizeinek, légköri viszonyainak, tájalkatának és földrajzi helyzetének értékeire támaszkodva a városfejlesztés vezető elvül Budapestnek egészében fürdőhellyé való kialakítását tűzte ki céljául. Ilyen értelemben azonban fürdővárosról nem lehet szó, mert hévvíz forrásaink és a hozzájuk kapcsolódó már meglévő gyógyfürdőink különböző városrészekben fekszenek, nagyrészt összefüggnek a körülöttük levő lakóvárosrészsel, amelybe beillesztendők, és Budapestnek egyéb vonatkozásokban való jelentősége sokkal nagyobb, semhogy a fürdővárosi elgondolás városfejlesztési programjának vezető vagy éppenséggel kizárólagos szempontja legyen. Beszelnünk lehet, sőt kell is azonban arról, hogy a fürdővárosi elgondolásnak van-e létjogosultsága és mennyire. [...]

Budapest balneológiai jelentőségét a tárgyalásainkon résztvevő dr. Csordás Elemér tiszti főorvos, dr. Benczur Gyula a Szent Gellért gyógyfürdői főorvos, továbbá dr. Vámosy Zoltán és dr. Dalmady Zoltán egyetemi tanár, balneológiai orvosszakértő urak a következő együttes véleményükben állapították meg:

[...] „Budapestnek, mint gyógyfürdőnek az idegenforgalomban nagy jelentősége az, hogy egyedüli igazán nagyvárosi gyógyfürdő volna egy világváros kultúrájával, szórakozásaival és kereskedelmi gócpont voltával, mely télen végzett kúrákra is alkalmas, és egy világszerte elismert orvosi egyetem kiváló professzoraira támaszkodhatik, mint konziliáriusokra.

Budapestnek gyógyfürdővé való fejlesztése csak fokozatosan képzelhető el. Hogy mint ilyen ismertté váljék és megszerezze a minden fürdőnek nélkülözhetetlen szuggesztív erőt, szükséges, hogy a megszokott propaganda mellett elsősorban tudományos lapokban gyogyeredményekről számolhassunk be. Ilyen közlemények azonban csakis jól berendezett közkórházi osztályokon, nagy beteganyagon végzendő megfigyelések eredményeképpen születhetnek meg, amelyek újra és ismételten Budapest hévvizei felé irányítják a szakkörök figyelmét. Budapestnek

gyógyfürdővé fejlesztése ezért elsősorban egy körülbelül 400 ágyas fürdőkórház felállítását teszi elengedhetetlenül kívánatosszá, mely szociális szempontból is nélkülözhetetlen egy modern fürdőhelyen, még inkább, ha az egy ország fővárosának területén és tulajdonában van.” [...]

Be nem építésre szánt terület

[...] Ligetek, közkertek (parkok) de még kisebb zöldfelületek tekintetében is éppen a legsűrűbb városrészekben a minimális szükséglet sincsen kielégítve. Különösen a pesti oldalon kell fokozott mértékben ligetekről és nagyobb közkertekről gondoskodni; nem kiránduló helyekül, hanem kisebb félórás, vagy egyórás séták céljára kell, hogy szolgáljanak. Méreteik egy- másfél km-re veendőek. Megközelítésük túlnyomó részben gyalogszerrel történvén, az erre fordítandó idő tehát ne legyen több egynegyed óránál. Ez azt jelenti, hogy a város bármely pontjától egy- másfél km távolságra ilyen ligetnek, vagy nagyobb parknak kellene lennie, vagyis ezek egymástól való távolsága légvonalban ne haladja meg a kettő, kettő és fél km-t. E követelésnek a pesti oldalon még a külterületre nézve is csak úgy lehet megközelítőleg eleget tenni, ha a jövőben felszabaduló összes nagyobb területeket, aminők az üzemen kívül helyezett agyagbánya területek, a felhagyandó temetők, mind felhasználjuk erre a célra.

Különösen célszerű külső nagyobb zöldfelületeknek kertsávok útján a város belső részeivel való összekötése, valamint különálló ligetek és közkertek összekapcsolása. Ilyen kertsávokul különösen a következők kínálkoznak: A Gellérthegy északi oldalán lévő, illetve tervezett park összekötése a tabáni és németvölgyi temetőkkel; a Döbreneti téri parknak a Tabánon át a Horváth kert¹⁰, Vérmező, Városmajor és Vízivárosi temetők területén létesítendő parkokkal és a Budakeszi úti sétaúton át a fővárosi erdővel való összekapcsolása; a Hármashatárhegyi erdőség bevezetése a Mátyáshegyen és Kiscellen át a Bécsi útra. A pesti oldalon különös jelentősége volna a határ mentén már évtizedek óta tervezett 100 öl széles erdősáv létesítésének, illetve továbbfejlesztésének. E célra az északkeleti határ mentén levő településekre való tekintettel a Rákospatak völgyét tartjuk alkalmasnak, s ezért az itt tervezett 70 m széles parksáv gondolatát feltétlenül fenntartandónak véljük.

10 Az Alagút utca – Krisztina körút – Attila út között elterülő park (Haydn park)

Kisebb parkok, parkozott terek megközelítése legfeljebb 5 percet vehet igénybe, minek folytán azok egymástól való távolsága ne legyen több légvonalban 500 m-nél. Ilyen elosztás mellett, ha fejenként egy négyzetmétert veszünk, egy-egy teret legalább 10.000 négyzetméterre kell venni. Ezekben a tereken különösen a kisebb gyermekek részére lehetőleg játszótereket kell elhelyezni, míg a nagyobbak számára a ligetek és nagyobb parkok területén kell gondoskodni minél nagyobb számú játszótér berendezéséről. Játszóterek és pihenőhelyek céljára megfelelő területekről való gondoskodást a szabadon álló építkezéssel övezetek területén is szükségesnek tartjuk. Megfontolandó volna, hogy a szegélyes építkezés mellett adódó nagyobb belső udvarok nem volnának-e közkertekre és játszóterekre igénybe veendő és e célokra berendezendő. A városrendezési törvény erre kedvező lehetőséget nyújt. [...]

Közintézmények elhelyezése

[...] Budapestnek feltétlenül szüksége van megfelelő terjedelmű, jófekvésű, *állandó kiállítási épületek* elhelyezésére is alkalmas *területre*. Erre kiválóan, sőt egyedül számbajövő, a hatóságok és a közvélemény által is erre a célra kijelölt terület a Lágymányosnak a Horthy Miklós híd¹¹ alatt fekvő dunamenti területe. Ez a terület azonban egyike azoknak is, amelyekre a Nemzeti Stadion elhelyezhető volna, amely célra kétségtelenül szintén alkalmas. Az itt rendelkezésre álló terület, különösen, ha hozzávesszük a volt Nádor kertet¹² is, mindenesetre elég mind a két intézménynek, amelyeknek sok szempontból kölcsönösen előnyük lenne az egymás mellett való elhelyezés. Sem a Nemzeti Stadionnak idehelyezése, amely vele összefér, sem az érdekeltségnek ezidőszerint a Városligetben való berendezettsége s ideszokottsága nem gyöngíthetik meg azt a városfejlesztési követelést, hogy az állandó kiállítási területet a fent megjelölt helyen kell megteremteni. Meg kell még jegyeznünk, hogy — különös figyelemmel arra, hogy amint növekedőbb vásárok részére további terület a Városligetben már alig jelölhető ki — nagyon is kívánatos,

11 Petőfi híd

12 A XI. ker.-ben nagyjából az összekötő híd – Budafoki út – Hengermalom utca között fekvő terület. Batthyány József hercegprímás 1799-ben ajándékozta a nádornak, innen az elnevezés.

hogy a Városliget, mint a pesti oldal északi részének egyetlen parkja és a Széchenyi gyógyfürdőnek fürdőparkja, eredeti rendeltetését mielőbb visszakapja. [...]

Forgalmi úthálózat

[...] Budapest az egész ország főúthálózatának gócpontja, az országos és még inkább a nemzetközi forgalomban azonban nemcsak mint cél, vagy kiindulópont szerepel, hanem jelentős átmenő forgalma is van. Tisztán közlekedési szempontból talán kívánatos volna, hogy ez az átmenő forgalom elkerülje a város belső, forgalomtól úgyis túlterhelt részeit, viszont a város építészeti és természeti szépségeinek idegenforgalmunk javára való propagandisztikus kihasználása érdekében az átmenő személyforgalomnak a város magván való keresztülvezetéséről megfelelő módon gondoskodnunk kell.

Budapest abban a kedvező helyzetben van, hogy kellő rendezés és átalakítás után két olyan útvonalra tehet szert, amelyet a belső forgalom keresztezésekkel egyáltalán nem és betorkolásokkal is kevésbé zavar, és emellett az útvonal a város szépségeinek érvényrejuttatására minden más útvonalnál alkalmasabbnak tekinthető. A két útvonal: a Duna két partja. Budapest legfontosabb útproblémája tehát a Duna két partjának a főváros úthálózata bázisává tétele és fő forgalmi utakként való kialakítása. Ez csak az alsó Duna-partoknak is az úthálózatba való bevonásával történhet. Az alsó Duna-partok emelését azonban városépítési szempontból ellenezzük, és inkább elviselendőnek tartjuk, hogy a csak igen ritkán előforduló magas vízállás esetén a forgalom itt rövid ideig szüneteljen.

A Duna-partok forgalmi kihasználására annál is inkább szükség van, mert a beljebb fekvő fő forgalmi utak a mai gyorsforgalmi követeléseknek már nem felelnek meg. Észak-déli irányú átvezető vonalak a pesti oldalon a Váci-út – Soroksári út és a Váci út – Üllői út. Mindegyik útvonal két külső szakaszát a legsűrűbb városrészek túlterhelt és kanyargós útjai kötik össze. A budai oldalon még rosszabb a helyzet az északról belépő Szentendrei út és Bécsi út és a délen belépő Fehérvári út és Balatoni út összekapcsolása tekintetében. A pesti oldal teljes kialakultsága és a budai oldal terepviszonyai gyökeres javítást ezen a téren alig engednek meg. [...]

Városszépítés

[...] Egységes városképek művészi kialakítását kívánó helyek a következők:

1. A *Vár és a Várhegy oldala*, az utóbbinak különösen a Duna felé eső része.

2. A *Duna mindkét partja az Óbudai híd¹³ és az Összekötő vasúti híd között*. Ide tartoznak a budai oldalon: az Óbudai hídfő környéke; a Császár- és Szent Lukács fürdő és környéke, beleértve a mögöttük lévő tavat és hegyoldalt; a Batthyány tér; a Széchenyi-Lánchíd hídfője (Clark Ádám tér); az Erzsébet híd hídfője (a Tabán rendezése keretében oldandó meg); az állandó kiállítás és a Nemzeti Stadion számára kiszemelt terület, esetleg mindkét intézménynek itt elhelyezésével.

A pesti oldalon: az Óbudai hídfő környéke; a Szent István park; a Ferenc József tér¹⁴; a Vigadó tér; az Erzsébet híd hídfője, a Fővám tér.

3. A Szabadság tértől — a Bálvány utcán,¹⁵ az Erzsébet téren — a Bécsi utcán — a Szervita téren — a Petőfi Sándor utcán — a Ferenciek terén — az Egyetem utcán — a Kecskeméti utcán — a Kálvin térig vezetős és talán *Várostengelynek* vagy *Városmagnak* nevezhető útvonal. Itt természetesen nem az egész útvonal egységes beépítésére gondolunk, hanem csak arra, hogy ez az útvonal mindig egységként lebegjen a szemünk előtt. Ez az út, már megállapított forgalmi jelentőségén kívül, a Belváros reprezentatív útjaként jelentkezik. Elindul a Szabadság térből (amely le-süllyesztendő volna) a kiszélesítendő Bálvány utcán; ennek közepén a Zrínyi utcának a Szent István tértől idáig a már megállapított kiszélesítésével a Szent István Bazilika képe most már innen teljesen kibontakozik, és természetessé válik az az elhelyezés, amely egyházilag megfelelő és a homlokzatot a város és a Duna felé fordítja: eléri egyik legszebb terünket, amely akár beépítetlené téve, akár a most szóban lévő útvonal felé középülettel (esetleg új Nemzeti Színházzal) beépítve mindig díszre lesz a városnak; majd eljut a Szervita téri templom mellett a Petőfi Sándor utcába, ahova a Főposta épületének helyére már megállapított tér közvetítésével a Központi Városháza műemléki része is erre az útvonalra fog nyílni; következik a Kossuth Lajos utca és az Eskü út keresztezése után a Ferenciek temploma, az Egyetemi Könyvtár, az Egyetemi templom és a fenntartandónak mondott

13 Épitése 1939-ben kezdődött. A kormány 1940 februárjában döntött arról, hogy Árpád fejedelemről nevezi el.

14 1946- Roosevelt tér

15 Október 6. utca

Károlyi-palota és végül a Kálvin tér, ahol a város második reprezentatív útjával, a belső körúttal találkozik.

4. Az úgynevezett *Fórum*. Az elnöki előterjesztés¹⁶ így nevezte (ez azóta közhasználatba ment át) a belső körútnak a Szent István Bazilikánál kezdődő, a Deák tértől a Dohány utca kiágazásáig kitáguló, onnan ismét beszűkülő és a Kálvin térrel térszerűen végződő részét. Mivel erre az útvonalra nemcsak a Belváros felé haladó legtöbb útvonal ágazik be, hanem itt találjuk a Központi Városházát, most már a Fővárosi Közmunkák Tanácsát is¹⁷, a valószínűleg Kamara színháznak felhasználandó régi Nemzeti Színházi telket,¹⁸ egy egyetemi épületet, a Nemzeti Múzeumot és mind a négy nagy vallásfelekezetünknek főtemplomait, természetesen adódik, hogy e területen is — szintén nem egységes beépítést — hanem az útvonalat egységként fogva fel, ennek kialakítására magasabb építőművészeti követeléseket állítsunk fel. E területen mint különleges városrendezési és városépítési problémák még a következők várnak megoldásra: az Andrássy út szerves bevezetése a belső úthálózatba, a Vilmos császár út – Deák tér – Wekerle Sándor utca és Gróf Tisza István utca¹⁹ közt fekvő telektömb rendezése, a Deák tér rendezése, a Központi Városház telkek idenyülő részének újjáépítése, a régi nemzeti színházi telek beépítése és a Kálvin tér rendezése és újjáépítése. [...]

Budapest Városfejlesztési Programja. Az 1937:VI. tc. alapján készítendő városfejlesztési terv. A törvényhatósági bizottság által városfejlesztési program készítésére alakított külön bizottság jelentése. Bp., 1940. 43–47., 55–61., 72–73., 78–79., 95–96., 123–124. p.

16 Harrer Ferenc: Budapest városfejlesztési programja. In: Városi Szemle, XIX. (1933) I. sz. 1–60. p.

17 Az FKT új székhelye az 1938-ban elkészült Madách téri épülettömbben volt (előzőleg Döbrentei tér 4.).

18 A Nemzeti Színház 1837-ben épült, a Rákóczi út – Múzeum körút sarkán álló régi épületét 1913-ban bontották le.

19 Vilmos császár út: 1945- Bajcsy-Zsilinszky út; Wekerle Sándor utca: ma Hercegpri-más utca; gróf Tisza István utca: 1945- József Attila utca.

A Magyar Közigazgatástudományi Intézet emlékirata Nagy-Budapest megszervezéséről

1941. április 12.

Nagy-Budapest

A városok között külön csoportot alkotnak a nagyvárosok, metropolisok. Nagyvárosoknak nevezzük azokat, amelyeknek vonzási köre közigazgatási határaikon túlterjed. Ennek következtében körülöttük sűrű belterületi településű községek nagy sora alakul ki, amelyek közvetlenül a város közigazgatási határához csatlakozva, a fejlődés során eljutnak oda, hogy zárt gyűrűt alkotnak. Ezeknek lakossága a körülvevő várossal mindennapi sűrű összeköttetésben van annyira, hogy lakosaiknak élete a kettő között megoszlik. Nagyobbrészt az elővárosok lakossága jár gazdasági, kulturális, közegészségügyi stb. szükségleteinek kielégítése végett a nagyvárosba, de az áramlás részben fordított. Az elővárosok színvonala minden vonatkozásban kezdetlegesebb, mint a belső városé, de ezért olcsóbb is az ottani élet.

A fejlődés mindenütt oda vezet, hogy az elővárosok fokozatosan közigazgatásilag is beolvadnak a körülvevő városba. Ennek oka részben a közigazgatásnak, részben a lakosságnak az érdeke. A közigazgatásé annyiban, hogy a közigazgatás egyesítése megkönnyíti a közfeladatok sikeres megoldását, a közönség érdeke pedig annyiban, hogy beolvastás mindig az elővárosok színvonalának a belső városhoz való közelebb emelését jelenti.

Az elővárosok zárt gyűrűjén kívül van egy szélesebb övezet, amelynek települése szaggatott és ritkább, amelynek fejlődése azonban lélekszámban nagyobb, mint a természetes szaporodása, tehát abban is állandó bevándorlás állapítható meg, mint a körülvevő város vonzásának a hatása.

A nagyváros közigazgatási kialakításánál a bekebelezésen felül ennek az úgynevezett védőövezetnek megszervezéséről és fejlődésének közigazgatási irányításáról is kell gondoskodni.

A nagyvárosok kialakításának példái: London, Párizs, Berlin, újabban Hamburg, Bécs és Róma, az Amerikai Egyesült Államokban New-York, Chicago stb.

Budapest is nemcsak főváros, hanem metropolis, a fenti nemzetközi értelemben is. A környékére kiterjedő vonzása az utolsó 100 évben szakadatlan és állandóan emelkedő. A nagyváros közigazgatási kialakítása terén azonban mindeddig más nem történt, mint 1872-ben Budának, Pestnek és Óbudának egyesítése, 1938-ban pedig a Fővárosi Közmunkatanács hatáskörének a fővárost körülvevő községgyűrűből 6 megyei városra és 18 községre való kiterjesztése. (33/1938. B. M. sz. r.)²⁰ Minthogy azonban a Közmunkatanács hatásköre csak városrendezési és építésrendészeti, ez a kiterjesztés mindössze annyit jelentett, hogy az építésrendőri hatáskört kiterjesztették arra a területre, amely már sűrűn be volt építve, de nem terjesztették ki az úgynevezett védőövezetre, ahol még profilaktikus²¹ és irányító működést fejthetett volna ki. Még kevésbé történt meg az, hogy az elővárosokat beolvasztották volna Budapestbe, ami azoknak minden közigazgatási tekintetben való bekapcsolását jelentette volna. Az elővárosok egész gyűrűje a Fővárosi Közmunkatanács hatáskörének építésrendészeti ügyekben való kiterjesztése után is megmaradt Pest vármegye közigazgatási hatáskörében.

A Fővárosi Közmunkatanács hatáskörét kiterjesztő 33/1938. B. M. számú rendelet tehát a kérdést nem vihette nyugvópontra. További szervezeti és hatásköri fejlesztésre van szükség. Ez egyrészt abból áll, hogy a Közmunkatanács hatáskörét ki kell terjeszteni a védőövezetre, amely több mint 100 községet (113) foglal magában, másrészt az elővárosokat közigazgatásilag teljesen be kell olvasztani Budapest székesfővárosba.

A Magyar Közigazgatástudományi Intézet városmorfológiai nagy felvétele kapcsán már részletesen kivizsgálta Budapest vonzásterületét, tehát a kívánatos védőöv határait. A Fővárosi Közmunkatanács már foglalkozik hatásköre kiterjesztésének javaslatával, amelyben körülbelül a Magyar Közigazgatástudományi Intézet megállapításait veszi alapul.

Az elővárosoknak Budapest székesfővárossal való közigazgatási egyesítése eddig tudományos tanulmány és vizsgálat tárgya nem volt. A Magyar Közigazga-

20 Az 1937:VI. tc. a Fővárosi Közmunkák Tanácsa hatáskörének a főváros környékére történt kiterjesztésekor nem határozta meg pontosan a környék fogalmát, hanem rendeleti szabályozásra bízta, ami az itt említett rendelettel történt meg. Az általa az FKT hatáskörébe utalt települések felsorolását ld. alább.

21 Betegség megelőzésére irányuló tevékenység.

tástudományi Intézet a kérdés megítéléséhez szükséges fontosabb adatokat feldolgozta, és megállapításainak eredményét a következőkben ismerteti:

Ami Budapesthez kívánkozik

A székesfővárosba beolvasztandó terület meghatározása végett először azt kell szemügyre venni, hogy Budapest környékén különböző szempontokból milyen területi tagolásokat láthatunk.

A *m. kir. adóhivatalok* és a *kir. járásbíróságok* területi beosztása többé-kevésbé összhangban van. Az eltérés csupán annyi, hogy míg a járásbíróságoknál a budai környék háromfelé tagozódik, addig az adóhivataloknál a budapestvidéki magában foglalja a pestvidéki és budafoki járásbíróság területét is.

A *közigazgatási beosztás* szerint a 6 megyei városon kívül még a legközvetlenebb környéken is 7 járásba tartoznak a községek. A 6 város: Újpest, Rákospalota, Kispest, Pestszentlőrinc, Pestszenterzsébet és Budafok, természetesen Budapest felé orientálódik, de a községek 7 járási székhely, ha a Központi járást leszámítjuk, akkor hat felé vannak széthúzva. Hét főszolgabíró irányítja ezeket a községeket hétfelé, mikor pedig mindnyájan a természetes centrum felé fordulnak, és oda már nagyrészt be is kapcsolódtak, azzal együtt egy életet élnek, a fejlődő nagyváros lüktető életét. A helyzet nagyjából ugyanaz, mintha Budapest közigazgatási beosztását ma úgy csinálnók meg, hogy a belvárost vezetné a budapesti polgármester, a kerületek pedig önállóan haladnának a maguk útján. Ezt ma senki sem fogadná el, viszont Pestkörnyéknek az arculata ma éppen ilyen s ezért is sürgős az egységes közigazgatás. [...]

A *pestkörnyéki választókerületbe*, melynek túlnyomó része a pesti oldalon veszi körül a fővárost, 32 község tartozik és talán nem érdemtelen, ha felemlítjük, hogy a választások alkalmával 6 polgármester és 5 főszolgabíró van érdekelve.

Az *államrendőrség* budapesti főkapitányságának hatásköre Újpestre, Rákospalotára, Kispestre, Pestszenterzsébetre, Pestszentlőrincre és Albertfalvára terjed ki, a vidéki főkapitányságba pedig Budafok, Rákosszentmihály, Sashalom meg Mátyásföld és környéke van bekapcsolva, és Cinkotán is van őrszoba.

Leglogikusabb a *budapesti egységes távbeszélőhálózat* területe. Ez szabályos gyűrűként övezi a fővárost. Ennek is 32 községe van (persze nem azonos a választókerületi beosztással) és az összes számbajöhető községek be vannak kapcsolva.

Ha kifogást akarunk emelni, esetleg Vecsés és Rákoscsaba bekapcsolását kívánhatjuk még.

Utoljára hagytuk a legfontosabbat, a *Székesfővárosi Közmunkák Tanácsának* területi hatáskörét. Erről a 33/1938. B. M. számú rendelet intézkedik és a következő városokra és községekre terjeszti ki: Budafok, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákospalota, Újpest; Albertfalva, Békásmegyér, Budatétény, Cinkota, Csepel, Mátyásföld, Nagytétény, Pesthidegkút, Pestszentimre, Pestújhely, Rákoscsaba, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákosliget, Rákosszentmihály, Sashalom, Soroksár, Vecsés. Mivel itt már műszaki városrendezési és Nagy-Budapest kialakításával kapcsolatos gondolatok is merültek fel — sőt éppen ez volt a cél — mindenestre a továbbiak során kell, hogy ez a megállapítás a mi vizsgálódásainknak is alapjául szolgáljon.

A kérdés lényege az, hogy az egységes fejlődő város, Nagy-Budapest, meddig terjed ki, vagyis, hogy *a környék meddig város és hol kezdődik a falu?* Ezen a ponton fogjuk megtalálni Nagy-Budapest határát, mely már az életben kialakult, és nekünk csak meg kell állapítanunk, észre kell vennünk, hogy hol húzódik. Tehát nem mesterséges új határbővítésről van szó, hanem csupán egy már megtörtént fejlődés konstatálásáról. E célból egyik legnagyobb segítségünk *a műszaki városkép.* [...] Műszaki szempontból vizsgálva, de a perifériális index szerint is, Nagy-Budapest területe nagyjából megegyeznék a Közmunkatanács területével, azzal a különbséggel, hogy északon Dunakeszi és Alag, délen pedig Dunaharaszti bekapcsolása is kívánatos.

Annak meghatározásában, hogy mi város és mi nem az, a műszaki városképen kívül igen nagy segítségünkre van a lakosság foglalkozási megoszlása is. Ebből a szempontból vizsgálva a kérdést, az 1930. évi népszámlálás foglalkozási adatai alapján a városi jelleg és az ipari foglalkozás nyomja rá a bélyegét a Közmunkatanács egész területére. Ezenkívül Budakeszi, Dunakeszi, Alag és Dunaharaszti tartozik még ebbe a csoportba, mely északon egészen Szentendrétől húzódik fel.

A metropolis vonzásának további jó mutatója az elővárosokba való nagy *bevándorlás*, a természetes szaporodást messze felülhaladó tényleges lélekszámnövekedés. [...] Az egyik leglényegesebb megállapításunk, hogy Pestkörnyék fejlődése sokkal rohamosabb, mint Budapesté.

Az útburkolattal való ellátottság terén találjuk a legtöbb kívánivalót. A városok közül Újpest, a községek közül pedig Pestújhely úthálózata a legjobb. Újpesten az utak 12%-a tartozik az első minőségi osztályba, 39,6%-a a másodikba, 15,1% a

harmadikba és csak 33,3% a földút. Pestújhelyen ez az arány 17,8%, 8,9%, 24,4% és 48,9%. Máshol a földutak mindenütt jóval 50%-on felüli arányt mutatnak. Legrosszabbak az utak Sashalmon (földút 90%), a városok közül pedig Kispesten vannak a legrosszabb útviszonyok. Itt a földutak aránya 73,5%.

A közműekkel való ellátottság szempontjából a következő képet kapjuk: vilány Budapest egész környékén van. A távbeszélő hálózatba Vecsésen és Rákoscsabán kívül a Budapestet környező összes jelentősebb helyek be vannak kapcsolva. Vízvezetéke van Albertfalvának, Csepelnek, Mátyásföldnek, Rákoshegynek, Rákosligetnek, Budafoknak, Kispestnek, Pestszenterzsébetnek és Újpestnek. Gáz két helyen van: Újpesten és Kispesten. Csatorna Albertfalván 7–8 km, Budafokon 2,6 km, Kispesten 11 km, Pestszenterzsébeten 40–45 km és Újpesten 60 km van lefektetve. — A következő fontosabb közüzemeket találjuk: Budafokon vízüzem és csatornaüzem van. Az 1940. évi költségvetés szerint a vízüzem költségvetése 186.430 pengő szükséglet és ugyanannyi fedezet, a csatornaüzemé 4540 pengő szükséglet és szintén ugyanannyi fedezet. Rákoshegynek is van vízüzeme, ennek 1940. évi költségvetési előirányzata 39.848 pengő szükséglet, illetve ugyanannyi fedezet. Újpestnek közkórháza van, melyet üzemszerűen kezelnek. Ennek előirányzata a szükségleti és fedezeti oldalon 302.400 pengő. Kispesten csatornaalap van, melyet szintén ideszámíthatunk. Ennek költségvetése 6400 pengő. Pestszenterzsébetnek három üzeme van. Ezek a Köztisztasági üzem, 220.860 pengő, a csatornaüzem 99.000 pengő és a vízüzem 399.000 pengő költségvetéssel.

Ami a Budapesttel való összeköttetést illeti, mindenhova van villamos, autóbusz, helyiérdekű vagy államvasúti összeköttetés, sőt Pestújhelyre, Pestszenterzsébetre és Rákospalotára mind a négy közlekedik.

Villamosösszeköttetése van Budapesttel Kispestnek, Pestszentlőrincnek, Pestszenterzsébetnek, Rákospalotának, Újpestnek és Pestújhelynek. Autóbusz megy Budakeszire, Pesthidegkútra, Csepelre, Pestújhelyre, Pestszenterzsébetre, Rákospalotára és Újpestre. Ezenkívül van még HÉV és a MÁV hálózata, melyek egymást igyekeznek kiegészíteni és csak két községben, Pesthidegkúton és Budakeszin nincsen sem HÉV, sem MÁV. Csak vonaton érhető el Pestszentimre, Rákoscsaba, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákosliget és Vecsés. (A vecsési határig megy villamos, azonban ennek végállomása Pestszentlőrincen van.)

A tények vizsgálata indokolja az Intézet következő javaslatát:

Míg Budapest 1890-től 1940-ig 491.938 lakosról 1.113.589-re szaporodott, addig a környék (a Magyar Közigazgatástudományi Intézet által javasolt területen)

75.016-ról 578.432-re. Ez azt jelenti, hogy ha az 1890-es állapotot vesszük alapul, Budapest fejlődése 226%-os, a környék fejlődése 771%-os volt. A fejlődés irama tehát 3,41-szer gyorsabb a perifériákon, mint Budapesten. A másik megállapítás, hogy míg Budapest fejlődése kezd egyenletessé válni és a fejlődés matematikai haladványhoz hasonlítható, addig a környék fejlődése inkább geometriai haladványra emlékeztet, és éppen az utolsó két évtizedben ugrásszerű emelkedések figyelhetők meg. A fejlődésnek ez az egyenletessé válása nem kis összefüggésben van azzal, hogy Budapest kezd lassan betelni, és hogy a vidékről beözönlő népesség a budapesti élet magasabb költségeit nem bírja el, és ezért inkább a perifériákon húzódik meg. Ez a népesség az utolsó tíz évi, de az előző megállapítások alapján is, főleg a pesti déli oldalon telepedik le, mivel itt találja a településre legalkalmasabb területeket, és ennek a résznek van a legjobb forgalmi hálózata. Ez magyarázza pl. Kispest, Pestszentlőrinc, Pestszenterzsébet és Csepel rohamos fejlődését.

A déli rész ilyen nagy mértékű fejlődéséből viszont szükségszerűen következik egy másik tény, és ez a *főváros súlypontjának dél felé való eltolódása*. Erről a témáról érdekes tanulmányt közöl Pécsi Albert dr. »A főváros súlypontjának eltolódásai« cím alatt. Ebben felemlíti, hogy a város súlypontja kétezer év alatt kb. 7 kilométert húzódott el délre. A jelenlegi súlypontot az Erzsébet híd pesti hídfőjéhez teszi, de ha a fejlődés így halad tovább, valószínűleg megint lejjebb fog húzódni ez a pont dél felé. Ez a súlyponteltolódás azt mutatja, hogy a város nem úgy nő, hogy az első település (itt pl. Aquincum) körül újabb és újabb övezetek fejlődnek és azt mint centrumot veszik körül, hanem hogy a város a forgalmi és települési viszonyoknak megfelelően keresi a maga helyét, és vándorol addig, míg azt meg nem találja.

Hasznos még megvizsgálni a tárgyalt terület beépítését, útburkolattal, közművekkel való ellátottságát és Budapesttel való összeköttetését is. *A beépítés szempontjából* a hézagos zárt sorú és szabadon álló (villaszerű) település a leggyakoribb. Falusias beépítés csak elvétve található. Cinkotán, Rákoscsabán, Rákoskeresztúron, Vecsésen, Soroksáron, Budakeszin, Pesthidegkúton és Békásmegyeren találjuk még ezt a települést, de itt is csak az eredeti település (a község) falusias beépítésű, az újabb települések már mindenütt a két előbbi csoportba tartoznak; sőt Újpesten, Kispesten, Pestszenterzsébeten, Csepelen, Nagytétényen, Albertfalván és Budafokon jelentős zárt sorú beépítések is vannak.

Budapest székesfővárosba közigazgatásilag be kell kebelezni azt a területet, amelyre a Fővárosi Közmunkatanács hatáskörét a 33/1938. B. M. sz. rendelet ki-

terjesztette, hozzávéve Budakeszit, Nagykovácsiból Remetekertvárost és a Szentendrei-sziget déli csúcsát; a Fővárosi Közmunkatanács hatáskörét pedig ki kell terjeszteni az így kialakuló Nagy-Budapest területén felül a főváros egész védőövezetére, 88 további községre.²² Budakeszi beolvasztása mellett szól az, hogy a község már fekvésével is teljesen Budapesthez simul, azzal közvetlen összeköttetése van, a lakosság foglalkozása túlnyomó többségben az ipar, és igen jelentős kultúrértége is van. Ugyanez az indokolás vonatkozik Nagykovácsiból Remetekertváros bekebelezésére. A Szentendrei-sziget déli csúcsa mellett pedig az szól, hogy így a fővárosi vízművek kútjai a város területére kerüljenek. Az így bekebelezendő terület kb. 38.322 hektár és lakóinak száma 1940-ben 578.432 fő. Ehhez hozzászámítva Budapest jelenlegi 20.674 hektár területét és 1.113.589 főnyi kiszámított lakosságát, az Intézet által javasolt Nagy-Budapest területe kb. 58.996 hektár, lakosainak száma pedig 1.692.021, kereken 59.000 hektár, 1.700.000 lakos. [...]

Ami Pest vármegyénél marad

Nagy-Budapest megalakításával kapcsolatban tisztázandó kérdés még, hogy Pest vármegyére ezeknek a területeknek a kiszakítása milyen hatással lesz.

A vármegye mai területe 1.181.663 hektár. A Budapestbe bekebelezendő terület 38.322 hektár. Nagy-Budapest megalakítása után a vármegye területe 1.143.341 hektár lenne. A veszteség 3,25%, ami elenyészően csekély.

Már nagyobb veszteség éri a vármegyét lakosság szempontjából. Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint a vármegyének 1.366.089 lakosa volt. Ebből a Budapesthez csatolandó területen lakott 453.882, úgyhogy Pest vármegyének e területek lecsatolása után 912.207 lakosa marad, ami kb. 33%-os csökkenést mutat. [...]

22 A Szendy Károly polgármester által jegyzett nagyszabású tanulmány, amelynek függelékeként a Magyar Közigazgatástudományi Intézet itt közölt emlékirata megjelent, határozottan állást foglalt a Magyar Zoltán által javasolt terület Budapesthez csatolása mellett. Ezt a tervet Pest vármegye vezetése határozottan elutasította (ld. erről e fejezetben Weis István: Nagy-Budapest c. írását), és az illetékes fórumok nem tárgyalták. A kormány viszont 1944 februárjában jóváhagyott egy törvénytervezetet, amely elvben kimondta a Magyar és Szendy által javasolt terület Budapesthez csatolását. A javaslatnak az országgyűlés elé terjesztésére a német megszállás miatt már nem kerülhetett sor. A Nagy-Budapest megvalósulásához vezető folyamat további állomásaira ld. a IV. fejezet ide vágó dokumentumait.

Mindezek azonban kevésbé lényeges dolgok, és az egyesítés ellen sem ezen területek elvesztése, sem a lakosság csökkenése, mint lényeges ellenvetés nem hozható fel. A legkomolyabb ellenvetés Pest vármegye pénzügyi veszteségeinek hangsúlyozása lesz.

A vármegye két legfontosabb bevételi forrása a vármegyei pótdadó és útdadó. 1939-ben mindkettőnek alapja 17.465.799 pengő volt. Ezen alap után a városok 9,2%-os, a községek 24,5%-os vármegyei pótdadót és közösen 15%-os útdadót fizettek. A két adóból a vármegye 5.603.182 pengő bevételre tett szert. Ebből 2.983.097 pengő volt a vármegyei pótdadó és 2.620.085 pengő az útdadó.

Ha most megnézzük, hogy ehhez az 5.603.182 pengő bevételhez mennyivel járult hozzá a Budapesthez csatolandó terület, azt látjuk, hogy a vármegyei pótdadó 40,52%-át, az útdadónak pedig 49,85%-át ezek viselték, ami összességében annyit jelent, hogy ezek a közületek fizettek a 2.983.097 pengőt kitevő vármegyei pótdadóból 1.208.731 pengőt és az útdadóból, melynek vármegyei sommája 2.620.085 pengő volt, 1.306.014 pengőt. A vármegye így ezen területek elcsatolásával a vármegyei pótdadó és útdadóbevételeinek 44%-át, tehát nagyjából felét veszti el.

Ezek a veszteségek az első pillanatban igen nagyoknak látszanak, azonban ne felejtjük el, hogy a vármegye lakóinak száma is csökken körülbelül 33%-kal, és ezek szükségleteiről többé már nem kell Pest vármegyének gondoskodnia. Így 33%-ig a veszteség a bevételekben is természetes, és csak az ezenfelüli veszteség, tehát 11,7%, kerekén kb. 10% lehet sérelmes a vármegyére nézve. Ennek összege: 665.695 pengő.

Lényeges kérdés az, hogy Pest vármegye a befolyt összegeket hogyan használta fel. Ha a vármegyei pótdadót, melynek jelentékeny része a vármegyei nyugdíjalaphoz való hozzájárulás (városok vármegyei pótdadója éppen ezért csak 9,2%, mert a vármegyei nyugdíjalaphoz nem járulnak hozzá) és főleg az útdadót, a vármegye az illető városok és községek szükségleteinek figyelembevételével használta fel, akkor ezen összegek túlnyomó részét ezekre a közületekre kellett a vármegyének fordítani és ezekből másra nem igen maradt, mert nem is maradhatott. Mivel ezek a területek a vármegye kötelékéből kiválnak, a róluk való gondoskodás is megszűnik és így Pest vármegyét pénzügyi téren sem érik komoly veszteségek. De fennáll a másik lehetőség, hogy Pest vármegye a befolyt vármegyei pótdadót és útdadót sommásan kezelte, és tekintet nélkül arra, hogy melyik rész mennyit fizetett, a felhasználást igyekezett a vármegye egész területén arányosan elosztani. Így különösen a délebbi szegényebb vidékek felkarolása jöhetett számba.

Lehet, hogy ez a vármegye érdekeinek megfelelt, de a Budapesthez csatolandó községeknek semmi esetre sem volt jó, sőt ezeket fejlődésükben éppen akadályozta. Ezen összegek innen való elvitele és máshova fordítása csak akkor lett volna jogosult, ha itt semmiféle még ki nem elégített jogos igény nem mutatkozott volna, és a közművekkel való (utakkal stb.) ellátottság eszményi lett volna.

A fentiekben kimutatott útviszonyok igazolják, hogy ezekre az összegekre itt nagy szükség lett volna. Budapest közvetlen közelében vízvezeték nélküli és természetesen csatornázatlan megyei városok, útburkolat szempontjából pedig olyan városok és községek vannak, ahol átlagban az utak háromnegyed része földút.

Az a bevételcsökkenés tehát, amelyet a megmaradó Pest vármegye aránytalanul nevezhet, mert meghaladja az elcsatolandó lakosság arányszámát, 665.695 pengőt tesz ki. Ennek fedezéséről a belügyminiszter úrnak pótdadó engedélyezése útján, vagy más úton módjában van gondoskodnia. [...]

1941. évi április hó 12-én

Magyary Zoltán
egyetemi ny. r. tanár,
a Magyar Közigazgatástudományi Intézet igazgatója

Szendy Károly: Tanulmány Nagy-Budapestről, megalkotásának előfeltételeiről és lehetőségeiről. Bp., 1942. 258–269. p.

Szendy Károly a leendő Nagy-Budapest szociális igazgatásának feladatairól

1942

A környék szociális helyzetének és közületi szociális kiadásainak vizsgálata

A népesség társadalmi rétegződése az 1930. évi népszámlálás eredményei alapján vizsgálható meg.

A kereső népesség megközelítő társadalmi csoportosítása az 1930. évi népszámlálási eredmények alapján

	Budapest	Környék			Nagy-Budapest
		megyei városok	községek	együtt	
a) Abszolút számokban					
Önálló földműves	1.873	622	2.515	3.137	5.010
Önálló iparos és kereskedő	58.907	13.191	6.230	19.421	78.328
Szorosan vett értelmiség ¹	57.584	7.395	3.822	11.217	68.801
Magántisztviselők	62.564	7.764	2.812	10.576	73.140
Közszolgálati altiszt és közlekedési segédszemélyzet	35.816	11.331	4.612	15.943	51.759
Munkás és egyéb segédszemélyzet	237.086	85.830	44.141	129.971	367.057
Nyugdíjas és vagyonából élő	40.915	10.592	5.266	15.858	56.773
Háztartási alkalmazott	63.294	4.707	2.308	7.015	70.309
Egyéb	15.122	1.861	826	2.687	17.809
Összesen	573.161	143.293	72.532	215.825	788.986

	Budapest	Környék			Nagy-Budapest
		megyei városok	községek	együtt	
	b) Százalékban				
Önálló földműves	0,3	0,4	3,5	1,5	0,6
Önálló iparos és kereskedő	10,3	9,2	8,6	9,0	9,9
Szorosan vett értelmiség	10,0	5,2	5,3	5,2	8,7
Magántisztviselők	10,9	5,4	3,9	4,9	9,3
Közszolgálati altiszt és közlekedési segédszemélyzet	6,2	7,9	6,3	7,4	6,6
Munkás és egyéb segédszemélyzet	41,4	59,9	60,8	60,2	46,5
Nyugdíjas és vagyonából élő	7,1	7,4	7,3	7,3	7,2
Háztartási alkalmazott	11,1	3,3	3,2	3,3	8,9
Egyéb	2,7	1,3	1,1	1,2	2,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

¹ Köztisztviselők, katonatisztek és katonai tisztviselők, önálló szabadfoglalkozásúak.

A táblázat adatai szerint a környékbeli kereső népesség 60%-át meghaladó részében munkásokból áll. Jellegzetes munkástelepülések: Csepel 77,4% és Pestszentimre 71,7% munkáslakossággal, de ugyancsak magas az arányszám Rákoskeresztúron, Soroksáron, Pestszenterzsébeten, Vecsésen, Budatétényen, Békásmegyeren, Budafokon, Újpesten és Budakeszin. Meg kell jegyezni, hogy a munkások fogalma alatt nemcsak az ipari, hanem a mezőgazdasági munkásságot is értem.

Tovább elemezve a környékbeli kereső népesség rétegződését, megállapítható, hogy a közszolgálati altisztek és a közlekedési vállalatok segédszemélyzetének tagjai Budapesten és környékén egyenletesen oszlanak meg. Ezek az alkalmazottak — figyelembe véve állandó jellegű fizetésüket és nyugellátásukat — előrelát-

hatóan nem nehezednek közületi támogatásra. Ugyancsak nem lesznek szegénygondozásra ráutalva a környéken 9%-os arányszámmal szereplő önálló iparosok és kereskedők, valamint a csupán 1,5%-os arányszámmal szereplő önálló földművesek.

Kitűnik továbbá a táblázatból, hogy a környék lakosságában a szorosan vett értelmiségi réteghez (köztisztviselők, közlekedési tisztviselők, katonatisztek, katonai tisztviselők, önálló szabadfoglalkozásúak stb.) tartozók arányszáma a budapestinek csupán a fele, a nyugdíjasok arányszáma azonban csaknem egyező. Azonos arányú eltérés állapítható meg a háztartási alkalmazottak csoportjában, amelynél Budapest arányszáma a környéknek háromszorosa. Az elsőnek és az utolsónak említett adatokból lehet legjobban következtetni a környékbeli népesség társadalmi rétegződésére: a szomszédos települések lakosságában — eltekintve az önálló iparosoktól és kereskedőktől — a tekintélyes számú munkásokon kívül sok az alacsony javadalmazású kishivatalnok, továbbá az altisztí és a hasonló állású közlekedési vállalati alkalmazott.

Pestkörnyék szociális helyzetére nézve fontos következtetések vonhatók le a keresők és az eltartottak számarányának vizsgálatából is.

Budapesten az 1930. évi népszámlálási adatok szerint 1000 keresőre 755 eltartott esett. A környéken ez az arányszám kedvezőtlenebbül alakult: minden 1000 keresőre 1103 eltartott jutott. Pestkörnyék eltartottjainak magasabb arányszáma előre jelzi az intenzívebb szociális segítség szükségét. Miután pedig az eltartottak legnagyobb része gyermek, ebből már arra is következtetni lehet, hogy a környéken a gyermekgondozásra kimagasló feladatok fognak hárulni.

A lakásbérleti viszonyok vizsgálatából a lakosság életszínvonalára lehet következtetni.

Budapesten az 1930. évi népszámlálási adatok szerint 1000 lakosra 117 albérlő, illetve ágybérlő jutott, míg a szomszédos megyei városokban 35, a községekben csak 16.

A környékbeli lakásbérleti viszonyok kedvező alakulása azonban csak látszólagos. Elsősorban azt a körülményt kell figyelembe venni, hogy a szomszédos településeken kisebb anyagi erők birtokában, és így aránylag könnyebben lehet főbérleti lakáshoz jutni. Ezen kívül amíg Budapesten a település zárt jellege egészen más lakásviszonyokat idéz elő, addig a környéken — különösen a falusias színezetű és szétszórt településű községekben — az albérlési és ágybérlési lakásviszonyok természetesen ritkábban jelentkeznek. Végül azt is mérlegelni kell, hogy Buda-

pesten az adatgyűjtés szigorúbb ellenőrzés mellett volt lefolytatható, mint a környéken.

A környékbeli lakásbérviszonyok kedvező alakulását annál is inkább látszólagosnak kell tekinteni, mert a nyomortelepekről pontos adataink nincsenek, holott köztudomású, hogy ezek a szomorú települési foltok a környéken még fennállanak. Nagyobb nyomortelepek vannak: Újpesten, Pestszenterzsébeten (a Dühöngő és a felszámolás előtt álló Kolozsvár utcai nyomortelep), Sashalmon és Budafokon. Budapest ezen a téren az olcsóbéru kislakások építése útján már nagy lépéssel haladt előre, Pestkörnyéken azonban a helyi hatóságok és az Országos Népi és Családvédelmi Alap²³ kezdeményezései csak most vannak folyamatban. [...]

Nagy-Budapest társadalompolitikai feladatai

A hat éven felüli gyermekek védelmét Budapest gondozási rendszerében az iskolaegészségvédelmi és az iskolanővéri intézmények, a reggeliztetési, ebédeltetési és felruházási akciók, valamint a gyermeküdültetés szolgálják. Budapest gondozási rendszerének e most említett ágazatai a rászoruló gyermekek egészséges fejlődésének sokszor egyedülálló biztosítékai.

A környékbeli közületek költségvetéseikben a gyermekvédelem és az iskolai jótékonyosság tekintetében igen szerény előirányzatokat mutatnak ki, olyannyira, hogy általánosságban állítható, hogy a felsorolt intézmények a környéken teljesen hiányoznak. A székesfőváros gondozási rendszerének a környékre való kiterjesztésénél tehát a hasonló jellegű környékbeli intézetek bekapcsolására alig lehet számítani. Ilyen okoknál fogva a székesfőváros a fentiekben jelzett intézményeinek működési körét a környékbeli települési helyekre csak fokozatosan, háztartási helyzete által megengedhető mértékben terjesztheti ki. [...]

Nép- és családvédelem. Budapest szegényügyi kiadásaiból a tárgyalt évben pénzbeli segélyezésre 1.023.500 pengő, természetbeni segélyezésre pedig 6.202.141 pengő nyert előirányzást. Az érdekelt megyei városok költségvetéseiből az állapítható meg, hogy ezek a kiadások ellenkező módon aránylanak egymáshoz,

23 Az Országos Népi és Családvédelmi Alap (közleletű nevén ONCSA) az 1940:XXII. tc. alapján létesült. Segélyezési tevékenysége négy- és többgyermekes családokra terjedt ki. Lakásépítési akciója keretében országosan kb. 12 ezer lakás építését támogatta kamatmentes kölcsönnel.

vagyis a természetbeni segélyezés céljára felvett előirányzatok alig érik el a pénzbeli segélyezés egyhatedrészét.

A környékbeli községek költségvetéseiben természetbeni segélyezés célját szolgáló kiadási tételek alig szerepelnek, hihetőleg azért, mert ezeken a települési helyeken aránylag magasabb a földműveléssel, kertgazdálkodással stb. foglalkozók száma, akik egyrészt kevésbé szorulnak közületi támogatásra, másrészt pedig azért, mert a községekben az agrártermékekhez való hozzájutás viszonylagosan könnyebb, mint Budapesten. [...]

Kislakásos bérházak, átmeneti kislakástelepek és szükséglakások. Köztudomású, hogy a lakásviszonyok a távolabb fekvő kisebb községektől eltekintve, Budapesten és a környékén lévő városokban és községekben nagyjából azonosak, sőt feltehető, hogy a lakásínség a nagyobb ipari jellegű városokban és községekben jelentékenyen nagyobb, mert a lakásínség enyhítése érdekében kevesebb volt a közületi építkezés.

A környékbeli városoknak és községeknek a fővároshoz csatolása esetén tehát lakásigény jelentkezésével kell számolni, aminek a kielégítése a mai viszonyok között kislakások építésével lenne megoldható.

Gondolni kell arra is, hogy a környéken igen sok olyan lakás is található, amelyet egészségügyi, szociális és építésügyi szempontból egyaránt lakhatatlannak kell tekinteni.

A tervezett átalakulással kapcsolatban különös figyelmet érdemel a hajléktalan-ság kérdése. A hajléktalanok lakással való segélyezését törvényes rendelkezések a lakóhelynek minősülő község köteletségévé teszik. Ennek a feladatnak — mai területén — a székesfőváros nagy anyagi áldozatok árán eleget tett. A környékbeli városokban és községekben — amint erre már rámutattam — még kevés a kezdeményezés.

Ha a gazdasági viszonyok rövidesen nem javulnak és a magánépítkezések kellő mértékben meg nem indulnak, a környéken is intenzív közületi építési tevékenységre lesz szükség.

A székesfőváros közigazgatási területének a növekedése azonban a lakáspolitikai célkitűzéseinek gyakorlati érvényesítése terén nagy lehetőségeket nyújt. (A letelepedés irányítása; a lakosság munkahelyének és a közlekedési lehetőségeknek figyelembevételével újabb lakónegyedek alakítása; az egészségügyi követelmények szem előtt tartásával kertes — esetleg tulajdonul megszerezhető — lakótelepek létesítése stb.). [...]

A székesfőváros szociális gondozási rendszerében a gyermekek és a felnőttek védelmét szolgáló intézmények — sokrétű tagoltságuk ellenére — szorosan összefüggő, hatalmas hálózatot alkotnak, amelyhez a környékbeli szociális intézmények, miután sokkalta kisebbarányú szükségletek kielégítése céljára létsültek, nem hasonlíthatók.

Az előadottakból kitűnt ugyan, hogy egyes környékbeli intézményeket Budapest szociális rendszerébe be lehet kapcsolni, s arra is rámutattam, hogy a környékbeli társadalompolitikai tevékenységgel összefüggő háztartási költségvetési tételek a székesfőváros hasonló célú előirányzataival egyesíthetők.

Nagy-Budapest egységes társadalompolitikai igazgatásának kialakítása irányában az első lépés tehát így módon történhetik meg.

A környék társadalompolitikai közigazgatásának továbbmenő korszerű megszervezéséhez azonban mélyrehatóbb változtatások is szükségesek.

Ha figyelemre méltatjuk azokat az irányelveket, amelyek ma a közületek társadalompolitikai tevékenységét áthatják, megállapíthatjuk, hogy a törekvések napjainkban a társadalom szociális munkájának megszervezésére és az állami, illetve a hatósági szociális szervezetek tevékenységi körébe való bekapcsolására irányulnak.

Ezen a téren már messze előljár Németország és Olaszország, ahol minden társadalmi réteget, minden korosztályt, a városi és a falusi lakosság minden tagját tudatos és rendszeres szociális munkára nevelik.

A székesfővárosban a társadalmi szociális munka megszervezése a szociális telemek feladata.

Nagy-Budapest megalakulása azonban még fokozottabb mértékben teszi szükségessé a családok egyéni szociális és kulturális gondozásának szerves kiépítését, amelyet a társadalmi munka bevonása nélkül, mind a gondozásra utalt családok nagy számára, mind a feladatok sokrétűségére való tekintettel másképpen nem is lehetne megoldani. Az intézményes családvédelem produktív segélyezési rendszer nélkül el sem képzelhető, viszont a produktív segélyezési rendszer feltétele a családi közösségek szociális, kulturális és erkölcsi viszonyainak alapos és személyes ismerete. Az egyéni gondozásban mint fontos tényező szerepel a családok eredete, demográfiai adatai (nyelv, vallás, családi állapot, kulturális viszonyok stb.) és foglalkozási tagozódása.

Az 1930. évi népszámlálás idevágó és a bevezető részben ismertetett adataiból már kitűnt, hogy a Budapest környékét alkotó városok és községek népessége az

említett szempontokból tekintve, nagyon változatos képet mutat. Ez a változatoság megnehezíti az egyéni gondozást, általában a társadalomszervező munkát.

Nagy-Budapest szociális igazgatása ezért kerül komoly társadalompolitikai feladatok elé, amelynek megoldásánál nem lesz elkerülhető a szociális munkát kiegészítő gondozás fejlesztése, annál is inkább, mert a környezet népessége — eredetét és kulturális színvonalát tekintve — sokkal nagyobb eltéréseket mutat, mint a székesfővárosé.

Az átlagszínvonal emelése, a népességnek az erre hivatott szervek munkájával a magyar kultúrközösségbe való intézményes beillesztése, az egyes társadalmi rétegek közötti kiegyenlítődé, a szociális munkához kapcsolódó népművelő munkát tehát elengedhetlenné teszi. A szociális telepeket ily módon a környéken is ki kell építeni, és pedig tervszerű fokozatossággal.

Először ama vidékeken, amelyek kifejezetten gyáripari jellegűek (Újpest, Kispeszt, Pestszenterzsébet). Sorrendben utoljára maradhatnak az úgynevezett kertvárosok, pl. Rákosliget, amelynek a lakói — kevés kivételtől eltekintve — tisztviselők és nyugdíjasok.

A telepek munkaközösségeinek megszervezésénél természetesen figyelemmel kell lenni a különleges adottságokra. Azokon a helyeken, ahol már működnek az Országos Nép- és Családvédelmi Alap által szervezett munkaközösségek, vagy társadalmi bizottságok, ezeket át kell venni és a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodva tovább fejleszteni. Az új munkaközösségek megszervezésénél kiindulópontul szolgálhatnak a lakótelepek, amelyek mindig már bizonyos zártabb egységeket alkotnak, és amelyekhez azután, mint központokhoz, hozzá lehet kapcsolni a távolabbi környéket. Ilyen hullámgyűrűszerűen épülhetnek ki a hivatásos és az önkéntes szociális munkát irányító és végrehajtó munkaközösségek. [...]

Szedy Károly: Tanulmány Nagy-Budapestről, megalkotásának előfeltételeiről és lehetőségeiről. Bp., 1942. 143–145., 151–157. p.

Weis István: Nagy-Budapest

1942

Weis István dr. egyetemi ny. r. tanár, tb. vármegyei főjegyzőnek Pest–Pilis–Solt–Kiskun vm. alispánjához intézett jelentése

[...] Nemzetszervezési nézőpontból a bekebelezés a legnagyobb mértékben agályos. A német és az angol társadalomleírók szinte egyöntetűen mutatnak rá azokra az ártalmakra, amelyeket ebben a vonatkozásban a nagyváros magában rejt. A nagyvárosi ember gyökértelen, elszakadt nemcsak az anyaföldtől, hanem környezetétől is. A szomszédok nem ismerik egymást, és így nincs meg a társadalmi segítségnek az a lehetősége, amely falun és kisvárosban rendelkezésre áll. A nagyvárosi ember szervezetlen, a formátlan tömeg tagja, és így befolyásolható, szélsőségekre hajlamos.

A gyakorlati érzékű angolok éppen ezért *Londont* mint megyét szervezték meg és a *Londont* alkotó egyes városoknak — a mi elnevezésünk szerint városrészeknek — meglehetősen önállóságot hagytak; minden ilyen résznek története, hagyománya van, amelyre lakói büszkék, de kifejezett jellege is: van üzleti negyed, társaséleti negyed, előkelő otthonok negyede, vannak középosztálybeli otthonnegyedek és így tovább. Ezzel szemben amerikai nagyvárosok állandó panasza az, hogy ilyen szervezési lehetőségek meghiúsulnak, és csak a leszármazás alapján kialakult negyedek ismerhetők fel (*New-Yorkban Harlem mint négernegyed, a magyarok lakta gulyásnegyed stb.*).

Székesfővárosunkban még a közelmúltban, különösen a budai részeken, a városnegyedek külön lelkisége, jellege felismerhető volt; az a szellem azonban, amely a megelőző világháború előtt a városházán uralkodott, tudatosan törekedett ezeknek a külön jellegeknek megszüntetésére, sőt még az előljáróságok feladatkörének leszállítására is. Ezzel szemben a környék minden helysége ma már múltra tekinthet vissza, és a helyi közösség tudata mindegyikben kifejlődött. Ebben a tekintetben alig van különbség a környék helységei között. A középkorban már szerepet játszott *Cinkota* és a 100 éves *Újpest* egyaránt az emberek bizonyos körét

összefogják, és ezek az emberek nemcsak közös érdekeik, hanem közös élményeik révén is egységet alkotnak, ismerik egymást, külön sejtjét teszik a nemzet testének, amely szervezettségében a megalopolis²⁴ milliós lakosságának széteső voltával szemben önálló értéket jelent.

A kifejtetteken felül figyelemmel kell lennünk arra is, hogy minden nagyváros körül az elővárosok, a peremközségek mindegyike sajátos jelleget mutat fel. Nincs nagyobb tévedés, mintha a peremvárosokat egyszerűen az ipari munkásság és a nagyvárosból kiszorult söpredék lakóhelyének tekintik. Az amerikai tudósok részletesen kiemezték az elővárosok lakosságát ebből a nézőpontból, és így rájöttek arra is, hogy *Boston*, amelynek a legkifejezettebb az ún. Metropolitan areaja (világvárosi területe) nemcsak nem kebelezte be környékét, de ilyen törekvést soha nem is mutatott. Boston környékén ugyanis a különböző nagy- és kisipari, kereskedelmi jellegű, tudományos gócpontként jelentkező, részben még a XVII. században alapított városok mindegyike annyira eltér egymástól és Bostontól, hogy egyesítésük kivihetetlennek látszott.

A magyar irodalomban *Máté Imre* mutatott rá²⁵ arra, hogy Budapest környékének milyen eltérő jellegű és irányú települései vannak.

Újpesten pl. nagy, *Rákospalotán* kicsi a népsűrűség. Újpesten az ipari munkás lakosság nyomul előtérbe, Rákospalotán most már megkisebbedett létszáma ellenére is szerepet játszik a város eredeti őstermelő lakossága. *Pestszentlőrincen* a közlekedési alkalmazottak nagy száma tűnik fel, *Pestújhelyen* a magasabb értelmiségűeké. A lakosság összetételében hasonló *Újpestennek* és *Pestszenterzsébetnek* az én megfigyelésem szerint is teljesen eltérő jellege; az emberek gondolkozása, viselkedése, mindkét helyen egészen más.

Fejlett szervezetek a természettudomány tanítása szerint a különbözőségen és a megoszláson és nem az egyformaságon és az egybeolvadáson alapulnak. Az egysejtű kórokozó és az ember között óriási különbség van ebből a nézőpontból, és nem vitás, hogy melyik a fejlettebb. Nem érdeke egy nemzetnek sem, hogy *Anderson* szavai szerint elgépiesedjék, a személyiségek megszűnjenek, illetőleg standardizálódjanak. A környék közigazgatási beolvasztása eredeti és részben szép színeket tüntetne el a magyar színekéből.

24 Majdnem összeépült városok halmaza.

25 Máté Imre: Budapest környékének közigazgatási rendezése és a nagyvárosi kérdés. Homok, 1932.

E mellett — bármennyire tisztelettel legyünk is a fővárosnak keresztény és nemzeti alapon álló vezetősége és hazafiasan gondolkozó lakossága iránt — nehezen mellőzhetünk egy kényes mozzanatot.

A forradalmak a nagyvárosokban törtek ki mindig. A párisi Commune, a berlini 1918-as forradalom után rosszhiszemű kalandorok a főváros gyökértelen népét vitték bele egy fölösleges és káros forradalomba. Ellenforradalmi kísérletek a fővárosban is voltak; a peremvárosok ellenben valódi ellenforradalmi cselekmények színhelyeivé lettek. Nem indokolt a mi esetünkben az, hogy ezt a mozzanatot figyelmen kívül hagyjuk, és a helyi kapcsolatok, a helyi ellenőrzés gyöngítésével bármilyen parányi lehetőségét nyújtsuk a nagyváros esetleges megtántorodásának. [...]

Nézetem szerint Budapestnek és környékének közigazgatási egyesítése a székesfőváros részére fel sem becsülhető közigazgatási és anyagi tehertöbbletet jelentene, amelytől csak abban az esetben szabadulna, ha a környéket az eddiginél rosszabb igazgatásban részesítené és elhanyagolná, ezt pedig az egész ország osztatlan rokonszenvét élvező székesfőváros közönségéről fel sem tételezhetjük.

A környékre a bekebelezés határozott terhet jelent és hátrányos. A félmilliót meghaladó környékbeli lakosság ügyes-bajos dolgait lakóhelyétől távolabb eső, viszonyait kevésbé ismerő hatóságoknál intéznék. Közterhei jelentékenyen növekednének. Elveszne az a nemzetszervezési előny, amelyet a helyi kapcsolatok, a külön kialakult községegyéniségek jelentenek. A földműves lakosság számára teljesen idegen, neki meg nem felelő keretbe kerülne.

A környék igazgatásának javítása és közállapotainak magasabb színvonalra emelése a jelenlegi keretekben is lehetséges.

Szó lehet arról, hogyha valamelyik peremváros kinőtt a vármegyei keretből, jogfejlődésünk alapján önálló törvényhatósággá váljék. Ebben az esetben is tartózkodni kellene nézetem szerint attól, hogy törvényhatósággá több szomszédos várost vagy községet egyesítsünk, amint ugyanis kifejtettem, mindegyiknek van már kialakult egyénisége és ezek mindegyike jelent bizonyos értéket.

A viszonyaiknak, települési rendszerüknek, lakosságuk igényeinek megfelelő berendezéseket és intézményeket a környék helységei önállóságuk megtartása esetében könnyebben és kisebb költségekkel érik el, mint bekebelezés esetében.

Budapest székesfőváros és vármegyénk törvényhatóságának az érdekelt kormányhatóságok bevonásával meg kellene vizsgálniok azt, hogy milyen közös ér-

dekeik és közösen megoldandó feladataik vannak. Nézetem szerint ezeknek a feladatoknak a megoldására a magánjogi jogszabályaink nyújtotta lehetőségek megfelelő megoldást adnak. Amennyiben szükséges, kezdeményezhető lenne a két törvényhatóságot és egyes környékbeli községeket egybefoglaló, de csak bizonyos célokat szolgáló új alakulatnak (Zweckverband) törvényhozási létesítése. Ennek az intézménynek első előharcosa és ismertetője vármegyénk főispánja, dr. Viczián István volt.

Ugyanilyen módon kellene megállapítani azt, hogy mely szakigazgatási hatóságok és közegek működési területe terjedjen ki mind a székesfővárosra, mind a környékre és ezek szolgálati viszonya két törvényhatósághoz, valamint ezek első tisztviselőjéhez hogyan rendeztessék. Ebben a tekintetben utalhatok arra, hogy ma is nagyon sok szakigazgatási hatóságnak vagy közegnek működési területe terjed ki két vagy több törvényhatóságra, tehát kitaposott nyomon haladnánk. [...]

Magyar Közigazgatás, LX. évf. (1942) 32. sz. 1–3. p.; 33. sz. 2. p.

II. fejezet

METSZETEK

„BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS” ÉLETÉBŐL

Szigeti Gyula: A gazdasági válság Budapest életében

1935

A főváros gyáripari termelésének általános alakulása a válság alatt

Magyarország ipari termelésének a gyáripari, mint a közép- és kisipari ágában a főváros ipara tekintélyes tényező, de mégis a gyáripari termelésnél jelentkezik az országos eredményben különösen számottevő súllyal Budapest részesedése. Az ország gyáripari termelésének 1932. évi 1823 millió pengő értékéből 791 millió pengő (43,4%) a Budapesten produkált érték. Budapest súlyát az országos gyáripari termelés terén több más adat is megvilágítja. Az ország 1 millió gyáripari lóerejének $\frac{1}{3}$ -a a fővárosban dolgozik, és itt minden ipari keresőre 2 lóerő esik, vidéken csak 1,4. A budapesti gyári munkások 1927-ben az ország gyári munkásságának 42%-át tették, 1932-ben pedig 42,6%-át. Az ország összes gyári munkásainak létszáma 1932. október 1-én ugyanis 175,6 ezret, a budapesti gyárak munkásainak száma pedig ugyanekkor 75 ezret tett ki. Nagy-Budapest gyári munkásainak száma ugyanebben az időben 105 ezer volt, ami az országos létszámnak 59,9%-a. A gyáripari alkalmazottak száma az egész országban 203 ezer, Budapesten pedig 92 ezer (45,3%) volt. A gyáripar által kifizetett munkabérek összege Magyarországon 204 millió pengőre, Budapesten pedig 103 millió pengőre (50,5%) rúgott. A gyárak által kifizetett összes járandóság (vezetők, tisztviselők, alkalmazottak és munkások járandóságai együtt) az ország ipartelepeinél 1932-ben 292 millió pengőt, a budapesti ipartelepeknél pedig 170 millió pengőt (58,2%-ot) tett ki.

Míndezen a példák messzemenőleg bizonyítékot szolgáltatnak arra nézve, hogy azok a válságtünetek, amelyek Budapest székesfőváros gyáripari termelésében mutatkoznak, általában milyen nagy országos jelentőséggel bírnak. [...]

A gazdasági válság tünetei a főváros szociális és népmozgalmi vonatkozású életjelenségeinek körében

A társadalmi életnek a gazdasági állapottal egyik szorosan összefüggő tünete a munkanélküliség, amely — amennyiben tartós — az egyénnek egész egzisztenciáját fenyegetheti. Sajnos nincsenek megfelelő eszközök arra, hogy a munkanélküliség alakulását rövidebb időközönként megfelelő terjedelemben figyelemmel kísérhessük. Budapest egész népességének körében a munkanélküliek utoljára az 1930. évi népszámlálás alkalmával írtak össze. Ennek az összeírásnak az eredménye szerint 1930. december 31-én a magyar fővárosban 49.675 férfi, 21.106 nő, együttesen tehát 70.781 munkanélküli személy volt. Ezek közül 1 évnél régebben 16.287 személy állott munka nélkül. Elég kimerítő tájékoztatást rövidebb időközönként csak az ipari, különösen a szervezett ipari munkásság körében mutatózó munkanélküliség alakulásáról kaphatunk. Ennek a munkanélküliségnek Budapesten — az itteni népesség foglalkozási viszonyainak alakulását tekintve — komoly jelentősége van, és ez az 1928–1934. években a következőképpen alakult.

Év	Szakszervezeti munkanélküliek átlagszáma (Havi adatok átlagai)
1928	8.402
1929	8.891
1930	12.083
1931	16.124
1932	17.980
1933	16.932
1934	14.056

Ezekből az adatokból láthatóan az ipari munkanélküliek száma Budapesten 1929-től 1931-ig csaknem megkétszereződött. Az 1932. évben még némi további emelkedést tapasztalhatunk, de azután már csökkent az ipari munkanélküliség és

pedig 1933-ról 1934-re elég figyelemreméltó mértékben. Az 1933. évre nézve kimutatott szakszervezeti munkanélküliek száma a szakszervezeti tagok számának kerekén $\frac{1}{6}$ -a, tehát az ipari munkások között még ekkor elég nagy arányú volt a munkanélküliség.

A munkanélküliség alakulására nézve szélesebb rétegekre vonatkozóan szolgáltatnak támpontot a társadalombiztosító szervek taglétszámára vonatkozó adatok, miután tartósabb munkanélküliség esetén a tagsági minőség megszűnik. A Budapesten székelő ilyen szervek összes évvégi taglétszáma 1928-tól 1934-ig a következő volt:

Év	Taglétszám ezer
1928	586,6
1929	571,5
1930	573,9
1931	508,3
1932	502,8
1933	523,3
1934	526,9

A fenti adatok szerint a taglétszám 1928-tól 1932-ig állandóan csökkent és pedig 1931-ig lassú, fokozatos ütemben, 1931-ben azonban már ugrásszerű nagy mértékben. Az 1933. évben a taglétszámnak elég erős, a következő évben, 1934-ben pedig már kisebb, de még mindig tovább tartó emelkedését állapíthatjuk meg. Ezek az adatok is azt mutatják azonban, hogy a válság újabb enyhülése után is még jóval nagyobb a munkanélküliség a fővárosban, mint amilyen a válság előtt volt.

A Magyar Gazdaságkutató Intézet időszakonként kimutatja, hogy 100 munkakeresőre Budapesten hány munkahely esett. Ez az arány 1931 júliusától 1935 júliusáig félévenként a következőképpen alakult.

1931 július	24,1
1931 december	14,5
1932 július	13,8
1932 december	16,5
1933 július	22,5
1933 december	20,0
1934 július	31,4
1934 december	22,1
1935 július	35,3

A fenti adatok odamutatnak, hogy a munkakeresletnek a munkakinálathoz való aránya 1931 közepétől 1932 közepéig igen nagy mértékben romlott, de azután lényegesen megjavult, úgyhogy újabban már jóval kedvezőbb, mint amilyen 1931-ben volt.

A Magyar Gazdaságkutató Intézet időszakonként adatokat közöl a magánalkalmazottak számának az alakulásáról. Ezek az adatok ugyancsak tájékozással szolgálhatnak a munkanélküliségnek Budapesten való növekedése vagy csökkenése tekintetében. Az említett forrás szerint Budapesten a magánalkalmazottak száma:

1929 végén	63.812
1930 “	60.316
1931 “	55.861
1932 “	55.175
1933 “	59.465
1934 “	64.626 volt.

A magánalkalmazottak budapesti társadalmának létszáma tehát 1929-től 1931-ig jelentékenyen csökkent, azután egy évig stagnált, innen kezdve azonban emelkedett éspedig annyira, hogy 1934 végén ebben a társadalmi rétegben a munkanélküliség már aligha lehetett érdemlegesen nagyobb, mint amekkora az 1929. év végén volt.

A gazdasági válság a főváros szociális állapotát természetesen nemcsak a munkanélküliség növelésével, hanem azzal is jelentékenyen befolyásolta, hogy a foglalkoztatott munkaerők kereseti viszonyaiban, tehát életstandardjában is eltolódásokat okozott. Az életstandardban bekövetkezett eltolódások megvilágításához szükség volna a különböző társadalmi rétegek átlagos keresetét feltüntető adatokra, valamint az illető társadalmi rétegek létfenntartási költségeinek alakulását jelző indexszámokra. A gazdasági válságnak a budapesti gyáripari termelés keretében megnyilvánult tüneteit tárgyalva, már szóltunk a gyáripari munkások és az egyéb gyáripari alkalmazottak átlagkeresetének a válság alatti változásáról. Az itt említett adatokkal párhuzamosan rendelkezésünkre állanak azok az indexszámok, amelyek a budapesti munkáscsalád létfenntartási költségeiben bekövetkezett eltolódásokat szemléltetik. Felhasználva a szóbanlevő adatokat, megállapíthatjuk, hogy a budapesti gyáripari munkások 1929. évi átlagos keresetét jelző összeget,

valamint a budapesti munkáscsalád 1929. évi létfenntartási költségindexét 100-nak véve

Év	a budapesti gyáripari munkások évi átlagkeresete	a budapesti munkáscsalád létfenntartási költségindexe
1930-ban	97	91
1931-ben	89	86
1932-ben	81	83
1933-ban	77	77 volt

Az itt közölt indexszámok szerint a válságidőszak nagy részében a munkáskereset nem csökkent annyira, mint a munkások létfenntartási költsége; az 1933. évben mind a két tényező az 1929. évi állapothoz képest egyenlően változott. Ismerjük a budapesti gyáriparban a munkásokon kívül alkalmazott személyzet, valamint az összes budapesti magánalkalmazottak átlagkeresetének a változását jelző indexszámokat is. Ezek az indexszámok 1929-től 1933-ig általában valamivel kisebb visszaesést mutatnak, mint a budapesti gyáripari munkások évi átlagkeresetének indexszámai. A munkásokon kívüli társadalmi kategóriák létfenntartási költségeinek alakulására nézve számítások nem állnak rendelkezésünkre. Valószínű, hogy ezek a költségek valamivel kevésbé csökkentek, mint a munkások létfenntartási költségei, ennél fogva valószínű, hogy a munkásokon kívüli magánalkalmazottak életstandardja, amennyiben ezek a magánalkalmazottak nem váltak munkanélküliekké, lényegesen nem változott.

Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Évkönyvében adatokat találunk arról, hogy a pénzintézeteknél, továbbá a kereskedelmi és ipari vállalatoknál működő tisztviselők havi fizetésének és lakáspénzének összege mennyi volt a gazdasági válság alatti években. Ezekből az adatokból kitűnően a banktisztviselők fizetése érdemlegesen nem változott, miután pedig az árak elég jelentékenyen estek, azt kell mondanunk az említett adatokra támaszkodva, hogy a banktisztviselők életstandardja a válság alatt némileg javult. A kereskedelmi és ipari vállalatoknál működő magánalkalmazottak havi fizetésének és lakáspénzének összege 1928-tól 1933-ig a következőképpen alakult.

Év	Havi fizetés és lakáspénz összege pengőben											
	1	2	3	5	8	legalább 10	1	2	3	5	8	legalább 10
	évi szolgálattal bíró											
	férfitisztviselőknél						nőtisztviselőknél					
1928	79	120	173	179	190	207	58	97	110	121	137	154
1929	79	120	173	179	190	207	58	97	110	121	137	154
1930	73	111	159	165	175	190	54	89	101	112	126	142
1931	60	90	120	140	160	170	40	60	80	100	120	120
1932	50	80	102	138	150	160	40	60	70	100	120	120
1933	60	80	100	120	140	150	35	60	80	100	120	135

A kereskedelmi és ipari vállalati magánalkalmazottak illetményei tehát 1930-ban kerültek először, aránylag mérsékelten, csökkentés alá, de azután 1931-ben és 1932-ben további fokozatos csökkentés történt, úgyhogy végeredményben a fizetésleszállítás mértéke elég jelentékenynek mondható. Az 1932. évben az egy évnél hosszabb szolgálattal bíró férfitisztviselők fizetése 36,7%-kal, a 10 évnél hosszabb szolgálattal bíró tisztviselők fizetése pedig 22,7%-kal volt alacsonyabb, mint 1928-ban. Az 1933. évben az alsó kategóriák fizetését nem, de a felsőbb kategóriák fizetését még mindig csökkentették a vállalatok. [...]

A gazdasági válság Budapesten a köztisztviselők életstandardjában kétségtelesen bizonyos visszaesést vont maga után. A közületek bevételeinek visszaesése következtében eszközölt fizetésleszállítások a fizetések nagyságához képest végeredményben 17–32% közötti mértéket értek el. A hivatalos létfenntartási költségindex ugyan nem hanyatlott kisebb mértékben, mint az átlagos köztisztviselői fizetés, azonban a magasabb köztisztviselői életstandard szempontjából fontos cikkek idexénél már nem mutatkozik a magasabb tisztviselői fizetés leszállítása mértékének megfelelő mértékű hanyatlás. [...]

A népesség jövedelmének erős csökkenése természetesen a fogyasztóképesség tekintélyes romlását is jelentette. Fogyasztási statisztikai adatokkal csak bizonyos tömegfogyasztási cikkek tekintetében rendelkezünk. Dr. Sibelka-Perleberg Artur²⁶

26 A Statisztikai Hivatal munkatársa, később — Tempefői néven — újságíró (1901–1991).

számításai szerint a fejenkinti húsfogyasztás Budapesten, a baromfifogyasztás be-
számításával, az 1928–1932. években a következőképpen alakult:

1928-ban a fejenkint fogyasztott mennyiség	72,5 kg
1929-ben “ “ “ “	79,2 “
1930-ban “ “ “ “	70,8 “
1931-ben “ “ “ “	66,5 “
1932-ben “ “ “ “	67,3 “

Eszerint a fejtálag 1930-tól 1932-ig, különösen 1931-ben érdemlegesen kisebb volt ugyan, mint 1928-ban és 1929-ben, a csökkenés azonban nem mondható nép-
egészségügyi szempontból túlságosan aggályosnak; egyébként 1932-ben a fejtá-
lag az előző évhez képest némileg emelkedett.

Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Évkönyvében adatok állanak
rendelkezésünkre a fogyasztási adó alá eső szeszitalok fogyasztásának alakulá-
sáról. Ezek szerint a fogyasztás mennyisége 1929-től 1933-ig a szesznél, bornál és
sörnél a következő volt:

	1930	1931	1932	1933
	liter			
Szesz	1.616.244	1.575.562	1.314.946	1.594.471
Likőr	332.228	307.263	186.951	246.874
Borseprő	33.957	55.086	84.200	55.860
Bor	28.601.280	33.170.736	31.948.653	42.263.121
Sör	21.546.137	15.969.206	11.576.553	8.779.534

Az 1930. és 1932. évek között a fővárosi szeszfogyasztás alakulásában vissza-
tűkröződik a gazdasági válság hatása, amennyiben ez alatt az időszak alatt a fo-
gyasztás érdemlegesen visszaesett. Az 1933. évi szeszfogyasztás már ismét na-
gyobb. Különösen erős kapcsolatot tételezhetünk fel a likőrfogyasztás és az általá-
nos gazdasági helyzet változásai között, ezért figyelmet érdemel a likőrfogyasztás-
nak 1930 és 1932 közötti nagy visszaesése és azután az 1933. évi fejlődése. A
borfogyasztásnak a válság alatti kedvező alakulása szorosan összefügg a bortermelők
helyzetének javítása érdekében fogantatba vett intézkedésekkel és akciókkal,
amelyeknek kapcsán a borárok a fogyasztókra nézve annyira kedvezően alakultak,
hogy a népesség romlott gazdasági helyzete mellett is jelentékenyen emelkedhetett

a fogyasztás. A borárok versenytételei és a közönség nagyon lecsökkent fizetőképessége rendkívüli mértékben apasztották a fővárosban a sörfogyasztást; az 1933. évi budapesti sörfogyasztás csak 40,7%-a volt az 1930. évinek.

A jövedelmi viszonyok romlása visszatükröződik a tej fogyasztásának az alakulásában is. A fejenkinti tejfogyasztás napi átlaga a fővárosban:

1928-ban	0,35 liter
1929-ben	0,37 “
1930-ban	0,35 “
1931-ben	0,33 “
1932-ben	0,25 “
1933-ban	0,24 “ volt

A tej árának az 1933. évben hatóságilag történt szabályozása nem indokolja a tejfogyasztásnak olyan nagyarányú csökkenését, amilyen 1932-ben bekövetkezett. Sajnos, az 1933. évben a fejátlag kisebb mértékben még tovább hanyatlott. Közegészségügyi érdekekből minden esetre kívánatosnak látszik, hogy ez az irányzat mielőbb lényegesen megváltozzék.

A szegényebb néposztály élelmezési szükségleteinek kielégítésénél érdemleges szerepet játszó lóhúsárak fogyasztás 1928-tól 1934-ig a következőképpen alakult:

1928-ban	2.405.306 kg
1929-ben	2.336.967 “
1930-ban	2.684.311 “
1931-ben	2.420.779 “
1932-ben	1.787.238 “
1933-ban	1.358.568 “
1934-ben	1.075.442 “

Amint látjuk ez a fogyasztás 1930-ig emelkedett, innen kezdve azonban visszaesett, mégpedig 1932-től kezdve minden évben ugrásszerű nagy mértékben, úgy hogy az 1934. évben elfogyasztott mennyiség az 1930-ban elfogyasztott mennyiségnek mindössze 40,1%-át tette. [...]

Szigeti Gyula: A gazdasági válság Budapest életében. Statisztikai Közlemények 76. kötet 2. sz. Bp., 1935. 8., 154–160. p.

Elekes Dezső: Budapest szerepe Magyarország szellemi életében

1938

A budapesti nagymértékben urbanizált népesség értelmiségi státusának felépítése egész más, mint az ország többi részének népességéé.

A népműveltség legkézenfekvőbb mércéje az *írni-olvasni tudás*.

Magyarországon az analfabéták aránya a kultúrállamok sorában is jó közepes. Magyarország és Budapest írni-olvasni tudó népességéről 1. számú táblázatunk közöl az időbeli fejlődést is feltüntetető összehasonlítást.

1. A népesség írni-olvasni tudásának alakulása²⁷

Év, hely	Írni-olvasni tudott		
	szám szerint****	az összes népesség %-ában	a 6 évnél idősebb népesség %-ában
Régi anyaország			
<i>1869***</i>			
Magyarország*	3.753.892	27,4	33,1
Budapest	153.467	60,3	67,6
<i>Budapest Magyarország %-ában</i>	4,1	–	–

27 Bővebb adatokat a múlttól s az 1929. évi fővárosi összeírásról ld. *Áfra Nagy János*: Az írástudatlanok Budapesten c. tanulmányában. Statisztikai Közlemények 63. kötet 1. sz. [a szerző jegyzeté]

Év, hely	Írni-olvasni tudott		
	szám szerint	az összes népesség %-ában	a 6 évnél idősebb népesség %-ában
Régi anyaország			
<i>1880</i>			
Magyarország*	4.998.937	36,1	46,3**
Budapest	242.312	65,4	79,7**
<i>Budapest Magyarország %-ában</i>	4,9	–	–
<i>1890</i>			
Magyarország	6.742.345	44,2	–
Budapest	355.397	70,3	–
<i>Budapest Magyarország %-ában</i>	5,3	–	–
<i>1900</i>			
Magyarország	8.696.332	51,6	61,4
Budapest	565.481	77,2	87,6
<i>Budapest Magyarország %-ában</i>	6,5	–	–
<i>1910</i>			
Magyarország	10.621.420	58,2	61,4
Budapest	739.297	84,0	92,5
<i>Budapest Magyarország %-ában</i>	7,0	–	–

Év, hely	Írni-olvasni tudott		
	szám szerint	az összes népesség %-ában	a 6 évnél idősebb népesség %-ában
Mai terület			
<i>1920</i>			
Magyarország	6.104.727	76,4	84,8
Budapest	820.388	88,2	94,7
<i>Budapest Magyarország %-ában</i>	13,4	—	—
<i>1930</i>			
Magyarország	6.886.749	79,3	90,4
Budapest	914.840	90,9	96,7
<i>Budapest Magyarország %-ában</i>	13,4	—	—

* Horvát-Szlavonország és a horvátszlavon határörvidék nélkül

** 7 éven felüli népesség.

*** Csak polgári népesség

**** Budapest népessége a megfelelő területű Magyarország népességének %-ában a következő volt: 1870:4,1; 1880:4,8; 1890:5,3; 1900:4,4; 1910:4,8; 1920:11,6; 1930:11,6%

Budapesten az írni-olvasni tudók aránya mindig jóval nagyobb volt, mint a vidék, illetve az ország népességében. Amily természetes ez, éppoly érthető, hogy az országos és a budapesti arányszám közötti különbség az utóbbi évtizedek folyamán egyre csökkent s ma már, amidőn az analfabétizmus elleni küzdelem diadalra jutott, egészen összeszűkülte. [...]

Legrosszabb a városok közt Kiskunhalas aránya: 22,5%.

Csupán a finemű — 6 éven felüli — népesség körében Budapesten az analfabéták 1869-ben 21,6, 1930-ban 1,7%-ot tettek (országos arány 7,9%). A nők alapműveltsége régen erősen visszamaradt a férfiaké mögött, míg ma a két nem írni-olvasni tudása közt alig van különbség. A nőknél tehát nagyobbbléptű a fejlődés: Bu-

dapesten a nők körében ugyanis ugyanezen idő alatt az analfabéták aránya 43,6%-ról 4,6%-ra esett (országos arány 11,3%). [...]

A műveltség további fokozataira, a népességnek az *iskolai végzettség* szerinti tagozódására 2. számú táblázatunk derít világot.

2. A népesség iskolai végzettsége

Év, hely	Legalább a középiskola			Főiskolát végzett
	4	6	8	
	osztályát elvégezte			
Régi anyaország				
<i>1910</i>				
Magyarország	332.903	88.702	251.534	–
Budapest	75.536	23.971	66.761	–
<i>Budapest Magyarország %-ában</i>	22,7	27,0	26,5	–
Mai terület				
<i>1920</i>				
Magyarország	358.031	72.168	136.351	73.475
Budapest	140.852	34.315	62.034	36.289
<i>Budapest Magyarország %-ában</i>	39,7	47,5	45,5	49,4
<i>1930</i>				
Magyarország	469.928	81.488	190.068	84.790
Budapest	164.373	36.475	83.324	37.844
<i>Budapest Magyarország %-ában</i>	35,0	44,8	43,8	44,6

Budapesten felette magas az iskolázott rétegek aránya. Míg Budapest lakossága az országénak 11,6%-a, Magyarországnak az iskolák különböző felsőbb fokozatait végzett népességében a főváros 35–45%-kal részesedik. Fokozza ezt az előnyt,

hogy a műveltség említett jelzőszáma éppen a 6, 8 közép- és a főiskolát végzeteknél, tehát a három legjobban iskolázott csoportban igen erős (44,8; 43,8; 44,6%) s a négy középiskolát végzeteknél gyengébb (35,0%). Említésre méltó, hogy az iskolai végzettség most idézett legújabb, 1930. évi adatainál az előző, 1920. évi népszámlálás megfelelő adatai az egész vonalon még kedvezőbbek Budapest javára. Leginkább azért, mert a háború után közvetlenül következő években Budapest átmenetileg sok magasabb iskolai végzettséggel bíró, elhelyezkedést kereső egyénnek, menekült tisztviselőnek, katonának stb. volt gyűlőhelye.

Jellemzőbb az ország és Budapest közti különbségekre, hogy 1930-ban jutott 10.000 lélekre:

	Magyarország	Budapest
Legalább 4 középiskolát végzett egyén	541	1.644
Legalább 6 " " " "	94	365
Legalább 8 " " " "	219	833
Főiskolát végzett egyén	98	378

A népesség iskolai képesítéséről még tisztább képet kapunk, ha mint az írni-olvasni tudás vizsgálatánál, itt is figyelmen kívül hagyjuk a 6 éven aluli népességet. A 6 éven felüli népesség műveltsége így alakul (1930):

	Magyarország	Budapest népességének %-ában	vidék
Írni-olvasni tudott	90,4	96,7	89,5
4 elemi iskolát végzett	73,9	87,7	71,9
6 " " " "	48,5	63,9	46,3
4 középiskolát végzett	10,8	34,0	7,6
6 " " " "	4,7	16,7	3,0
8 " " " "	3,6	12,8	2,3
Főiskolát végzett	1,1	4,0	0,7

Feljebb haladva a műveltség fokozataiban, Budapest előnyére egyre jobban növekszik az országos és a budapesti arány közti eltérés. A négy középiskolát végzetek hányada Budapest lakosságában már 4 és félszerre nagyobb, mint a vidékében, a még magasabb fokozatok Budapesten közel 6-szoros arányokat mutatnak a vi-

dékkal szemben. Természetesen az össznépességben a különbségek még nagyobbak, hiszen a 6 éven felüli népesség Magyarországon 87,7, csak Budapesten pedig 94,1%-ot képviselt.

A műveltség fontos tényezője a *nyelvismeret*. Ennek adatait a 3. számú táblázatunk tartalmazza.

Tud az összes népességből	Magyarország	Budapest	Budapest	Magyarország	Budapest
	szám szerint		Magyarország %-ában	az összes népesség %-ában*	
Magyarul	8.511.003	997.127	11,7	98,0	99,2
Németül	1.316.111	380.217	29,0	15,2	37,8
Tótul	346.053	45.761	13,2	4,0	4,6
Oláhul	69.981	15.587	22,3	0,8	1,6
Horvátul, szerbül stb.	150.012	19.632	13,1	1,7	2,0
Cigányul	14.473	163	1,1	0,2	0,0
Olaszul	24.173	13.251	54,8	0,3	1,3
Franciául	86.770	59.367	68,4	1,0	5,9
Angolul	52.402	34.838	66,5	0,6	3,5
Oroszul	22.709	5.643	24,9	0,3	0,6

* 1930-ban Magyarország népessége 8.688.319, Budapesté 1.006.184 lélek volt.

Budapest népességének nyelvtudása is kimagasló. Főleg a nyugati nyelvek ismerete feltűnő. Az országban franciául beszélők 68,4%-a Budapesten él. Alig alacsonyabb az angolul (66,5%) és az olaszul (54,8%) tudók aránya. Az összes népességből természetesen a legtöbben németül beszélnek: az országban 15,2%, Budapesten 37,8%.

Ezután a vidéken a tót, a fővárosban a francia nyelv van elől. Egyébként aránylagosan még a nemzetiségi nyelvek (tót, oláh) ismerete is jóval nagyobb a fővárosban, mint az ország többi részében. A táblázatban kimutatott nyelvek közül Budapest népe egyedül a cigány nyelv tudásában marad vissza.

A *foglalkozási* statisztika fontos mutatója a népesség műveltségének.

Még a legáltalánosabb adatokból, a foglalkozási főcsoportok szerinti tagolódásból is vonhatunk le idevágó következtetéseket. Az egyes foglalkozási főcsoportokhoz tartozók (keresők és eltartottak) budapesti jelentőségét a következő adatokból olvashatjuk ki (1930):

	Abszolút számban Budapesten	Budapest Magyarország %-ában
Házi cseléd	65.062	33,0
Közszolgálat és szabadfoglalkozás	123.875	28,5
Bányászat, ipar, forgalom	640.282	22,8
Véderő	12.136	16,7
Napszámos	16.803	13,7
Östermelés	10.824	0,2
Egyéb	137.202	24,7
Összesen	1.006.184	11,6

A házi cselédektől eltekintve, Budapest a magasabb szellemi színvonalat jelentő ágazatokban (közszolgálat és szabadfoglalkozás, iparforgalom, véderő) részese-dik erősebben, míg a napszámosok körében aránya már kisebb, az östermelés köré-ben pedig minimális.

Éles világot vet a műveltség állapotára a legtipikusabb szellemi foglalkozási fő-csoportnak, a közszolgálati ágaknak és a szabadfoglalkozásoknak kiterjedése s mi-kénti összetétele. Országos arányban ez a főcsoport a népesség 5,0%-át teszi, Budapesten 12,3%-át. Csupán a keresőknél az országos arány 4,9%, a budapesti 11,5%. A főbb alcsoportok adatait a 4. számú táblázat közli.

4. Keresők száma s budapesti aránya a közszolgálati ágak és szabadfoglalkozások fontosabb alcsoportjaiban, 1930.

Megnevezés	Magyarország	Budapest	Budapest Magyarország %-ában
Állami tisztviselők és díjnokok	15.343	7.565	49,3
Vármegyei tisztviselők és díjnokok	2.409	147	5,9
Városi tisztviselők és díjnokok	9.128	3.517	38,5
Községi és körjegyzők, segédjegyzék	3.832	11	0,3
Bírák és ügyészek	1.779	745	41,9
Bírósági, ügyészségi, börtön- és fogházi tisztviselők és díjnokok	3.813	1.067	28,0
Ügyvédek	5.473	2.730	49,9
Ügyvédsegédek és jelöltek	1.503	529	35,2
Lelkészek, segédlelkészek, káplánok és hitszónokok	4.680	313	6,7
Szerzetesek és apácák	3.496	846	24,2
Kiseddóvónók	1.524	356	23,4
Elemi iskolai tanítók és tanítónők	20.149	2.801	13,9
Polgári iskolai tanárok és tanárnők	3.139	1.194	38,0
Középiskolai tanárok és tanárnők	3.485	1.334	38,3
Nevelők, nevelőnők és korrepetitorok	3.747	2.146	57,3
Orvosok	8.285	3.719	44,9

Megnevezés	Magyarország	Budapest	Budapest Magyarország %-ában
Gyógyszerészek, gyógyszertár- tulajdonosok, gyógyszerészsegédek	2.819	762	27,0
Állatorvosok	858	92	10,7
Szülésznők	5.453	452	8,3
Emberbaráti egyesületek stb. tisztviselői és díjnokai	1.412	551	39,0
Egyéb közérdekű egyesületek stb. tisztviselői és díjnokai	5.000	2.635	52,7
Magánmérnökök	1.169	782	66,9

Budapesten különösen az állami tisztviselők (díjnokokkal) aránya magas, az országos népszámnak közel fele (49,3%). Ez következik már az állami hivatalok központosulásából. De éppen nem indokolt, hogy az ország összes magánmérnökeinek 66,9%-a, az ügyvédeknek 49,9%-a Budapesten él. Hasonlóan nem egészséges állapot az orvosok 44,9%-os fővárosi aránya.²⁸

A szolgálatok főgyűjtőágaiban — itt is csak a keresőket véve — Budapest százalékos részesedése az országos adatban a következő volt:

Közigazgatási szolgálat	29,5
Tanügy	30,0
Igazságszolgáltatás	36,7
Közegészségügy	36,9

28 Budapest és a vidék egészségügyi szolgálatának különbségére engednek betekintést a következő adatok: Magyarországon minden 1.048 lélekre, Budapesten minden 270 lélekre jut egy orvos. A gyógyszerészek, gyógyszertár tulajdonosok és gyógyszerészsegédek közül pedig az országban minden 3.080, míg Budapesten minden 1319 lélekre esik 1 (1930). [a szerző jegyzete]

Ezek az arányok mindenütt meghaladják a közszolgálat-szabadfoglalkozás főcsoportjának általános arányát.

Méginkább a tulajdonképpeni értelmiségi réteg képviselői a tisztviselők. Ezek országos létszámában Budapest részesedése 43,9%. Tehát a magasabbrendű funkciók végzőinek fővárosi koncentrációja itt még feltűnőbb.

Budapest lakosságának felsőbb kultúrája tükröződik vissza abban is, hogy a keresők rétege szélesebb, mint általában. Budapesten az összes keresők 14,3%-a él (mindig tartuk szem előtt Budapest népességének 11,6%-os részesedését az ország népességében). A kereső férfiak 12,0, a kereső nők 20,8%-a tömörül Budapesten. Természetesen Budapest népességének *kormegoszlása* is a kultúráltabb korcsoportoknak kedvez. [...]

[...] A *főiskolákról* mint a közoktatás legfelsőbb tagozatáról kissé részletesebben emlékezünk meg.

A múlt század 70-es éveinek elején Nagy-Magyarország 63 főiskolájából csak 3 (4,8%) volt Budapesten: a Tudományegyetem, a Műegyetem és a Református Hit-tani Intézet. A további fejlődés a következő:

	Főiskolák		Hallgatók	
	száma			
	Magyarország	Budapest	Magyarország	Budapest
1870/71	63	3	6.363	2.667
1877/78	62	4	6.602	3.552
1888/89	63	5	7.019	4.129
1895/96	66	6	8.170	5.137
1903/04	59	7	12.822	7.430

Míg a főiskolák száma a háborúvesztésig Budapesten 7-re emelkedet, az országban — jórészt katolikus hittani intézetek megszűnése, illetve beolvadása folytán — 55-re csökkent. A háború után ingadozik számuk, s ma a csonka ország főiskoláiból 9, vagyis a főiskolák negyedrésze (24,3%) esik Budapestre.

A különböző főiskolák megoszlása a főváros és a vidék között ez:

	Főiskolák száma	
	Budapesten	vidéken
Tudományegyetem	1	3
Műszaki egyetem	1	(1) ²⁹
Hittudományi főiskola	3	18
Jogakadémia	–	3
Gazdasági akadémia	–	3
Képzőművészeti főiskola	1	–
Polgári iskolai tanárképző	–	1
Polgári iskolai tanárnőképző	1	–
Gyógypedagógiai tanárképző főiskola	1	–
Testnevelési főiskola	1	–
Összesen	9	28

A tanárok száma 1870/71-ben a régi országterület főiskoláin 545, a budapestien 149, tehát a budapesti részesedés a főiskolák akkori igen csekély száma mellett is 27,3%. Később a tanárok kb. fele a budapesti főiskolákon ad elő. A tanárok létszáma s budapesti aránya erősen feljavul a háború után. Míg az országos tanárszám a történelmi Magyarországon 1000-en alul marad, 1934/35-ben a csonka területen nagyobb: 1307, a budapesti létszám 735. A budapesti % most 56,2, de volt már 60-on felül is. [...]

A hallgatók száma és budapesti részesedése szintén erősen felmagaslott a vizsgált hetedfél évtized alatt. Míg 1870/71-ben a főiskolai hallgatók száma az országban 6363 s Budapesten 2667 (41,9%) volt, a háború kitöréséig a hallgatólétszám az országban 15 ezren felülre, Budapesten 9 ezerre emelkedett. A háború okozta erős kilengések során a 6–7 ezerre lezuhant országos hallgatólétszám a háború végén 19 ezerre ugrik fel. A megcsonkított területen is nagy a hullámmás eleinte. A létszám a csonka területen a nagy-magyarországi adatot is meghaladva, 1922/23-ban 20.815-re hág fel. 1934/35-ben az országos létszám 15.088, a budapesti 8007. A budapesti arány a háború után csökkenő: míg 1921/22-ben 85,6%-kal kulminál, 1934/35-ig 53,1%-ra esik alá.

29 A volt soproni bányá- és erdőmérnöki főiskola. [a szerző jegyzete]

A tanulólétszám megítélésénél leginkább főiskolai vonatkozásban fontos annak szemmel tartása, hogy a hallgatók egy része több főiskolán is tanul egyidejűleg s így kétszeresen (többszörösen) vétetvén számba, a hallgatók száma a valódinál magasabbra torzul.

A felsőoktatás fő adatainak tehát az a konklúziója, hogy *Budapest számszerűleg is nagy hányadát, mintegy negyedrészt központosítja magában az ország főiskoláinak, de méginkább gyűjtőhelye a főiskolai tanerők és tanulóknak, amennyiben mindkettőből az országos létszám jóval nagyobb fele Budapesten tömörül.*³⁰

A *főiskolai hallgatók községi illetőségének* adatai is Budapest műveltségterjesztő, kulturaközvetítő szerepének hirdetői. A vidéki ifjúságot nagymértékben táplálja tudománnyal budapesti alma mater, viszont vidéki főiskolán budapesti hallgató elég kivételesen tanul. 1934/35-ben a budapesti főiskolák 7493 magyar honos hallgatója közül csak 3607 hallgató szülője volt budapesti illetőségű (48,1%), 3886 hallgatóénak pedig vidéki (51,9%).

Ezzel szemben a vidéki főiskolák 6723 hallgatója közül csak 678 hallgató szülőjének, tehát 10,1%-nak volt budapesti az illetősége.

Ezzel összefügg, hogy Budapest magyar honos lakosságából — aránylagosan — több főiskolai hallgató kerül ki, mint a vidéki népességből. A szülők illetékességét alapulvevő statisztika szerint ugyanis 10.000 vidéki lakosra 13, míg 10 000 budapesti lakosra 41 főiskolai hallgató jut. [...]

Az adatokban megnyilvánuló főtrendencia szerint a községi iskola Budapest egész közoktatásában 60–70%-ot képvisel. Az alsófokú oktatásban a községi intézetek, tanerők és tanulók aránya Budapesten 67–100% között van. A középfokú oktatásnak is nagyobb felét jelenti a községi oktatás. A budapesti szakoktatásnak már csak 28–41%-a van az autonómia kezében, míg a felsőoktatásból a községi oktatás teljesen ki van küszöbölve.

A budapesti intézetek körében a községi óvodák 81,0, az elemi iskolák 67,2, a továbbképzők 96,4, a tanonciskolák 69,0%-ot érnek el. A gazdasági továbbképzők

30 Budapest főiskolai szupremáciájára vet világot, hogy egyedül a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemnek 300 éves fennállása alatt mintegy 1 millió hallgatója volt, akik közül körülbelül 100 ezer kapott papi, bírói, ügyvédi, orvosi, tanár stb. oklevelet. (A felsőház közoktatásügyi bizottságának jelentése a Pázmány Egyetem jubileumi törvényéhez.) [a szerző jegyzete]

és a kereskedőtanonciskolák 100%-ig községiek. Érdekes, hogy míg a budapesti polgári iskolák 81,8%-a községi, a középiskoláknál a községiek aránya csak 12,8%. A képzők között községiek nincsenek. A szakoktatásnál a községi oktatás szerepe az ipari-bányászati iskoláknál dominál.

A budapesti alsó- és középfokú oktatásban a községi részesedés a tanerőket tekintve még nagyobb, mint az iskolák számánál. Hasonlóképpen túltengő — 90% körüli — a budapesti tanulók községi nép- és polgári iskolát látogató kontingense is. E szempontból csak a szakoktatás helyzete kivételes.

Budapesti községi iskolák főbb adatai. 1934/35

Megnevezés	Budapesti összes			Budapesti községi			Az összes %-ában községi		
	iskolák	iskolák		iskolák	iskolák		iskola	tanerő	tanuló
		tanerő- inek	tanuló- inak		tanerő- inek	tanuló- inak			
	száma								
Kisdedővás	105	289	10.380	85	257	8.763	81,0	88,9	84,4
Elemi iskola	180	2.385	51.979	121	2.142	46.332	67,2	90,0	89,1
Általános és gazdasági továbbképző iskola	28	*	4.797	27	*	4.773	96,4	*	99,5
Tanonciskola	42	446	14.759	29	324	13.676	69,0	72,7	92,7
Kisdedővás és népokt. összesen	355	3.120	81.915	262	2.723	73.544	73,8	87,3	89,8
Polgári iskola	66	1.141	25.387	54	1.032	23.056	81,8	90,4	90,8
Középiskola	47	1.138	24.248	6	158	3.178	12,8	13,9	13,1
Egyéb középfokú iskola	27	541	6.755	11**	253	3.496	40,7	46,8	51,8
Középfokú okt. összesen	140	2.820	56.390	71	1.443	29.730	50,7	51,2	52,7
Felsőoktatás	9	735	8.007	—	—	—	—	—	—
Gazdasági szakiskola	6	76	308	2	24	103	33,3	31,6	33,4
Ipari és bányászati szakiskola	20	299	2.283	14	159	962	70,0	53,2	42,1
Egyéb szakiskola (szaktanf.)	16	27	1.616	1	22	99	6,3	7,9	6,1
Szakoktatás összesen	42	653	4.207	17	205	1.164	40,5	31,4	27,7
Egész közoktatás	546	7.328	150.519	350	4.371	104.438	64,1	59,6	69,4
Egész közoktatás felsőoktatás nélkül	537	6.593	142.512	350	4.371	104.438	65,2	66,3	73,3

- * Kevés kivétellel az elemi mindennapi iskolák tanerői tanítanak.
- ** Egy felsőmezőgazdasági és 10 felsőkereskedelmi iskola (a képzők között községiek nincsenek).

Budapesten a községi iskolák általában nagyobb méretezésűek, mint a nem községiek. Áll ez éppen az oktatás súlypontját jelentő alsó fokozatokban, ahol a községi iskolák tanerőinek átlagos száma 2,5-ször, a tanulóké 3-szor olyan nagy, mint a nem községi intézetekben. A középfok helyzete már kiegyenlítettebb, míg a szakiskolák körében a községiek tanerő és tanuló átlaga alacsonyabb. Egy iskolára ugyanis jut:

	Községi iskolákban		Nem községi iskolákban	
	tanerő	tanuló	tanerő	tanuló
Kisdedővás és népoktatás	10,4	280,7	4,3	90,0
Középfokú oktatás	20,3	418,7	20,0	386,4
Szakoktatás	12,1	68,5	17,9	121,7

Az egy tanerőre jutó átlagos tanulószámot a nem községi iskolákban találjuk kedvezőbbnek, mert ez az átlag a községi kisdedővő- és népiskolákban 27,0, a nem községiekben ellenben csak 21,1. Középfokon az egy tanerőre jutó tanulószám a községi iskolákban 20,6, a nem községiekben 19,4. A szakoktatásnál viszont a községi átlag kisebb: 5,7, a nem községi 6,8-cal szemben. [...]

A budapesti sajtó jelentőségét emeli ki az az adat is, hogy az országos érdekű újságok túlnyomó többsége jelenik meg a fővárosban, ahol 898 az országos érdekű s csak 105 a helyi érdekű újságok száma, míg a vidéken 391 helyi érdekű újság áll szemben 83 országos érdekűvel. Ez az állapot természetesen nem mondható egészségesnek. A kultúra kimélyítésére irányuló törekvések egyik fontos programpontjává a vidéki sajtó istápolását kellene tenni. [...]

A fővárosi sajtó tartalom szerinti képe más, mint a vidéké, annál jóval sokszínűbb, heterogénebb. Egyes újságfajták kizárólag, vagy túlnyomó többségben a fővárosban jelennek meg. Így valamennyi bölceleti, statisztikai, bányászat-kohászati, építő-, szobrászművészeti, divat- és élclap Budapesté. Sok az olyan csoport is, amelyben csupán elvétve fordul elő vidéken megjelenő újság. A kizárólag vagy túlnyomóan a fővárosban megjelenő lapfajok adatai a következők:

Tartalom	Az újságok száma	
	az országban összesen	ebből Budapesten
Bölcselet	2	2
Statisztika	7	7
Jogi	25	23
Közgazdaság ált.	71	67
Bányászat, kohászat	2	2
Ipar	84	79
Kereskedelem stb.	60	59
Pénzügy, biztosítás	24	23
Üzlet, hirdetés	18	17
Egészségügy	44	43
Építő-, szobrászművészet	3	3
Zene	13	11
Divat	6	6
Szórakozás	11	10
Élc	3	3
Földrajz	6	5
Természettudomány ált.	29	26

Másrészt egyes tartalmi csoportok a fővárosi sajtóban aránylag szegényen vannak képviselve. Az országos arányhoz képest kicsiny Budapesten a keresztény vallási, a közigazgatási és a mezőgazdasági tartalmú újságok aránya.

A vidéki sajtó fő jellemvonása mégis a politikai lapok aránylag nagy száma. Vidéken a politikai lapok, melyek közé a közfelfogásnak megfelelően a hírlapok legnagyobb részét soroztuk, erősen elnyomják a más tartalmú sajtótermékeket. A vidék 474 újságjából 209 a politikai lapok — jórészt hírlapok — száma, akkor, amidőn az egész ország politikai lapjainak száma csak 281 volt. A politikai lapok háromnegyed része tehát vidéken kerül kiadásra. Viszont Budapest 1003 újságjából csupán 72 (7%) politikai tartalmú.

A lapokat politikai pártállás szerint az 1934. évi felvétel az adatbevallások labilitása miatt meg sem kísérelte osztályozni. Az előző, 1930. évi felvétel idején, amidőn, úgy látszik az egyes lapok pártállása jobban kifejeződött volt, sikerült egy ily megközelítő csoportosítást elvégezni. Ennek érdekes eredményeiből — bár sok fenntartással — következtethetünk arra is, hogy az egyes pártoknak milyen mér-

tékben volt gyökerük Budapesten, illetve a vidéken. A politikai lapok száma s az összes politikai lapok aránya pártállás szerint az 1930. évi felvétel idején a következő volt:

	Budapest	Vidék	Összesen	Budapest	Vidék	Összesen
	abszolút szám			%		
Kormánypárti	11	102	113	19,3	52,9	45,2
Kormánytámogató	9	39	48	15,8	20,2	19,2
Liberális, demokrata	10	13	23	17,5	6,7	9,2
Szociáldemokrata	3	–	3	5,3	–	1,2
Pártonkívüli	9	24	33	15,8	12,4	13,2
Egyéb	15	15	30	26,3	7,8	12,0
Összesen	57	193	250	100,0	100,0	100,0

Látható az arányszámokból, hogy bár az országban a kormánypárti (egységes párti) és kormánytámogató sajtó 1930-ban közel kétharmad (64,4%), a vidéken meg szinte háromnegyed (73,1%) túlsúlyban van, Budapesten arányuk az összes politikai lapoknak egyharmadát alig haladja meg (35,1%). Viszont a liberális és demokrata lapok együttes aránya jóval nagyobb Budapesten (17,5%), mint országos átlagban (9,2%), vagy pláne a vidéken (6,7%). A szociáldemokrata pártnak politikai lapjai csak a fővárosban jelentek meg. A pártonkívüli s főleg az »egyéb« párti lapok rovata is különösen Budapesten domináló. [...]

Színházak, színházépületek. 1929/30.

Megnevezés	Magyarország	Budapest	Budapest Magyarország %-ában
Színházak száma	77*	18	23,4
Építési anyag Kő és téglá	64	15	23,4
Fa	6	1	16,7
Kő, téglá és fa vegyesen	7	2	28,6
Elhelyezés Szabad téren álló épület	45	40	22,2
Házak közé ékelt épület	32	8	25,0
Kizárólag színház céljára emelt épület	48	11	22,9
Bérházzal kapcsolatos vagy más célra is szolgáló épület	29	7	24,1
Nézőhelyek száma összesen	82.061	16.875	20,6
Ebből ülőhely	66.654	16.675	25,0
állóhely	15.407	200	1,3

* A vidék 59 színházépülete 15 színházi kerület (szintársulat) közt oszlott meg.

A táblázat szerint az ország 77 *színházépületéből* 18 van Budapesten. A vidéki színházi kerületek (szintársulatok) száma azonban csak 15, kevesebb, mint a budapesti állandó színházak száma. A vidéki 59 színházban tehát — a fővárosiakkal ellentétben — nem folyik állandó játék.

Színházak építési anyagára és elhelyezésére vonatkozó adatok is főleg Budapestnek kedveznek.

A városok és községek száma, amelyekben színielőadásokat tartottak, a felvétel évében Budapesten kívül 45 volt. A vidéki színházak száma csak 59 lévén, előadáshelyekül sokhelyütt beépített színpadíró termek (46), vagy ideiglenesen felállított színpadok (40) szolgálnak.

A *nézőhelyek* országos száma 82 ezer, budapesti száma közel 17 ezer (20,6%) volt. De míg az ülőhelyekben Budapest 25,0%-kal részesedik, az állóhelyek előfordulása Budapesten igenössze 1,3%.

2. számú táblázatunk a színházak személyzetéről és működéséről nyújt összefoglaló adatokat. [...] ³¹

A színházak *személyzetének* összes száma az országban 3892, Budapesten 3056 volt. Itt már kiütözik Budapest erős fölénye, ahol a színházi személyzet 78,5%-a tömörül. A személyzet taglalásában legnagyobb csoport a karban működő szereplőké; ezeknek 1250 főt tevő számából 85,4% jut Budapestre, míg a tulajdonképpen művészkategoriából csak 60,2%. Legerősebb Budapest részesedése a zenekari tagoknál: 93,1%. ³²

Az *előadások* 1929/30. évi statisztikája szerint az országban tartott 11.780 előadásból 5808, vagyis 49,3% jutott Budapestre. Az előadások mintegy ötödrészt

31 Terjedelmi okokból nem közöljük.

32 A színházakkal kapcsolatban levő személyzet, nem is szólva a színházon kívül álló, de a színházzal kapcsolatos egyénekről (pl. szerzők), a színház mai modern fejlődésében igen sokféle. Példaképpen idézzük a Nemzeti Színház nomenklaturáját tagjairól:

1. Igazgatóság: igazgató, gazdasági főnök, titkár, gazda, ig. tisztviselő, jegypénztáros, jegyelőkészítő, nézőtéri ellenőr.
2. Művészi ügykezelés: főrendező, rendező, karmester, ügyelő, sűgő.
3. Gazdasági ügykezelés: számvevőség.
4. Művészszemélyzet: színésznő, színész, ösztöndíjas.
5. Zenekar: zenész.
6. Műszaki személyzet: díszítőszemélyzet, szertáros és bútortáros, világítószemélyzet, gépházszemélyzet, férfi és női jelmeztáros, varrodai személyzet, takarítószemélyzet.
7. Altisztek: altiszt, portás.
8. Nézőtéri személyzet: páholykezelő, ültető, jegyszedő, külső ruhatáros (részben férfiak, részben nők). [a szerző jegyzete]

délután tartották. A délutáni előadásokban Budapest 56,2%-kal, míg az elég ritka délelőtti előadásokban 88,3%-észesedett.

A vendégszereplő társulatok száma az országban 30, Budapesten 11 (ebből külföldi 10, ill. 7), a vendégszereplő művészek száma az országban 234, Budapesten 132 (ebből külföldi 38, ill. 36) volt.

Az *eladott jegyek* 3,8 milliót tevő számában Budapest része 68,1%. Egy nézőhely átlagos ára telt ház esetén Budapesten 3,58, a vidéken 1,30 pengő volt. [...]

Az *előadott színdarabok* száma 1599 volt, amelyből 660 (41,3%) jutott Budapestre. A háromfelvonásos daraboknak 33,9, az egyfelvonásosoknak ellenben 81,8%-át adták elő Budapesten. Ez Budapest speciális helyzetét mutatja a kisebb fajsúlyú termékek előadásában, amit újabban fokoz a kisebb igényű, olcsó színházak alakulása. Az előadott színdarabok között legtöbb az operett (Magyarország: 655, Budapest: 197). Az ezután következő csoport, a vígjáték már jóval kevesebb egységgel szerepel (Magyarország: 298, Budapest: 120). Érdekes azonban, hogy éppen az operett az a műfaj, amelynél Budapest részesedése az országos adatban egyike a legkisebbeknek (színmű 27,8, operett 30,1%), viszont oroszlánrész esik Budapestre a balettből: 90,9 és az operából: 84,5%

Az összes előadott 1599 színdarabból elsőízben került előadásra 204, amelyekből 184 színdarabot, vagyis a túlnyomórészt (90,2%) Budapesten adták elő.

A műsoron szereplő színpadi *szervezők* 1234-et tevő számából 786 volt magyar honos. Budapesten 465 szerző, köztük 265 magyar honos szerző darabja került előadásra.

Különféle *arányszámok* számításával itt is igen jellemző vetületeket kapunk Budapest és a vidék színészeti viszonyairól. Az arányszámok egy csoportját itt adjuk (1929/30):

	Budapesten	Vidéken
1000 lélekre jutott:		
nézőhely	16,9	8,5
előadás	5,8	0,8
eladott jegy	2.583,0	157,6
előadott színdarab	0,7	0,1
Egy színdarabra jutott előadás	8,8	6,4
Egy nézőhelyre jutott eladott jegy	153,1	18,5

Ezek az arányszámok is tanúsítják, hogy a budapesti színészet sok vonatkozásban toronymagasságban áll a vidéki fölött. [...]

Általában megfigyelhető, hogy a magyar rádió első éveiben az ország összes rádióelőfizetőinek nagyobbik fele Budapestről került ki. Viszont az újabb években az ország rádiózói átlag háromszorosát teszik a budapestieknek. Szélsőségek: 1926. augusztus 56,0, 1931. december 34,4% budapesti előfizetővel. Ennek magyarázata egyrészt az, hogy az adóerősség fokozásával, reléállomások üzembehelyezésével a vidék javára a rádió egyre jobban tökéletesedett, s a vidéknek a rádiózást megkönnyítő villamosítása is előrehaladt. Másrészt *Budapesten az előfizetők száma annyira telítődött, hogy további szaporodásuknak most már mindinkább a népeség gyarapodása s anyagi erősödése lesz fő mozgatója.*

A rádió hazai fejlődésének fontosabb etapjai, amelyek a hallgatók számának alakulásában is tükröződnek, a következők:³³ 1925. decemberében indul meg a csepeli berendezés segítségével a rendszeres műsoradás. 1928. áprilisban Lakihegyen a korábbi 2, illetve 3 kilowattos állomás helyébe 20 kilowattos állomás létesült, amely a detektoros készülékek használhatóságának területét erősen kiszélesíti. A budapesti és vidéki hallgatók eddig 1:1-es aránya szinte hónapok alatt 1:2-re tolódik el a vidék javára. 1928. októberben kezdi meg működését az új, modern Stúdió. 1932-ben Magyaróvárott, Nyíregyházán és Miskolcon, 1933-ban Pécsen a vidéki vétel-lehetőséget javító közvetítőállomás létesül. 1933. decemberben helyezik üzembe a Lakihegyi nagy energiájú adót, mely 120 kilowattos erősségével nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő. 1934 végén kezdődik el Budapest II. párhuzamos műsoradása. Azonban az 1930 óta az előfizetők számában — egyrészt a válság, másrészt a telítődés folytán — beállott stagnálást lényeges fejlődés többé már nem szakítja meg. Az első 5 év a nagy lendület korá, amidőn a semmiből 1930 végére 300 ezren felülre emelkedik az előfizetők országos száma, míg a következő 6 év alatt a szaporodás csak mintegy 50 ezer. Budapesten az előfizetők száma már 1930 elején eléri a 100 ezeret, s 1936 végéig mindössze további 28 ezerrel növekszik.

Budapest magas rádiókultúráját a lélekszámhoz való viszonyítás helyezi helyes megvilágításba. 1000 lélekre az országban 41, Budapesten 122, a vidéken 30 rá-

33 E kérdést itt csak összefogóan vizsgáljuk, tekintettel a következő ily tárgyú tanulmányra: *Sipos Sándor*: A rádió elterjedése Budapesten az 1925–1934. években (Városi Szemle 1936. 6. sz.) és *Várszeghy János*: Budapest székesfőváros és a törvényhatósági jogú városok rádióelőfizetői (Városi Szemle, 1936. 6. sz.). [a szerző jegyzete]

dielőfizető jut, tehát *Budapesten a rádiósűrűség négyszerese a vidékének*. A rádiózás első éveiben a budapesti lélekszám-arány az ország többi részével való összehasonlításban még kedvezőbb. A fejlődés a következő volt. 1000 lélekre esett rádielőfizető az egyes évek végén:

	Magyarország	Budapest		Magyarország	Budapest
1925 2	9	1931 37	111
1926 7	32	1932 37	111
1927 10	42	1933 37	112
1928 20	66	1934 38	114
1929 31	97	1935 39	117
1930 35	108	1936 41	122
	[...]				

A külföldi állomást rendszeresen hallgatók aránya Magyarországon 27,8, Budapesten 23,8%. A külföldet rendszeresen hallgatók a *legjobb hangerővel* a következő állomásokat veszik:

	Magyarországon	Budapesten
	a külföldet hallgatók %-ában	
A cseh-szlovák állomást	66,7	66,1
Az olasz	66,6	79,6
Az osztrák	64,6	39,6
A német	57,8	72,4
A lengyel	25,7	32,6
A román	14,0	16,1

A *legszívesebben* hallgatják:

	Magyarországon	Budapesten
	a külföldet hallgatók %-ában	
Az osztrák állomást	48,1	38,3
Az olasz	37,7	49,4
A német	24,2	30,8
A cseh-szlovák	15,0	15,5
A lengyel	10,5	13,7
A román	2,4	3,8

A rádió-engedélyeseknek az országban 25,3, Budapesten 23,5% -a fejhallgatót, 65,9, illetve 66,5%-a hangszórót, 4,0, illetve 3,3%-a fejhallgatót és hangszórót használ, 4,8, illetve 6,7%-nak adata ismeretlen.

A magyar leadóállomások közül rendszeresen hallgatják:

	Magyarországon a hallgatók %-ában	Budapesten
Budapest I. állomást	93,7	92,5
Budapest II. "	13,7	16,5
Nyíregyháza "	4,0	1,0
Pécs "	3,1	0,7
Miskolc "	2,9	0,8
Magyaróvár "	2,3	0,9

Visszatérve az évről-évre történő adatgyűjtésekre, csupán érintjük a rádióelőfizetők foglalkozási tagozódását, ahol a közszolgálat és szabadfoglalkozás áll első helyen 23%-kal. Budapesten és egyes nagyvárosainkban azonban az értelmiség átlag felét teszi az összes rádióhallgatóknak.

A rádióműsor vizsgálható tartam, tárgy stb. szempontjából. Utóbbi vonatkozásban a közvetített programpontok gyakoriságáról 6. számú táblázatunk számol be.

6. A rádión közvetített előadások.

A közvetítés tárgya	A közvetített előadások			
	száma	%	száma	%
	1929		1935	
Cigányzene	387	9,6	590	7,8
Drámai műfaj	195	4,8	204	2,7
Énekkar	52	1,3	143	1,9
Felolvasás	1.287	31,8	2.570	34,0

A közvetítés tárgya	A közvetített előadások			
	száma	%	száma	%
	1929		1935	
Filharmónikus és szimfónikus hangverseny	87	2,1	101	1,3
Gramofon hangverseny	227	5,6	910	12,0
Gramofon-opera a Stúdióból	7	0,2	1	0,0
Hangverseny szólistákkal	505	12,5	957	12,7
Hangverseny a Vigadóból	24	0,6	6	0,1
Hangverseny a Zeneakadémiából	21	0,5	33	0,4
Házikvartet	136	3,4	–	–
Istentisztelet	112	2,8	144	1,9
Jazz-band	70	1,7	282	3,7
Kamarazene	51	1,3	55	0,7
Katonazenekari hangverseny	158	3,9	87	1,2
Külföldi átvitel	27	0,7	123	1,6
Helyszíni közvetítés	19	0,5	209	2,8
Különféle tanfolyam	252	6,2	116	1,5
Könnyű és szórakoztató zenekari hangverseny	182	4,5	722	9,5
Magyar nótaest cigánykísérettel	56	1,4	71	0,9
Magyar Királyi Operaház előadása	52	1,3	50	0,7
Opera (közvetítés belföldről)	3	0,1	9	0,1

A közvetítés tárgya	A közvetített előadások			
	száma	%	száma	%
	1929		1935	
Operaházi zenekar hangverseny	111	2,7	157	2,1
Operaközvetítés külföldről	4	0,1	3	0,0
Operett előadás (közvetítés bel- földről)	17	0,4	26	0,4
Összesen	4.042	100,0	7.569	100,0

Legtöbbször szerepel a műsoron a felolvasás (1935-ben 34,0%). A közvetítés az évek során egyre tartalmasabb, ami kitűnik abból, hogy a Stúdió 1926-ban 1949, 1935-ben pedig 7569 műsorszámot adott. [...]

Elekes Dezső: Budapest szerepe Magyarország szellemi életében. Statisztikai Közlemények 85. kötet 1. sz. Bp., 1938. 16–22., 45–48., 60–61., 140–141., 177–180., 207–213. p.

*Buziássy Károly: A budapesti mozik és hangversenyek
statisztikája*

1938

A budapesti mozgófényképüzemek visszapillantó adatai

Év	A mozgófényképüzemek száma	befogadóképessége	egy ülőhelyére jut a lélekszámból
1914	108	29.962	33
1918	77	25.852	35
1922	82	30.856	30
1930	92	42.838	23
1935	77	36.450	29

Budapesten az első, mondhatni sikertelen vállalkozás az 1896. évben tartott mozgófénykép-előadás. Több, ugyancsak eredménytelen próbálkozás után az 1906. évben létesült az első mozi. A fejlődés azután nagy lendületet vett, olyannyira, hogy a világháborút megelőzőleg már 108 mozgóképezem működött a főváros területén.

A világháború után a számuk visszaesett 77-re, de már az 1922. évben az engedélyek felülvizsgálata után 82 mozi működött Budapesten. Az utolsó hivatalos összeírás szerint az 1935. évben a fővárosi mozgófényképüzemek száma ismét 77-et tett ki, tehát ugyanannyit mint az 1918. évben. [...]

Budapesten az első hangosfilm 1929. szeptember 19-én a Fórum³⁴ mozgófényképüzemben került bemutatásra és — dacára a moziengedélyeseknek ugyanezen esztendő május havában hozott tiltó határozatának — a beszélőfilm még ez évben

34 A Fórum mozi a IV. ker Kossuth Lajos utca 18. sz. a. (a jelenlegi Puskin mozi helyén) volt.

megkezdte diadalmas útját, s az úttörő fővárosi üzem után nemcsak a budapesti, hanem a vidéki mozik is egyre-másra tértek át a hangos filmjátszásra.

A 32. számú táblázat tanúsága szerint az utolsó két felvétel időpontja között eltelt öt esztendő alatt az országban működő mozgófényképüzemek száma 530-ról 440-re csökkent s ugyanazon idő alatt a budapesti mozik száma 92-ről 77-re esett vissza.

A hangos műsoradásra való áttérés, miként már fentebb említettem, az 1929. évben vette kezdetét, de az utolsó felvétel idejében — kisebb községekben, nyilván anyagiak hiányában — még mindig 25 némafilmet bemutató üzemet vett számba a hivatalos összeírás.

A mozgófényképüzemek forgalmi adatai

Megnevezés	Magyarországon		Budapesten	
	1930	1935	1930	1935
A működő mozgófényképüzemek száma*	530	440	92	77
Nézőhelyek száma	180.464	152.615	42.838	36.450
A lélekszámból egy nézőhelyre jut	48	57	23	29
Az előadások száma	152.138	148.995	69.172	68.492
Egy üzemre jut előadás	287	377	752	926
Látogatók (eladott jegyek) száma	19.264.247	18.508.696	8.292.764	7.717.291
Egy előadásra jut látogató	127	124	120	113

* A zártkörű üzemekkel együtt.

A mozgófényképüzemek számának csökkenése természetesen kihatással volt a nézőhelyek számának alakulására is. Így érthetőnek látszik, hogy az egy né-

zöhelyre jutó lélekszám-részesedés országos viszonylatban 48-ról 57-re, Budapesten pedig 23-ról 29-re emelkedett.

Feltűnő jelenség, hogy úgy az országban, mint a fővárosban az üzemek jóval több előadást tartottak az utolsó felvétel évében, mint öt esztendővel azelőtt. Egy mozgófényképüzem ugyanis országos átlagban 377 előadással szerepel a 32. számú táblázat statisztikai adatsorában a múlt 287 hasonló adatával szemben, Budapesten pedig 752 előadás helyett átlag 926 előadást tűztek műsorra a mozgófényképüzemek. Ezek szerint tehát kétségtelennek látszik, hogy a lecsökkent számú üzemek csak előadásaik szaporításával voltak képesek a közönség érdeklődését kellőképpen kielégíteni.

A látogatottság mérvében természetesen bekövetkezett csökkenést a mozgófényképüzemek az előadások számának szaporításával sem tudták ellensúlyozni. Megállapítható ugyanis, hogy az előadások átlagos látogatottsága országos viszonylatban 127-ről 124-re, fővárosunkban pedig 120-ról 113-ra esett vissza.

E megállapítás különösen Budapestre vonatkozik, ahol az eladott jegyek számában kimutatható 575.473-as csökkenés az országos viszonylatban mutatkozó 755.551-es visszaesésnek több mint háromnegyed részét tette. Az eladott jegyek számának csökkenését országos viszonylatban 3,9%-kal, a fővárosban pedig 6,9%-kal fejezhetjük ki.

Az utolsó hivatalos adatgyűjtés a nézőhelyek legalacsonyabb és legmagasabb árát is felvette a kérdőívbe. Budapesten a legalacsonyabb helyár 28 mozinál az üzemek 37,3%-ánál a 21–30 filléres értékhatár közé esett. Emellett 12 olyan mozgófényképüzem volt, amelyeknél 20 fillér vagy annál kevesebb volt a legolcsóbb belépőjegy, s ugyancsak 12 üzemnél haladta meg a legalacsonyabb helyár az 50 fillért. [...]

A hangversenyek számról és látogatottságáról tájékoztatást nyújtó hivatalos statisztikai adatok — sajnos — rendelkezésre nem állottak. Hogy a hiányt csak némiképpen is pótolni tudjam, körlevéllel fordultam a budapesti hangversenyirodákhoz annak közlése végett, hogy az 1935. év folyamán hány hangversenyt rendeztek és milyen volt azok látogatottsága. E szerény vállalkozás sikerrel végződött, s annak eredményeit szemlélteti a következő 35. számú táblázat.

35. Hangversenyek, esték, matinéek stb. látogatottsága. — 1935.

Megnevezés	Előadások			Látogatók			Egy előadásra jut látogató
	a hangversenyirodák *	a Népművelési Bizottság	összesen	a hangversenyirodák	a Népművelési Bizottság	összesen	
	rendezésében			által rendezett előadásokon			
<i>a) Együttes (kar-) előadások:</i>							
Zenekari előadás	49	17	66	36.071	10.200	46.271	701
Kamarazene	23	—	23	6.669	—	6.669	290
Modern, szórakoztató- és szalonzene	5	—	5	4.000	—	4.000	800
Szavaló- és énekkar	13	—	13	5.298	—	5.298	408
Balett	1	—	1	250	—	250	250
Egyéb	10	—	10	3.898	—	3.898	390
Együtt	101	17	118	56.186	10.200	66.386	563
<i>b) Magánművészek önálló fellépései:</i>							
Zeneművész	111	1	112	54.205	900	55.105	492
Énekművész	23	—	23	8.190	—	8.190	356
Táncművész	17	—	17	2.592	—	2.592	152
Előadóművész	4	—	4	440	—	440	110
Együtt	155	1	156	65.427	900	66.327	425
Összesen	256	18	274	121.613	11.100	132.713	484

Buziássy Károly: Budapest közművelődési viszonyai. Statisztikai Közlemények, 88. kötet 3. sz. Bp., 1938. 54–56., 60. p.

Molnár Olga: A főiskolai hallgatók szociális és gazdasági viszonyai Budapesten

1934

A főiskolai hallgatók születési helye

A budapesti főiskolákat látogató hallgatók közül csupán 25,1% a helybeli születésű. Külföldön született 1,6%, míg 73,3% a magyar vidék (Nagy-Magyarország) szülője. A vidéki születésű hallgatók közül 31,8% az elszakított területről való.

Ország rész	Hallgató	
	absz.	%
Nyugat-Magyarország	56	0,6
Dél-Magyarország	487	5,0
Felvidék	1.102	11,3
Erdély	1.450	14,9

A hallgatósnak az az $\frac{1}{3}$ -ad része, amely Nagy-Magyarország elszakított területeiről származott fel a budapesti egyetemekre és főiskolákra, igazolja a legszembevetőbbben azt a nagy kultúrfölényt, melyen ez a megcsontított, félig megsemmisített ország fővárosa, Budapest, még ma is áll a szomszédos államok fővárosaival szemben. Igazolja ezenkívül, hogy a fővárosnak vonzóereje nem csökkent és felszívóképessége még ma is változatlan.

A külföldi születésű 1,6% főiskolai hallgató megoszlása a következőképpen alakul

Ország	Hallgató	
	absz.	%
Anglia	1	0,6
Ausztria	39	24,5
Bulgária	14	8,7
Cseh-Szlovákia	11	6,9
Észtország	3	1,9
Franciaország	1	0,6

Ország	Hallgató	
	absz.	%
Jugoszlávia	14	8,7
Lengyelország	6	3,8
Németország	15	9,6
Olaszország	20	12,6
Oroszország	5	3,2
Románia	10	6,3
Svájc	1	0,6
Törökország	4	2,6
Ukrajna	1	0,6
Egyesült Államok	12	7,5
Egyéb Amerika	2	1,3

A fenti táblázatban az utódállamoknak csak azokat a részeit számítottuk külföldnek, amelyek a háború előtt is idegen fennhatóság alatt állottak. Amint látjuk, sok osztrák és olasz születésű egyetemi hallgató tanul főiskoláinkon. Később, amikor a hallgatók honosságát fogjuk tárgyalni, ki fog tűnni, hogy ezeknek egyrésze a háború előtt külföldön élt magyar családok gyermekeiből kerül ki és csak kisebb részük idegen állampolgár.

A főiskolák hallgatóságának 35,5%-a Csonka-Magyarország vármegyéiben, 6,1%-a pedig törvényhatósági joggal felruházott városaiban született. A jelentősebb aránnyal szereplő vármegyék a következők:

Vármegye	Hallgató	
	absz.	%
Békés	185	1,9
Fejér	106	1,1
Heves	142	1,2
Jász–Nagykun–Szolnok	238	2,4
Nógrád	112	1,2
Pest–Pilis–Solt–Kiskun	702	7,2
Somogy	195	2,0
Szabolcs	124	1,3
Tolna	144	1,5

Vármegye	Hallgató	
	absz.	%
Vas	252	2,9
Veszprém	157	1,6
Zala	208	2,1

Nem tehetünk itt különbséget gazdag és szegény vármegyék és vidékek között, mert mindegyik egyképpen beszoigáltatja a maga adóját a kultúrának és küldi gyermekeit a fővárosba, hogy itt gyakran a legnagyobb nélkülözések árán váljanak emberré.

Csonka-Magyarország megmaradt 10 törvényhatósági joggal felruházott városa nem képviselteti magát megfelelő nagy arányban Budapest főiskoláin. Azonban ne legyünk igazságtalanok. Ezen városok nagy részében szintén működnek magasabb fokú iskolák és főiskolák, melyek a helybeli és környékbeli ifjúság meglehetősszámát foglalják le és talán csak a tehetősebbje, akiknek a fővárosban ismerősei, rokonai vannak, a hallgatóság ambiciózusabb része, vagy az, amelyik könnyebben reméli megszerezni a tanuláshoz szükséges mellékkeresetet, hagyja ott szülővárosa főiskoláját és szivárog fel a fővárosba.

Vizsgáljuk meg azonban, hogyan alakul az egyes főiskolák hallgatóinak száma születésük helye szerint.

Főiskolák	Budapesti		Csonka-Magyarországi		Elszakított területi		Külföldi	
	hallgatók							
<i>a) Férfihallgatók</i>	absz.	%	absz.	%	absz.	%	absz.	%
Tudományegyetem	1.221	24,2	2.239	44,4	1.520	30,2	59	1,2
Közgazdasági egyetem	317	26,2	487	40,4	389	32,2	15	1,2
Műegyetem	567	25,6	831	37,6	756	34,1	60	2,7
Képzőművészeti főiskola	55	25,0	89	40,5	68	30,9	8	3,6
Állatorvosi főiskola	18	6,3	151	53,0	113	39,6	3	1,1
Férfihallgatók általában	2.178	24,3	3.797	42,3	2.846	31,8	145	1,6

Főiskolák	Budapesti		Csonka-Magyarországi		Elszakított területi		Külföldi	
	hallgatók							
<i>a) Nőhallgatók</i>	absz.	%	absz.	%	absz.	%	absz.	%
Tudományegyetem	179	32,5	179	32,6	184	33,4	8	1,5
Közgazdasági egyetem	41	35,0	36	30,8	36	30,8	4	3,4
Képzőművészeti főiskola	50	41,2	40	33,1	29	24,0	2	1,7
Nőhallgatók általában	270	34,2	255	32,4	249	31,6	14	1,8

Táblázatunk azt mutatja, hogy az egyes főiskolákon mennyivel erősebben, vagy gyengébben van az egyik vagy másik nem képviselve — mint amilyen arányt a hallgatók összességéhez viszonyítva megilletné — születési hely szempontjából. Így az összes férőhallgatók közül 24,3% budapesti születésű. Ha arányosan helyezkednének el szülőhely szerint az egyes budapesti főiskolákon a hallgatók, arányuknak mindenütt 24,3%-nak kellene lenni. Ezzel szemben mit látunk? Egyedül a tudományegyetem budapesti születésű férőhallgatóinak százaléka közelíti meg az átlagos arányszámot, míg a többi főiskola hallgatóinak aránya vagy felülmúlja vagy alatta marad az átlagnak.

Ha a fenti módszerrel vizsgáljuk meg az egyes főiskolák hallgatóságát, sok érdekes megfigyelésre nyílik alkalmunk. Így például feltűnően alacsony a budapesti születésű hallgatók aránya az állatorvosi főiskolán, a csonkamagyarországiaké a műegyetemen, a megszállott területről való hallgatóké a műegyetemen és a külföldi születésűeké az állatorvosi főiskolán. Ezzel szemben az átlagot legerősebben meghaladják a budapesti születésűek a közgazdasági egyetemen, a csonkamagyarországiak és a megszállott területen született hallgatók az állatorvosi főiskolán, s végül a külföldi születésűek a képzőművészeti főiskolán. Természetesen a fentebb megjelölt szélső kiemelések között, szinte azt mondhatjuk, minden szám hullámzást jelent. Ezekből a fel és alá való hullámzásokból nagy valószínűséggel következtethetünk a különböző helyekről Budapestre özönlött ifjúság érdeklődésének irányára.

Igen elhúzódnék vizsgálódásunk és messze meghaladná a rendelkezésre álló kereteket, ha hasonló részletességgel akarnók ismertetni a hallgatók hullámzását az egyes karok szerint. A tudományegyetemen, mint mondtuk, a budapesti születésű férfihallgatók aránya 24,2% volt, ezzel szemben a hittudományi karon csak 13,1, az orvosin 17,8 és a bölcsészeti karon 20,2% budapesti születésű hallgatót találunk. Viszont a jogi karon az arány messze meghaladja az átlagot és 31,5% mutat.

A nőhallgatók közül csak 39,2% a budapesti születésű. 32,4% vidékről, 31,6% az elszakított területekről s 1,8% külföldről került a fővárosba. Az elszakított Erdély egymaga 125 leányát — ami a nőhallgatóknak 15,9%-a — adta a fővárosnak, akik közül 7 az orvosi karra, 83 a bölcsészeti karra, 19 a közgazdasági egyetemre, 16 pedig a képzőművészeti főiskolára jár.

Ha a hallgatók megélhetési viszonyai szerint vizsgáljuk a kérdést: kitűnik, hogy a budapesti főiskolai hallgatók közül 13,8%, a vidékiek közül 42,9%, az elszakított területről valóak közül 41,7%, a külföldi születésűekből pedig 1,6% teljesen saját keresményére van utalva a tanulmányok folytatása alatti időben. Szembetűnő, hogy milyen nagy arányt képviselnek e kategóriában a menekült fiatalok, akiknek szülői, még ha történetesen repatriáltak volna is a csonka ország területére, nem tudják támogatni tanuló gyermekeiket, mert igen sokszor csupán pusztá életüket mentették át a Trianon által megvont új határon. Hasonlóan támogatás nélkül maradt az az ifjú is, akinek kintrekedt szüleire esetleg időközben minden nyomorúság, vagyon és javak elkobzása után az idegenné vált magyar föld hantja borult. Sok a kereső a vidéki születésű egyetemi hallgatók között is, jelezve azt a társadalmi kategóriát, ahol néha legalacsonyabb sorból emelkedik a hallgató a lateiner³⁵ társadalomba. Az erdélyi hallgatók közül 14,4%, a felvidékiek közül 12,4% kerül az önmagukat fenntartó hallgatók kategóriájába. Keresettel rendelkezik, de hozzátartozói is támogatják a budapesti születésű főiskolai hallgatóság 30,1%-át, a vidéki hallgatók 38%-át, az elszakított területen született ifjak 30,4%-át és végül a külföldön született és Budapesten hallgatók 1,5%-át. A teljesen hozzátartozói által el- tartott hallgatók közül budapesti 25,4%, vidéki 42,3, az elszakított területről való 30,6 és külföldi születésű 1,7%. [...]

35 Értelmiségi pályán működő.

Főiskolai hallgatók a szülők foglalkozása szerint

Tanulmányunknak talán egyik legérdekesebb és legtöbbet mondó fejezete az a vizsgálat, mely arra van hivatva fényt deríteni, melyek azok a társadalmi osztályok, amelyekből a mai főiskolai hallgatóság kikerült. Milyen társadalmi elhelyezkedésből, illetve foglalkozással bíró családok tűzhelyei mellől indul el az az ifjúság, melyből a jövő Magyarország tanult osztálya alakul majd ki. Mielőtt részletezésekre bocsátkoznánk, nézzük meg először általánosságban, hogyan oszlanak meg társadalmi rétegek szerint a főiskolai hallgatók.

Foglalkozás, illetve társadalmi állás	Férfi-		Nő-		Együtt	
	absz.	%	absz.	%	absz.	%
Östermelés és bányászat	869	9,7	23	2,9	892	9,1
Östermelési tisztviselő	143	1,6	4	0,5	147	1,5
Önálló iparos	811	9,1	47	6,0	858	8,8
Ipari tisztviselő	236	2,6	21	2,7	257	2,6
Ipari segédszemélyzet	196	2,2	8	1,0	204	2,1
Önálló kereskedő	363	4,0	38	4,8	401	4,1
Kereskedelmi tisztviselő	532	5,9	51	6,5	583	6,0
Kereskedelmi segédszemélyzet	35	0,4	1	0,1	36	0,4
Közlekedés, önálló	10	0,1	—	—	10	0,1
Közlekedési tisztviselő	416	4,6	40	5,1	455	4,7
Közlekedési segédszemélyzet	105	1,2	6	0,8	112	1,1
Állami, vármegyei és községi tisztviselő	1.067	11,9	90	11,4	1.157	11,9
Ügyvéd, -segéd, -jelölt	168	1,9	24	3,0	192	2,0
Orvos, gyógyszerész	313	3,5	30	3,8	343	3,5
Tanár, tanító, pap	499	5,6	39	5,0	538	5,5
Egyéb értelmiségi foglalkozás	390	4,3	58	7,4	448	4,6
Szolga és segédszemélyzet	88	1,0	3	0,4	91	0,9
Katonatiszt és katonai tisztviselő	110	1,2	4	0,5	114	1,2
Katonai altiszt és legénység	25	0,3	1	0,1	26	0,3
Napszámos és házcseléd	22	0,2	—	—	22	0,2
Nyugdíjas köztisztviselő	928	10,4	135	17,1	1.063	10,9
“ tanár, tanító, pap	170	1,9	32	4,1	202	2,1
“ közszolgálati altiszt	100	1,1	1	0,1	101	1,0
“ egyéb	489	5,5	23	2,9	512	5,2
Egyéb foglalkozás	797	8,9	109	13,8	906	9,3
Ismeretlen foglalkozás	84	0,9	—	—	84	0,9

A táblázat alapján az első pillanatra két arányszám kiemelkedése ragadja meg a figyelmet. Az egyik a köztisztviselők (tényleges és nyugdíjas) és a másik az östermeléssel foglalkozó szülők nagy aránya. Ha tekintetbe vesszük, hogy a hallgatóság 43,3%-ának szülei különböző hivatalnokok vagy azoknak nyugdíjas özvegyei, 7,6%-ának tanszemélyzet vagy ezeknek nyugdíjasai és végül 5,5%-ának orvosok, ügyvédek és mérnökök sorából kerül ki, elmondhatjuk, hogy a hallgatóság 56,4%-a a gyermekszobájából hozza magával a továbbtanulás szükségességét. A főiskolai hallgatóságnak több mint a feléről tehát elmondható, hogy a »betű« bizonyos tradícióján nevelődött, mert a lateiner társadalomban mindig éltek és élnek kulturális és tudományos törekvések. A szülők életének egyik legfőbb vágya és törekvése volt általában és mindenkor e társadalmi rétegekben, hogy gyermekének diplomát adjon a kezébe. A hallgatóság másik 43,6%-át némi túlzással a tanult osztály jövevényeinek nevezhetjük el, mely lehet, hogy harcosabb, erőteljesebb, mint amaz, mert pusztán egyéni hajlama, talán kiválósága vagy a tudomány iránti szeretete vezeti a magasabb színvonalú életpálya felé akkor, amikor elhagyja szülei foglalkozását és azt a társadalmi réteget, melyben született és nevelkedett. [...]

Miként említettük: erősen szembeötlő az östermelő szülők gyermekeinek igen magas százaléka is a budapesti főiskolákon. A szülők közül 3,3% nagy- és közép-birtokos, 4,4% pedig kisbirtokos és kisbirtokos-napszámos. Olyan feltűnő ez a magas arányszám, hogy nem mehetünk el szó nélkül mellette. Korábbi fejezetünkben említettük, hogy milyen erős a magyar föld népének feláramlása a főiskolákra, milyen erős vonzó hatást fejt ki a főváros tudományos élete s hogy mennyi erőteljes östehetség fakad az egyszerű magyar paraszt családokból. Íme milyen világosan igazolják ezek a számok korábbi állításunkat!

A rendelkezésre álló tér nem engedi meg, hogy az egyes foglalkozási ágakat részletesen taglaljuk, bár ez kétségtelenül sok érdekes megfigyelésre nyújtana lehetőséget. Munkánkban csak azt tesszük vizsgálat tárgyává, hogy a főbb foglalkozási csoportokhoz tartozó szülők gyermekei hogyan oszlanak meg az egyes főiskolákon. Itt is elsősorban a férfihallgatókkal kívánunk foglalkozni, mert a nőhallgatók aránylag kis számban vannak csak képviselve.

Látható a táblázat adataiból, hogy a tudományegyetem hallgatóinak harmadrésze kerül ki az aktív és nyugdíjas köztisztviselők és tanügyi alkalmazottak gyermekeiből, a közgazdasági egyetemen a hallgatóknak már csak alig negyedrészt tesz ki ezen családok gyermekei, míg a hallgatóknak egy másik negyedrésze az östermelő és iparos családok köréből kerül ki. A műegyetemen, mint azt már jeleztük, az iparosság gyermekei dominálnak, a képzőművészeti főiskolán ismét a köztisztviselők fiai tanulnak többségben, akik főleg a vidékről kerülnek a főiskolára. Az állatorvosi főiskolán az östermelő családok sarjai folytatják leginkább tanulmányaikat. [...]

Molnár Olga: A főiskolai hallgatók szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Statisztikai Közlemények 54. kötet 3. sz. Bp., 1934. 34–40. p.,

Erba Odescalchi Sándor herceg az arisztokrácia társaséletéről

[...] Amire Lillafüreden nem is gondoltam: Pesten beiratkoztam Petris Brúnó tánciskolájába. És — életemben először — most jól is éreztem magamat a táncórákon. Itt volt az a fiatal leány is, kivel nyáron Lillafüreden táncoltunk és aki ettől kezdve egyre szebb lett az évekkel, míg fiatalsága kivirágozott. De volt sok más szép leány is a középosztály legfelső rétegéből: miniszterek, politikusok, gyárosok és nagypolgárok köréből. Csupa kultúrkörnyezetben felnőtt, nagyrészt belsőleg is értékes, hagyományokkal és befolyással rendelkező család leányai és fiai. (A fiúkra nem emlékszem.)

Saját köröm és táncpartnereim közt a különbség csak az volt, hogy az én rokonságom és köröm tagjai egy egész palotát vagy egész emeletet laktak, berendezésük antik műkincsekből állt, szebb és nagyobb ékszereik voltak és a szülők fiatalabbnak látszottak (talán voltak is) és elegánsabbak voltak, sohasem “kidolgozottak”. Nevük pedig nagymúltú történelmi név és hátuk mögött nagybirtok és kastély állt. Ebben a másik körben az átlag a négy-ötszobás lakás egy szép városrészben. Szép és masszív modern vagy félmodern bútorok (stílusukról megállapítható volt a szülők házassági időpontja) újabb keletű műtárgyak és kevésbé értékes ékszerek. Elvértve itt is vannak fiatalos mamák, néha palota is, de ezek kivételek. A háziak és vendégeik nem történelmi nevéük, de nevüket mégis többnyire mindenki ismeri Pesten. [...]

De hogy az Igazival találkozhassem, társaséletre volt szükség. És társasági életben az 1930-as években nem volt hiány. Budapest a két világháború között nemcsak egyik legszebb, de Párizs után legkellemesebb városa is volt a világnak, a régi Európa hangulatának és szépségének utolsó maradványa, a „Paradiesomnak egy késő sugára”, a kellemes élet és az elegancia egyik fővárosa. Sem életem, sem Budapest képe nem volna teljes, ha kihagynám a bálakat ezekben az önfeledt, krízisekkel, veszélyekkel és világtörténelmi meglepetésekkel telt évtizedben mely véletlenül egybeesett az én első fiatalságommal. Az is hozzájárult ahhoz, hogy ez legyen Budapest legpompásabb évtizede, hogy Bécs elszürkült és elszegényedett

és eleganciában és a társadalmi élet élénkségében nemcsak hogy nem múlta többé felül, hanem messze elmaradt mögötte. A nemzetközi idegenforgalom is ekkor fedezte fel Budapestet. A walesi herceg úgy is mint VIII. Edward angol király, majd mint Windsori herceg³⁶ minden évben eljött "incognito" Budapestre szórakozni és példáját nagyon sokan követték. Őmiatta jött divatba a pesti bárókban a kaviáros palacsinta és az egész világon a magyar barackpálinka. Ady és néhány kortársa „csúf halott Pestünkről” beszélt, blazírtan henegeve Párizssal mint egyetlen hozzá méltó helyvel a földön: ez a hangulat elmúlt, az 1930-as években mindenki magasztalólag írt Budapestről, mely végre saját fainak szívét is megnyerte. Más okokat is tudnék felsorolni, de megelégszem egy legutolsóval: én magam húszéves voltam!

A báli szezon vízkeresztől hamvazószerdáig tartott, ezt neveztük farsangnak, ami például Svédországban és a világ legtöbb országában ismeretlen fogalom. Mindig a legelső volt farsang első napján a jogászbál: itt mutatták be a fehér estélyi ruhába öltözött elsőbálos leányokat. Egész farsangon át minden héten több nyilvános bál volt. A nyilvános nem jelentette, hogy bárki bemehetett, aki megfizette a belépődíjat, bizonyos követelményeknek mindenütt meg kellett felelni, de ezek nem voltak szigorúak. [...]

Azt sehogyan sem mondhatom, hogy „jól mulattam” volna a bálokon, de én ezt nem is mulatásnak fogtam fel, hanem a házasság előkészítéséhez szükséges ismerkedési lehetőségnek. Három óránál tovább ritkán maradtam, a mérsékeltek jobban élveznek, mint a habzsolók. És a legelső év tapasztalatai után csak a Park Club társaság báljain, vagy még szívesebben kisebb társaságokban, vacsorákon, büféken vagy teákon vettem részt.

Magyarország felső köreinek társadalmi életét először gróf Széchenyi István szervezte meg angol mintára. A magyar mágnások számára — nem arisztokrata születésű előkelőségek bevonásával is — klubot alapított, mely Nemzeti Casino néven száz éven át fontos szerepet nyert a magyar közéletben. A Nemzeti Casino,

36 VIII. Edward (trónörökös-ként szokás szerint a „walesi herceg” címet viselte) 1936-ban lépett trónra, de mivel egy amerikai elvált asszonnyal kötendő házassága súlyos politikai válságot idézett elő, még abban az évben lemondott. Ekkor kapta a „Windsor hercege” címet.

vagy köznéven Mágánaskaszinó nemcsak a szép Kossuth Lajos utcai palotát³⁷ jelentette, hanem fémjelzést azoknak a mágnásoknak is, kiknek más okuk nem volt büszkeségre és azoknak a nem mágnásoknak, kiket azért választottak be, mert joguk volt más okból büszkének lenni. A felvétel szigorú volt, tagok ajánlatára titkos szavazással történt. A magyar politikára a Casinónak a második világháborúig volt befolyása, bár túlzás volna azt mondani, hogy a politika az általuk kívánt irányban haladt.

A Nemzeti Casino mintájára alakult később a köznemesség — gentry — számára az Országos Kaszinó, a katonatiszteknek a Tiszti Kaszinó, a polgári osztály számára a kaszinók egész sora, mely például kerületek után nyerte elnevezését. Legismertebb közülük a Lipótvárosi Kaszinó lett, a módos zsidóság kaszinója. A Nemzeti Casino és az Országos Kaszinó olyan exkluzívak voltak, hogy oda nem tartozó elemek meg sem kísérelték a felvételt.

Mindezen kaszinók tagjai csak férfiak voltak, a társadalmi élet pedig a hölgyek körül forog. Hogy a hölgyeknek is meglegyen a „klubjuk”, báró Aczél István megalapította a múlt század vége felé a Park Clubot. Az elegáns Stefánia úton (ahol régen a városligeti kocsikorzó volt) palotát építtetett az új Club számára és itt elsősorban hölgyek, főleg bálozó leányok mamái és bálozó leányok voltak a tagok abból a körből, melynek férfiai a Nemzeti Casinóban voltak, vagyis Magyarország legelőkelőbbjei. A Park Club fogalom lett ennek a körnek megjelölésére, dacára hogy legtöbben már nem is voltak tagjai a Park Clubnak, például a fiatalemberek között senki sem. Ennek ellenére volt olyan szезon, mikor többet voltam a Park Club fényűző helyiségeiben, mint máshol mindenütt együttvéve. A Park Clubban rendezték báljaikat azok a tagok, kiknek budapesti lakásuk nem volt elég nagy erre, vagy nem akartak otthon oly sok vendéget látni.

Az első házibál, melyen a Park Clubban részt vettem báró Perényi Péterék Róza-bálja volt, Katalin leányuk tiszteletére. Ez bálozásom első évében volt, februárban, tehát farsang alatt. Nagy bál a Park Clubban böjti időben sohasem volt. A tél dacára az egész táncterem rózsaszínű rózsákkal volt díszítve és a leányok legtöbbje rózsaszín estélyi ruhában jelent meg. Többszázan voltunk a magyar „legfelső ötszáz”-ból. A dzsesszzenekar fáradhatatlanul játszott a tánchoz, egy másik teremben pedig éjfélkor megjelent egy híres cigányzenekar és a táncban kifradóknak reggelig húzta a hallgató magyar nótákat. A két zenekar egymástól távoli termek-

37 IV. ker. Kossuth Lajos utca 5.

ben játszott, nem zavarta egymást. A cotillon³⁸ alatt mindenki sok ajándékot kapott, díványpárnákat: én egy tacsót ábrázolót és egy huszárt a lován, azonkívül a házigazda kerámiagyárából hamutartókat és dísz tárgyakat különböző nagyságban és formában, a bál dátumával. Az urak a hölgyek számára a francianégyes közben betolt taligákról hatalmas vázából élő, rózsaszínű rózsákat kaptak, annyit, hogy az uraktól szálanként átnyújtott rózsákból minden leány csokrot gyűjthetett hódolóitól. [...]

A legnagyobb bál, melyen részt vettem a budapesti Operabál volt. A kormányzó és a főhercegek védnöksége alatt a magyar művészek támogatására jótékony célból rendezték. Első részében a társaság hölgyei és urai az Opera színpadán képeket, retekben élőképeket mutattak be a művészettörténelem leghíresebb képeiről a képeket megtévesztésig utánzó ruhákban és díszletekkel. A belga követ felesége Lalaing grófné mint Memling Madonnája (szalonjukban volt egy eredeti Memling kép is), Andrassy Ilona grófnő mint Tiziano Laviniája, báró Prónay Györgyné mint Madame Recamier és Szinyei Merse Pál unokái, mint a Majális alakjai csak kiragadott töredék a képek gyönyörű sorából.

Ezen a bálon Andrassy Vivi grófnő volt az első bálnyitópár — velem. Hófehér hosszú empire estélyi ruhája volt, magasan a derék felett, szorosan keblei alatt arany övvel és arany szalagból való cipővel. Ha tárgyilagos akarok lenni, arca nem volt olyan szabályos szépség, mint Andrassy Ilona, Cziráky Tonchette vagy Esterházy Lily, de éppen az a kicsit talán túl duzzadt száj nekem mindig gyengém volt — nekem sokáig ő tetszett a legjobban. Csak a kicsit közönséges Andrassy-modor riasztott el később. De a sima empire ruhában gyönyörű fiatal alakja teljesen érvényre jutott és az ember oly csodálatosan van alkotva, hogy elbűvöli a fiatalság és szépség ilyen kombinációja.

A bálnak nagy sikere volt, külföldről is sokan jöttek, sok gyűlt össze a művészeknek. Egyidejűleg nagy gyűjteményes kiállítás volt élő magyar művészek műveiből. [...]

Ha valaki a gyönyörű bálokról olvasva azt hiszi, hogy ott dőzsölés és ivás volt, akkor téved. Én magam sohasem ittam és mai napig sem iszom semmiféle szeszes italt, még sört sem. Még felköszöntöknél is csak mímelem az ivást. De hosszú farsangolásaim alatt mindössze egyszer fordult elő, hogy észrevettem hogy egy valaki

38 Francia füzértánc.

többet ivott, mint amennyit elbírt és barátai rögtön hazavitték. Az arisztokrácia nem volt holmi léha, kicsapongó társaság. Oly sok közül mindössze négy-öt meg gondolatlan tagja volt, kik vagyonukat — melyet néha túl fiatalon örököltek — mulatási alapnak fogták fel. A sajtó és hivatalos világ folyton rosszállólag emlékezett meg róluk és akik nem ismerték az arisztokráciát, csak ezekről hallván, az egész „osztályt” elítélték miattuk. A valóságban az én időmben az arisztokrata fiatalság nagy része dolgozott, mint én, bár legtöbbjük anyagilag még nem szorult rá, éppúgy mint én. Mégis, nem fogom elfelejteni, hogy mikor egyszer egy nagyon korai, téli hajnalon hárman mentünk haza gróf Csáky Félixék szép báljáról, szerénységből és egészségi okokból a hosszú út dacára gyalog, nem becsípve, komoly témákról beszélgetve, milyen nehéz, sőt ijesztő érzés volt a hótakarító munkások mellett elmenni, kik bennünk valószínűleg a dolgoztalan gazdag lumpokat látták. Magyarországon nem volt olyan nyomor, mint a világ legtöbb más országában, de azért sok volt a szegény ember és a kültelkeken nyomortanyák is voltak, bár én sohasem láttam ezeket. A hótakarító munkások nagy része ezek lakóiból, a szegény munkanélküliekből került ki.

Mindhárman rosszul éreztük magunkat és erről beszélgettünk. Körülbelül olyan érzésünk volt feketekabátosan, fehér selyem sálakkal, mintha meztelenül kellene végigmennünk a Korzón. Egyikünk, gróf Bolza Géza megjegyezte: jellemző erre a századra, hogy most nem hómunkások agyában születnek meg ez effajta gondolatok, hanem a mienkben!

Erba Odescalchi Sándor herceg: Testamentum I. Dovia Művészeti Kft., Bp., 1991. 194–200., 207–209. p.

Javaslat 200 és 300 pengő havi jövedelem beosztására

1934

200 P havi jövedelmű költségvetés.

Fiatal házaspár, a háziasszony otthon van, tehát a háztartási teendőket elláthatja. Gondoskodnia kell 2 felnőtt személyről. Összes jövedelem havi 200 P. A lakás, konyha felszerelt, utánpótlásra nincs szükség. Lakásuk egy szoba, fürdőszoba, konyhás lakás, ami árban megfelel pestkörnyéki 2 szobás lakásnak. A kereső férfi munkahelyéhez közel laknak, hogy a villamosköltséget csökkentsék. A háziasszony egyedül látja el a háztartását segítség nélkül. Az állami, kereseti stb. adót a munkaadó fizeti, ők csak az egyházi adót fizetik.

Jövedelembeosztás (költségvetés). Jövedelem havi 200 P

1. Lakás (lakbér) évi 816 P, havi 68 P, megfelel a jövedelem 34%-ának.
 2. Élelem évi 720 P, havi 60 P, megfelel a jöv. 30%-ának.
 3. Fűtés, világítás évi 204 P, havi 17 P, megfelel a jöv. 8,5%-ának.
 4. Ruházat, mosás évi 240 P, havi 20 P, megfelel a jöv. 10%-ának.
 5. Állandó kiadások évi 252 P., havi 21 P, megfelel a jöv. 5%-ának
 6. Változó kiadások évi 96 P, havi 8 P, megfelel a jöv. 4%-ának.
 7. Megtakarítás évi 72 P, havi 6 P, megfelel a jövedelem 3%-ának.
- Összesen évi 2400 P, havi 200 P, jövedelem 100%.

1. *Lakás* karbantartásánál nagy segítségre vannak a háziasszonyoknak a modern takarítóeszközök. Ha porszívó-gépet nem is vehet a háziasszony, de ezt helyettesítheti a gyapjúszálas padlóseprő és impregnál törlőruhák, zárt személtapát stb. Ez munkát könnyít, időt takaríthat vele a háziasszony.

2. Élelmezés

Az étkezésünk legyen változatos, tápláló, de amellet a lehetőségig takarékos. A bevásárlást egyszerűen bonyolíthatja le, mert tejet, kenyeret, naponként házhoz hoznak. A liszt, zsír, cukor, fűszer, szárazfőzelék, rizs stb. féléket legcélszerűbb havonként egyszerre beszerezni. Ilyen módon csak egyszer mérik hozzá a csomagolópapírt, megkíméli a háziasszonyt a fölösleges járkálástól, mivel több árut házhoz

szállítanak, azért az áru hazavitelétől is megkímélődik. Napenkénti vásárlásokra marad a romló hús, gyümölcs, főzelék, vaj. Ennél is egyszerűsíthetünk: a zöldségféléket hetipiacon vesszük meg olcsóbban és ami egy hétre szükséges (zöldség, burgonya stb.). A rendszeres bevásárlással sok időt nyerünk, amit gazdaságosan használhatunk fel más munka elvégzésére.

Havonta vásárolva, naponta számítunk 1 lit. tejet á' 0,32 P összesen havi 9,60 P, naponta számítunk 0,5 kg kenyeret á' 0,32 P összesen havi 4,80 P, havonta számítunk 3 kg zsírt a 1,40 P összesen 4,20 P, kávéhoz havonta 1,40 kg cukor a 1,33 P összesen havi 1,86 P. Összegezés 20,46 P.

Levonjuk az ételmezési költségből, marad 39,54 P.

Ezt elosztjuk a napok számával, akkor napi költségre (hús, tojás, liszt, stb.) marad 1,31 P. Ebből fedezi a fiatal háziasszony a többi fennmaradó kiadást, sőt a konyhában szükséges tisztítószereket (pl. kőpor, Vim, Sidol, dörzspapír, stb.). A fentebbiekből kiindulva, összeállíthatunk egy heti étrendet és pontosan kiszámíthatjuk annak árát.

Heti étrend.

Reggeli egész héten át kakaó, kenyér, vaj v. szalonna.

Hétfő, ebéd: bableves, burgonyafőzelék vagdalt hússal; vacsora: déli maradék, tejben rizs.

Kedd, ebéd: tarhonyaleves, kelkáposztafőzelék párolt marhaszelettel; vacsora: déli maradék, gyümölcs.

Szerda, ebéd: paradicsomleves, túrós csusza; vacsora: főtt burgonya, sült szalonna, pohár tej.

Csütörtök, ebéd: gulyásleves, csehfánk; vacsora: pirított máj burgonyával.

Péntek, ebéd: rizsleves, káposztáskocka; vacsora: kávé, vaj, sajt, gyümölcs.

Sombat, ebéd: burgonyaleves, lencsefőzelék füstölt kolbásszal; vacsora: déli maradék, sajt, gyümölcs.

Vasárnap, ebéd: zöldségleves, töltött káposzta, lekváros pite; vacsora: virsli tormával, gyümölcs.

Az étrendi összeállításnál csak akkor érjük el célunkat, ha az előírányzott összeg nem lépi túl az elkészítése. A háziasszony ön maga ellenőrzése céljából is számítsa ki, mennyibe kerül a betálat étel. Az eljárás egyszerű. Tudjuk a szükséges anyagmennyiséget, ezt szorozzuk az egységárral. Hogy mennyit (hány dg anyagot) számítunk egy személyre, ezt vagy gyakorlatból tudjuk, vagy kiszámítjuk táblázat

alapján. Jó útmutatóul szolgálnak ehhez a Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetsége által összeállított táblázatok. Ezért van szükségünk a konyhában mérlegre, hogy minden pontosan lemérve, meggyőződjünk eljárásunk okszerűségéről. [...]

3. Fűtés-világításnál számítottunk egy évre:	
20 q bükkfát á' 3,80 P	összesen: 76 P
10 q szenet á' 3,80 P	összesen: 38 P
Összesen	114 P

Fűtésnél tekintetbe vesszük, hogy a szobában *fafűtéses Hardtmuth*-rendszerű kályhánk van, amivel igen takarékosan fűthetünk. A szénét a fürdőszobában és konyhában használjuk fel.

Gáz és villany évi 90 P, havi 7,50 P.

4. *Ruházat*. Aránylag kis % esik a jövedelemnek, de ebben az esetben inkább felsőruha jöhet szóba és apróbb javítások. A mosást hetenként maga a háziasszony végzi.

Hasonló elgondolás mellett állíthatjuk össze egy nagyobb családnak a költségvetését.

[300 P havi jövedelmű költségvetés]

4 tagú család, 2 felnőtt és 2 gyermek, az egyik 8, a másik 11 éves. *Családfő összes jövedelem 300 P havonta*. Háziasszony otthon van és maga végzi el a háztartási munkát. Kisebb tennivalóknál a gyermekek is segítenek. Hasznos erre megtanítani a fiúgyermekeket is. Lakás 2 szoba, konyha, fürdőszoba.

Jövedelembeosztás.

1. Lakás, évi 1000 P, havi 83,34 P	27,78%
2. Fűtés, világítás, évi 264 P, havi 22 P	7,33%
3. Élelem, évi 1200 P, havi 100 P	33,33%
4. Ruházat, évi 480 P, havi 40 P	13,33%
5. Állandó kiadások, évi 480 P, havi 40 P	13,33%
6. Változó kiadások, évi 120 P, havi 10 P	3,33%
7. Megtakarítás, évi 56 P, havi 4,66 P	1,55%
Összesen: évi 3600 P, havi 300 P	99,98%

Fűtéshez 25 q fát (á' 3,8 P) és 15 q szenet (á' 3,60 P).

Villany, gáz 90 P évente.

Ruházatnál a gyermekek miatt nagyobb összeget kell felvenni, mert sok pótolnivaló akad. Úgyisint az állandó kiadások is emelkedtek, mert a gyermekek esetleges villamosbérletét (diákbérlet), tandíját (iskolatípusonként más, tandíjkezdeményt máma alig adnak), is hozzá kell számítani.

A háziasszony havonta egyszer végeztet nagymosást, a kisebb darabokat maga mossa ki, szükség szerint.

Étkezésnél itt is összeállítunk egy étrendet.

Hétfő, ebéd: borsóleves, rakott burgonya vagdalt hússal; vacsora: rakott burgonya, gyümölcs.

Kedd, ebéd: sóskaleves, pörkölt tarhonyával almáslepény; vacsora: lecsó rizzzel.

Szerda, ebéd: burgonyaleves, spenót rántott zsemlével, gyümölcs; vacsora: sajtos makaróni, gyümölcs.

Csütörtök, ebéd: almaleves, töltött paprika; vacsora: déli maradék.

Péntek, ebéd: bableves, mákos tészta; vacsora: olasz rántotta, maradék tészta.

Szombat, ebéd: paradicsomleves, kelkáposzta, sertéssült; vacsora: rántott borjúmáj, főzelék.

Vasárnap, ebéd: ragout-leves, rántott szelet burgonyával, női szeszély; vacsora: risotto, tészta, gyümölcs. [...]

Tanulásként állíthatjuk ide felhívásunkat, kedves háziasszonyok, tessék mind több papírt, ceruzát elővenni és számolni! Rendszeres beosztás mellett egy háztartást nem érheti kellemetlen, hónap vége felé közelgő meglepetés, elfogyott a kiszabott pénz! A mai józan világban minden cselekedetünket mérlegelni kell, különösen akkor, ha másokról is gondoskodunk. Felelőssége tudatában élő, okos, megfontolt háziasszonyok! Ezek a mának való tanult asszonyok azok, akiknek kezében egy nyugodtabb jövő sorsa van letéve! Tehát legyünk rajta, hogy már egyszer lásuk, éljük is ezt a szebb jövőt, ami lassan mára változik!

Gelsyné Oroszlányi Erzsébet

Szegedy-Maszák Aladárné – Stumpf Károlyné (szerk.): A magyar úriasszony háztartása. Bp., 1934. 59–65. p.

1934

[...] A régi sablon egy kifelé mutató, befelé semmi kényelmet nem nyújtó reprezentatív lakás. Szalon, fogadó, nagy ebédlő — a mások számára épített és bebutorozott helyiségek — teljesen háttérbe szorították régi lakásainknál a különböző hálószobák, a fürdőszoba, a WC., a konyha — tehát a tulajdonképpeni otthonunkat alkotó helyiségek — kialakítását, pedig ez utóbbiak volnának hivatva testi és szellemi jólétünk istápolására. Nézzük csak meg a legutóbbi években épült bérházaink kislakásait. Az építési költségek s így a lakbérek aránytalan magassága a kereseti lehetőségekhez képest, mint fentebb említettük, a szobaszámok redukálását tette szükségessé. Megmaradt a régi lakásból a legtöbb esetben egy merész operációval az ebédlő és háló. Az ebédlő a régi szokás szerint az egész szoba közepét elfoglaló nagy asztallal és székekkel, a falak mentén a nagy pohárszékekkel és tálalóval — mozdulni sem lehet benne. Hol találnak a munkájukból hazatérő családtagok egy nyugodt helyet? [...]

Milyen legyen tehát a modern kislakás? Ma az egyik legfontosabb kívánalom az olcsóság — inkább szeretném mondani gazdaságosság. A gazdaságosságnak meg kell nyilvánulnia a ház kivitelében — olcsó, de jó anyagok alkalmazásában — és még inkább az egész lakás beosztásában. A helyiségek észszerű mérete, egymás mellé helyezésük sorrendje, kapcsolata — egyszóval a helyes beosztás — nemcsak a megépítés költségét csökkentheti, hanem még inkább a lakás helyes működését biztosítja; mondhatni üzemköltségét csökkenti a házi teendőkkel kapcsolatban, ami asszonyaink kímélése céljából egyik legfontosabb szempont. A beosztással szoros összefüggésben áll egy másik kívánalom. A célszerűség. A lakás legyen igazi otthon, nyújtson lakóinak nyugodt pihenést és munkalehetőséget. Utoljára hagyjam, bár talán legfontosabb szempont: a lakás mindennek előtt legyen higiénikus, egészséges.

A magva az így kialakult kislakásnak a lakószoba. Régi lakásainknál ez ismeretlen fogalom, hisz minden helyiségünk eddig külön szigorúan megszabott céllal bírt. Ebédlő vagy szalon, vagy úriszoba, vagy gyermekszoba. A modern kislakásnál mindezt magába foglalja a lakószoba! Itt él a család; ez kell, hogy a lakás legna-

gyobb helyisége legyen. Az egyik sarka, vagy talán fülkeszerű mélyedése, amelyik a konyhához közel esik, sőt azzal egy úgynevezett tálalónyíláson át kerülhet kapcsolatba, tölti be az ebédlő szerepét egy kihúzható, nem nagyméretű asztallal. Az étkezések két órát ha igénybe vesznek naponta, igazán kár volna — de kislakásnál nem is lehet — ez időért egy egész szobát lefoglalni. Itt kell megemlítenem már, hogy a modern kislakás természetesen számol azon körülménnyel, hogy cseléd ma már igen sok helyen nincsen — legfeljebb bejárónő — s így a háziasszonynak, aki a mellett még talán kenyérkereső foglalkozást is üz, kell elvégeznie a házimunka jelentős részét. A háziasszony munkáját megkönnyíteni egyik legfontosabb szempont! A lakószoba nézzen kelet vagy nyugat, vagy akár dél, de semmiesetre sem észak felé. A tűző nap ellen elhúzható függönnyel könnyen védekezhetünk, viszont az éltető napsugarak hiányát semmivel sem pótolhatjuk.

A lakószobához csatlakozó hálószoba méreteiben már kisebb lehet, hisz célja — mint eddig nagyon gyakran — nem lehet az, hogy benne nappal is tartózkodjanak. Méretét meghatározza a leggazdaságosabban elhelyezett ágyak, éjjeliszekrények és ruhaszekrények — ez utóbbiak falbaépítése esetén sok helyet nyerünk — és a szabad közlekedés lehetősége. Életünk egyharmad részét alvással — tehát a hálószobában — töltjük s így igazán egészségügyi érdek ez időre külön helyiséget fenntartani. Nappal használatlan volta viszont lehetővé teszi területének lecsökkentését a lakószoba javára, illetőleg kettőnél több tagú család esetén lehetőleg több kisebb hálószoba létesíthetése céljából, hogy a serdülő gyermekek külön szobát kaphassanak. Hálószobánál leghelyesebb a keleti fekvés.

A hálószobához modern lakásnál közvetlenül csatlakozik a fürdőszoba (több háló esetén kis előtér közbeiktatásával), a WC mindjárt benne lehet, bár háromnál több tagú család esetén bizony mindenképpen szükséges volna annak különállása, az előtérből nyílólag.

A lakás másik legfontosabb része a konyha. Valamikor a lakást néző vagy építendő háziasszonynak egyik legfontosabb kívánsága a tágas nagy konyha volt. Azt hiszem, elérkezett az ideje annak a beismerésnek, hogy a jó háziasszony agyondolgozottságának egyik legfőbb oka régi konyháink túlméretezett rossz beosztása volt.

A modern konyha, az ésszerű konyha. Hat-nyolc négyzetméternél nem kell, hogy nagyobb legyen. Éppen csak akkora, hogy minden szükséges berendezés, kezdve a tűzhelytől a hulladéktartóig elférjen és a háziasszony kényelmesen dolgozhasson benne, a nélkül azonban, hogy ide-oda kelljen feleslegesen szaladgálnia

a szükséges dolgokért. Mondhatni egy helyben ülve érjen el minden a főzéshez szükséges holmit konyhájában. Ha meggondoljuk, nem is olyan boszorkányság ez. Minden a helyes beosztáson és a technika vívmányainak felhasználásán múlik. Az ilyen konyha természetesen nem is képzelhető el másképpen, mint beépítéssel — ami azt jelenti, hogy nemcsak a tűzhely, hanem a mosogató, a dolgozóasztal, a konyhaszekrény helye is már a tervezésnél pontosan meg van állapítva, illetőleg a konyha falába be van építve — mert a kis hely gazdaságos kihasználása csak így érhető el. Természetesen egy ilyen racionális konyha egyik legelső feltétele a gáztűzhely, sőt idővel a fejlődés folyamán a villanytűzhely lesz.

Az eddig szokásos szén- vagy fatüzelésű tűzhely a kémény miatt legtöbbször a konyha legsötétebb hátsó zugába szorult, a vízvezeték pedig rendszerint az ajtó közelében volt. Mennyi szaladgálást, hiábavaló fáradságot jelentett ez az egyedül főző háziasszonynak. Hazánkban a legtöbb helyen, sajnos, még gáztűzhelyről sem lehet beszélni. A modern konyháról e miatt éppen nem kell lemondanunk; hisz a rendes tűzhelyet is lehet (ha nem is mindjárt az ablak mellé) jól megvilágított helyre tenni a konyha alakjának kellő megválasztásával.

A lakószobánál már volt szó az úgynevezett áttálatlonyílásról. A kis konyha és lakószoba mellett ez szinte elmaradhatatlan. A nyílás a kis konyha és lakószoba ebédlő részének közös falán van, felcsapható asztalkával bírhat és a háziasszony minden járás, idő- és erőpocsékolás nélkül a megfőzött ételt a tolóablakszerűen vagy szekrényke formájában kiképzett nyíláson át adhatja be.

A kamra egy gazdaságos kislakásnál feltétlenül a konyhából nyíljon s megfelelő szellőzéssel legyen ellátva. A legtöbb esetben nem is kell járható legyen; az egy négyzetméter alapterületű, polcokkal jól beosztott kamra fővárosi kislakásainknál azt hiszem untig elegendő. A konyha és kamra nézzenek északra vagy nyugatra, a meleg déli oldal nem előnyös főzésre és ételmegeővásra.

Az előszoba a modern kislakásnál nagy nem lehet. Legpraktikusabb a 2–2 és fél méter hosszú, egyik oldalán beépített garderober-sekrényt, másik oldalán pár fogast tartalmazó előszoba. [...]

Vasvári László okl. építészmérnök

Szegedy-Maszák Aladárné – Stumpf Károlyné (szerk.): A magyar úriasszony otthona. Bp., 1934. 13–17. p.

1937

Szülővilág

Az elemi túl minden iskolanemhez külön szülővilág tartozik. Akármilyen sokféle foglalkozási körbe mennek szét azok, akik fiukat az első polgáriba beíratják: az, hogy a fiuk „polgárista”, egy nagy osztályba kapcsolja őket. Ez az osztály adóívekkel és statisztikai űrlapokkal világosan be nem keríthető. A szociális hely s a szociális vágy — tehetőség és törekvés — együtt teremtik meg.

Polgári iskolai tanároktól gyakran hallani, hogy „iskolatípusunkat a legszegényebb gyermekek látogatják”, vagy hogy „iskolánk a társadalom legsalsóbb rétegeinek a nevelője”. A polgárista szülővilág alatt azonban még egy igen jelentős réteg teng, azok, akik még Budapesten is beérik a kötelező elemivel. Az 1934/35. évben az V., VI. elemibe Budapesten valamivel több mint hétezer tanuló járt, az ennek megfelelő I–II. polgáriba tizenkétezer-ötszáz, az első két középiskolai évfolyamba megint hétezer. Némi kikerekítéssel a gyerekek alsó egynegyede kerül felsőbb elemibe, a középső két negyed polgáriba, s a felső negyed a középiskolába. Szociálisan tehát a polgári az igazi „közép”-iskola, s ha felülről (már a tanár nézőpontjából is) csaknem teljesen összemosódik is a mi iskolánkhöz tartozó szülővilág a szegény emberek boldog közönyükben egyszínűnek tartott világával, legalulról nagyon is sok emelet vezet felső pereméig, ahol az új nagy bérház házfelügyelője azon töpreng, hogy a Medve utcai polgáriba vagy a Toldy reálgimnáziumba írassa-e a fiát.

Ennek a középhelyzetnek felső elemi és gimnázium közt: a szülők lelkében is egy purgatóriumi középállapot felel meg. Aki a gyermekét a polgáriba íratta, még nem mondott le egészen arról, hogy legalább magzatában ő is felemelkedjék abba a társadalmi paradicsomba, hol az önkéntes jogú,³⁹ úri végzettségű emberek élnek.

39 A középiskolai végzettséggel rendelkező férfiak a hadseregben 1 éves önkéntesként szolgáltak. Őket tartalékos tisztjelölteknek tekintették. A tiszt rankapcsolódásának minimális előfeltétele volt a párbajképességnek, és ezzel az „úriemberként” való elismertetésnek.

Budapesten, ahol az ország gyermeklakosságának alig egytizenkettedé él, s az összes érettségi bizonyítványoknak közel felét gyártják, a kismemberek orrában van a magasabb iskolák szaga. A polgári iskola (bár terjedésével sokat vesztett átmeneti jellegéből) a hanyatló egzisztenciának: még mindig haladék a lemondásra, a sikeres feltörekvőnek: idő a megerősödésre. Ha van is egy alsóbb polgárista réteg, mely már az első osztályban „meg van elégedve, ha fia a polgárit elvégzi”, a nagyobb rész jelszava a polgári kapujában mégiscsak a „hátha”.

Azt, hogy ki kerül középiskolába, ki polgáriba, elsősorban a szülők társadalmi helyzete s feltörekvése dönti el; a gyerek tehetségének és szorgalmának kevés része van benne. Szokás emlegetni, hogy hány igyekvő kalauz- vagy házmestergyerek szerez érettségit; hanyag tisztviselőfiúk fölött is ott függ a fenyegetés: ha megbuksz, polgáriba adlak. A számok a tanulásnak erre a demokráciájára gyorsan rácsófolnak. A budapesti középiskolákban (a kereskedelmik s képzők nélkül) a proletár-elem összesen tíz százalék, a polgárikban pedig a határozottan polgári értelmiségi elem ... egyelőre ne is mondjuk ki, milyen elenyésző. A polgárgyerek, ha fenyegetik is a polgárrival, éppúgy, mint az inassággal, igazán csak a legvégső esetben süllyed oda, s még mindig a kereskedelmi érettségi biztos reményével. Hisz egy polgárista fiú az úri családot valósággal deklasszálja, s ezt a családi érzékenységet a középiskola sokszor ijesztően korlátolt gyerekek javára is, buktatgatással, de méltányolni kénytelen. A fiú lassan végez, de végez. A polgárihoz tartozó szülővilág pedig ösztönösen is tiszteli a középiskolás szülőket védő középiskolai numerus clausust. Huszonnégy, gimnáziumból lehullott tanulónk közül csak hét tartozik a középiskolai 90 százalékot elérő értelmiséghez, a többi a másik 10 százalékból rostálódott ki. Nem egy közülük jeles tanuló lett nálunk. Feltűnő bizonyíték a (legalábbis az I–II-ban fennálló) nagy színvonalkülönbségre. De nemcsak arra.

Az a szülő, aki gyerekének érettségit tartozik adni, s az, aki a mai antiszociális polgári iskolai tandíjak mellett a taníttatásra nem is gondolhat: a polgári szülővilág felső és alsó határa. Ha pontosabban akarjuk látni, mi van e két határon belül: egy kis statisztikai fogással kell magunkon segíteni. Egy iskola vagy iskolafajta szociális jellemzésre én a következő eljárást ajánlom. Nézzük meg, hogy a vizsgált iskolafajban a szülők hány százaléka sorozható egy-egy foglalkozáskörbe, aztán osszuk el ezt a számot az illető foglalkozás budapesti arányszámával. Például a polgárista szülők 12,4 százaléka önálló iparos, ezzel szemben a budapesti keresőknek 8 százaléka. Az arányszám egytizedre kikerekítve 1,5. Minél nagyobb egynél az index, annál erősebb a vizsgált szülőkör abban a foglalkozásban, minél kisebb,

annál gyengébb. A budapesti polgári iskolákban egynél nagyobb indexek: közszolgálati személyzet 1,9, kereskedelmi és közlekedési segédszemélyzet 1,9, önálló kisiparos 1,5. Jóval nagyobb egynél a napszámosoké s cselédeké is, de nehéz ellenőrizni. Egy körüli indexek: önálló kereskedők 1,1, ipari segédmunkás 0,9. Egynél alacsonyabb: köztisztviselő, értelmiség 0,8, kereskedelmi és közlekedési tisztviselő 0,5, ipari tisztviselő 0,4, vagyonából élő 0,4. Amint látjuk, ez a középen elhelyezkedő iskola egyáltalán nem ad átlag- (1 körüli) értékeket. Tisztviselőből sokkal kevesebb, altisztból és iparosból sokkal több jut rá az átlagnál.

Ha a budapesti polgári iskolákról a mi öreg palotánkra térítjük a szemünk, főbb helyi indexeink, megint Budapest keresőihez viszonyítva, a következők. Közszolgálati segédszemélyzet (altiszt stb.) 2,7, ipari és közlekedési segédszemélyzet 1,6, házcseléd 1,6, önálló iparos 1,2, önálló kereskedő 0,9, ipari segédmunkás 0,8, kereskedelmi, közlekedési tisztviselő 0,5, köztisztviselő 0,4, ipari tisztviselő 0,3. Az önálló iparosok és kereskedők aránya kisebb, mint általában, az altisztfélek aránya sokkal nagyobb (ott 1,9, itt 2,7). Áki (mint a szegénykönyvet osztogató hatóság, sőt sok szocialista gondolkozó is) az önálló iparost és kereskedőt munkástömegek fölött élő polgárnak, ha csak kispolgárnak nézi is, e statisztika alapján a mi iskolánkat a szegényebb polgárik közé sorolja, hiszen az önálló polgárság és az értelmiség száma kisebb nálunk, mint a budapesti polgárikban általában. Csakhogy az ilyen elméleti emberosztályozások rögtön füstté válnak, ha valaki a különben igen jó Illyefalvy-kiadványok⁴⁰ helyett, gondozónővéreink nyomában, a valóságba megy ki, s otthonában nézi meg, hogy mit jelent ott polgárság és értelmiség.

Szociológusok polgárság, értelmiség, munkásság arányszámát kutatva gyakran hangoztatják, hogy Budapest (mint a nagyvárosok általában) nemhogy elproletarizálódott volna, hanem épp a polgári és tisztviselő réteg erősödött meg benne a munkásság rovására. A tisztviselők félelmes elszaporodása nem vitás: míg a budapesti munkásság száma 1880-tól még háromszorosára sem nőtt, a tisztviselő már 1920-ban csaknem kilencszer annyi volt. A polgárság megerősödését az önálló iparosok és kereskedők megszorodásából már nem merném ily bátran következtetni. Az „önálló” szó ma sokkal többször jelenti azt, hogy valaki minden társadalmi szervezeten, védelmen kívül rekedt, mint azt, hogy jólétében még független is.

40 Illyefalvi I. Lajos (1881–1944) a Székesfőváros Statisztikai Hivatalának igazgatója 1926-tól. Szerkesztésében számos fontos társadalomstatisztikai kiadvány jelent meg.

A vidékről Pestre felszorult szegény ember s különösen az iparos olyanféleképp van az önállósággal, mint földmunkás testvérei a szabadsággal. Azok örömet beváltanak egy kis biztos jobbágyságra, ezek egy kis nyugodt önállótanságra, esetleg egy kerületi szegénykönyvre. Csak egy-két képet a környezettanulmányokból. (A környezettanulmány-részleteket a gondozónővérek leírásából sűrítettem össze; lehetőleg az ő szavait is használom.) „Apa cipészmester, sok jogos elkeseredéssel s zúgolódással. Hosszú éveken át volt katona (háború előtt s utána is), végigharcolta a háborút. Kis mellékutcai üzletben tengődik, láthatóan minden munka nélkül. A családfenntartó az anya; nadrág- és harisnyatartó üzletben dolgozik, havi 80 pengőért. Apa vezeti a háztartást, ő főz is. Anya csak hat óra után jön haza. Lakásuk egy szoba az üzlet mellett, konyhának az üzlethelyiség hátsó részét kerítették el. Bár takarított minden, látszik a férfigondozás.” Egy másik cipészmester: “Sápadt ember, állandó gyomorfájással. Az éjjelt átjajgatja, fekélye van. Nemrég jött ki a kórházból, vért hányt. A maga költségén kezelte magát, mert mint mester ingyen kezelést nem kap. Teljesen elszegényedett. A susztermunka kínlás neki, mert épp görnyedten ülnie esik rosszul. Negyven pengő havi bért fizet az ócska házban levő üzlethelyiségért. Az üzlet mellett a lakószoba nem nagy, de világos. Vízcsap az ágyuk mellett. Mivel pedig csak olcsó bérű lakást vehetnek, a rendszerint rombolás alá kerülő házból költözni kénytelenek. Ilyenkor megrendelőik egy részét elvesztik.” Egyik kefekötő mesterünk családjában: „Az anya fél szemére vak, az apa teljesen. Kívülük még két vak rokon él az üzletben. A lakás kétszobás, tágas, nedves, igen szegényes, igen piszkos. A nyomortanya sarkából rádió szól.” Hasonló sorsokat találunk a kereskedelem önálló közt is: „Apa 75 százalékos rokkant, szív- és idegbajjal. Rokkant nyugdíjáról annak idején egy trafikért lemondott. Nyomorúságos kis trafik, forgalomtól távol, domboldalon. Villakörnyéken, pusztaréten áll, szűk, szoba-konyhás lakás; az üzlethelyiség egy embert fogad be. Szegényes berendezés, néhány doboz áru. Csak bérlők a házacskában.” Mellettük egy foltozó suszter hasonló üzlethelyisége: „Apa tönkrement bútorkereskedő, alkalmi munkából tengődik. Anya intelligens, női bajokkal kínlódó.” Egy fa- és szénkereskedő mérlege: „Lakbér évi 500 pengő, megélhetésre marad 700 pengő.” Aránylag nagyszerűen keres az élelmes apa, aki „lakástakarító vállalatot” alapított magára és feleségére. Kettőn havi 120 pengőt keresnek. Egy jobb bördíszműves üzlethez már egyszobás, de „összkomfortos” lakás jár. Egy mázolómester meg éppen a maga kétlakásos házában dolgozik, s havi 200 pengőt keres. Egy meggazdagodott palás cserépfedőmesternek pedig a hat gyerekéhez Budán és Pesten nem is egy, ha-

nem több háza van. Őket azonban már alighanem csak a fiúk gyenge esze köti iskolánkhoz. A polgári iskola „önálló” közt ők valódi „polgárok”.

Az igazi, köztisztviselői állásokban vagy biztos magánvállalatoknál elhelyezkedett értelmiség a legtöbb önálló fölött tündéri magasban lebeg. Nem a mi értelmiségünk. Aki azt olvassa, hogy a középiskola szülői közt 50 százalék az értelmiség, a polgáriban pedig 10, igen keveset tud a valóságról. A mi iskolánk értelmiségének legfőljebb a fele igazi középosztályi elem, a nagyobb rész a középosztályból lecsúszott szellemi munkanélküli. Nézzünk meg itt is néhány családot. „Apa a háborúban szerzett idegbaja következtében nyugdíjas. Hajózásnál volt, s ma 40 pengő a nyugdíja. Anya ideges, hajszolt, kapkodó. Öt gyerek. Kinn a távoli hegyvidéken laknak; érthetetlen, hogy a gyerekek ezt a legalább másfélórás utat naponta kétszer meg tudják tenni. De lakbér csak 28 pengő, szoba-konyhás lakás, egészséges. A legidősebb fiú napszámos, a félretett fillérekből a kereskedelmit akarja elvégezni. Előjárósági segélyezettek.” Egy másik hajóosztiszt állítólag 100 pengőt keres; egy székesfővárosi hetijegyzékes tisztviselő: terhelt családból származó alkoholista; egy állástalan kultúrmérnök kerületi segélyezett. Egy német származású ős-zenész famíliát, melyben nemzedékről nemzedékre öröklődik a zenei hajlam és tudás, a család kalauznak beállt hegedűse tart el súlyosan bohém körülmények közt. A legtöbb helyen a családi élet sem ép: a gyereknevelés az elhagyott anya vagy épp a nagyszülők nyakába szakad. „Szerencsétlen család. Apa a Vajdaságban állampénztári főtisztviselő volt, jó férj, rendes ember. Háborúban a roham előtt kapott rumadagok alkoholistává tették. Próbálták kezelni, nem használt. Napirenden voltak a verekedések, egyik állását a másik után hagyta el. Delirium tremens is bekövetkezett. Anya a család tanácsára elvált. Tartásdíját nem folyósították. Mind nagyobb nyomor, ma albérletben, közsegélyen élnek. Anya idegbeteg, mint egy klinika konyhavezetője izületi gyulladást kapott, szervi szívbajos.” „Egy elhagyott nő, férje hírlapíró, külföldön él, a gyermek iskoláztatására pénzt sürgető levelekre nem válaszol, úgyhogy az óraadásból tengődő asszony, nagy bánatára polgáriba kényszerült adni a fiát.” „Egy vidéki mérnök kisfia elvált anyját nem látta, úgyszólván születése óta. Apja 50 százalékos rokkant. Másodsor nőszült, a második házasságból két fiú. A mi polgáristánkat két év óta a szülői háztól távol, nem rokon emberek nevelik.” A valódi középosztálybelieket a fiú gyengesége fanyalította polgárra. Vagy a gimnáziumi tanárok által kiderített gyengeség, mint egy 200 pengős (mellesleg festegető) tisztviselő egyik fiát; vagy a testi, mint egy térképészeti

hivatalnok gyermekorvos által ellenőrzött, jóindulatú, dadogó gyermekét. De ezek is mind kistisztviselők még.

Mivel a mi környékünkön a Ganz- és a Gázgyáron kívül alig van nagyobb gyár, az ipari segéd munkások többnyire kis- vagy középüzemekben dolgoznak, meglehetősen sovány kenyéren. A kerületi szegények jó része közülük kerül ki. Egy töredékükön a kisebb házfelügyelőségek lendítenek, mások alkalmi munkára vagy feleségük takarítónői jövedelmére szorulnak. „Bádogossegéd, jövedelme heti 5–20 pengő. Öreg házban házfelügyelő is. Lakás mélyen a föld alatt, mennyezet felé pinceablak szolgál az utcára. Tisztátlanság, szegénység. Tizenegy éve laknak itt.” „Az asztalossegéd apa 18–20 pengős jövedelme mellett házfelügyelő is, alagsori, nedves, de fizetéssel, világítással járó lakás; ragyogóan tiszta csinos bútorok.” „Apa vaskereskedő-segéd, nem állandó alkalmazásban, heti 10 pengő kereset. Anya takarítónő, heti 10–15 pengővel. Egy fiuk tanonc porcelánüzletben. Lakás régi, boltíves házban, sötét, szomorú, piszkos; bére 30 pengő.” „Gépjavitó üzem segéd munkása, heti 20 pengőt keres, anya takarítani, mosni jár; öreg házban, nehezen fűthető, nedves udvari lakás; bére havi 30 pengő.” „Apa műszerész, de mivel nem tud elhelyezkedni, mint napszámos dolgozik a fővárosi temetőben, heti 18 pengőért, télen nincs munkája.” „Apa tanult mestersége a kőművesség, de már egyébbel is próbálkozott. Volt önálló, pallér, gyári munkás. Most munka nélkül. 41 hónapig volt a fronton, térdlövése van. Háborúban tüdővérzés. Tavaly nőtestvérénél nyaralt vidéken. 73 kg-ra hízott. Itthon megint lesoványodott. Az asszony az igazi családfenntartó. Két helyen takarít nevelésért összegért. Az egyik hely Kelenföldön van, oda gyalog jár ki.” Magasabb színvonalon állnak a nyomdászok, a komoly gyárak állandó alkalmazottai, üzemvezetői. Egy betűszedőnk volt idő, hogy 80 pengőt adhatott szombatoként haza, s ma is öt gyermeket tart el anya nélkül, fizetett gondozónővel. A Ganz-gyár vasesztergályos segéd munkása heti 48 pengőt keres, egy gyári üzemvezető 50-et. Kereskedelmi személyzetünk többnyire kifutó, tejkihordó, üzleti szolgál, de akad üzletvezető is, sőt olyan is, aki egyszerre üzletvezető és szénkihordó. Egy kétgyerekes üzleti szolgálunk heti jövedelme 15–18 pengő. Egy bukott kereskedő (hajdan háromszobás lakás), aki petróleum-gázkályha lerakatot százalékért kezel, idáig az üzletben lakott, most jutott csak hozzá, hogy elpiszkosodott bútorait egy emeleti udvari szobában kirakja. Egy élelmiszerüzlet vezetője azonban évi 750 pengőt tud fizetni kétszobás, tiszta, de kissé sötét lakásért.

Mindezeknél a foglalkozási csoportoknál sokkal egyenletesebb körülmények közt élnek azok, akiket a Pestre fölkerült cseléd lány is mint nyugdíjas nagy partit emleget házassági terveiben: villamos- és autóbuzskalauzok, állami altisztek, postások, rendőrök, katonák, vasutasok, köztisztviselési alkalmazottak, elektromos művek emberei, gázgyáriak; szóval mindazok, akik az állammal, várossal virulnak, pusztulnak. A statisztika különféle rovatokba dobálja szét őket: én közös gyűjtőnévvel kisfixeseknek nevezem. A mi társadalmunk legbiztosabb eleme, viszonyainkhoz képest magas (!), 120–180 pengős jövedelmük mellett igen gyakran házfelügyelők is. Mint afféle vidékről felkerült emberek, igénytelenek, fizetésükből apró, vállalkozásokra kész tőkéskek nőnek, igyekvő gyermekek hajtódnak fel a középosztályba. A környezet tanulmányok itt elég egyhangúak: „Apa altiszt, 200 pengő jövedelem, házfelügyelő is, tiszta lakás, virágos udvarra nyílik.” „Apa fővárosi altiszt, kézbesítő volt a nagyothallóknál, de nem bírta ideggel (háborús sérülés). Az iskolákat sem bírja, szigorú, tudálékos, föltétlen úr a háznál. Négy gyerek, kétszobás lakás 58 pengőért, igen szegényes, udvari, sötét.” „Apa magas, egészséges, darabos. Rendőr, havi 130 pengő és családi pótlék. Házfelügyelő is, nagy, új többemeletes bérházban. Szükszavúak.” Ide tartoznak állapotuk szerint a bankaltisztek, gyári tűzoltók, nagy cégek állandó gépkocsivezetői stb. is. „Apa bankaltiszt, havi 150 pengő. Házfelügyelő. Mivel a villában ők látják el a központi fűtést, a lakáson kívül ingyen fűtést is kapnak. Tiszta, száraz lakás, a konyhában gázkályha, a vízvezetéken villanymelegítő. A szoba padlója beton, öt lépcsőn kell lemenni.” Az altiszt nyugdíj néha új tervek kiindulópontja is: „Apa fővárosi altiszt, húszéves szolgálattal. Nyugdíjba készül. Nem egészségi állapot miatt. Villában házfelügyelő; anya havi 50 pengőért takarít a háztulajdonosnál. Egész nap be van fogva. Ha a férj nyugdíjba ment, bérházi házfelügyelőiséget vállalnak.” A csoport tetejében a katonai számvevő őrmesterek ülnek, legalul a fővárosi fűtők. „Télen iskolai fűtő, nyáron fővárosi temetőben napszámos az apa. Heti 18 pengő fizetés. Nedves szoba-konyhás lakás a hegyoldalon.” Egy másik fűtő nyáron alkalmi kertész. Az iparosok munkanélküliségéhez hasonló veszély itt a betegség és elbocsátás. „Apa tüdőcsúcshurut miatt nyugdíjazott rendőr, anya a gyermekek áldozata: vallomása szerint „szívhisztériás”, köldöksérve van, lába dagad, vesebajos.” A nyugdíj azonban még mindig 160 pengő, a kétszobás lakásban albérlőket tartanak. Egy másik rendőr 10 éves szolgálat után veszítette el állását. Posztján esett össze, gyomrát operálták, orvosaival támadt baja, a betegséget csak elbocsátatása ürügyének tekinti. Lázong. Házfelügyelő villában, fűtéssel, havi 15 pengővel.

Ha a köztisztviselők ide tévedt fiait s azt a hét-nyolc jobbmódú iparosgyereket mint polgárink öt százaléknál biztosan kisebb „polgári” töredékét félreállítjuk, a megmaradt nyájban kétségkívül ez a „kisfixes” elem a legjobb módú. Utánuk az állandó segéd munkások, gépkocsivezetők következnek. Majd fej fej mellett az önálló kisemberek, elhullott értelmiség, átlag segédszemélyzet, legalul a kisszámú napszámos nép s a maguk erejére utalt takarítónők, mosónők, könyves asszonyok szomorú csoportja. Hosszú s rangban eléggé elnyúlt sor, ha felülről talán egy rakás szegény embernek látszik is. Statisztika meg nem fogja őket, városkutatás le nem írja. Keserveik és reményeik letéteményesének, a polgári iskolának azonban ismernie kell őket.

Lakás

A Medve utcai polgári körzeténél aligha van változatosabb. Budapest egy csomó múlt századbeli kis- és középvárosból áll, melybe a körutak és hidak vidékéről idegen sejtiszövevként tört be a világváros. Az így keletkezett városhalmazt még újabb kisvárosok öve futja körül: gyárvárosok és kertvárosok, itt-ott egy-egy munkanélküli város is. A mi körzetünkben e sokféle Budapest elég tarkán van képviselve. Az iskola körül ott van a mostanában fölvert Felső-Víziváros. Ha a Tabán volt a legrégebb budapesti falu, ez a legígazibb budapesti vidéki városka. Alább az Alsó-Víziváros (a Lánchíd és a régi Bomba tér⁴¹ közt), középületeivel s előkelő főutcájával évtizedekkel ezelőtt megkötötte már a békét a budai múlt és a Lánchídon átözönlő korszellem közt. A Vár oldalában meghúzódó boltos kapualjakon át lezüllött, régi úri házak kertjébe látni, s autók finom gumiját hallani előkelő, magányos utcákba befordulni. Fönn a Várban: a pestissel és szőlővel küzdő régi, budai polgárok Szentháromság szobra nézi a Habsburg-nádorok köré gyűlt ízléses palotákat s az ország legtörténelmibb négyszög-kilométerének kijáró épületszörnyeket. A Felső-Vízivárost északról a Körút átnyúlt karja bontja; némileg mégis elbudaiasodva a Ferences-kolostor nagy kertje s a Pálffy-kaszárnya közt. Mögötte a Rózsadomb növény- és gyümölcsneves utcái, a mind frissebb villatulajdonosok mind hígbabb jólétével, föl a lakott világ határáig: a Törökveszíg. A Margit körüttől északra a

41 Batthyány tér

miénk még Újlak csücske is, az Irgalmasok kórháza és fürdője⁴² körül. A Rózsadomb és a Városmajor közül a Marcibányi téri Lövdémez vezető régi út körüli új utcák küldik ide gyermekeiket. Idén az Attila utcai polgáriból áttelepített elsősökkel a Krisztinavárosból, Németvölgyről is kaptunk egy kis csapatot. Egyesek homályos s kikutatni nem mindig illő okokból Pestről, a Lágymányosról, a Hegyvidékről, a távoli Óbudáról zarándokolnak hozzánk. A szentendrei vasúttal négy-ötven érkeznek; Budakeszi és Nagykovácsi felől kitarító sváb karaván vág neki az erdei útnak. Érdről, Diósdról, Tárnokról, sőt Martonvásárról is érkezik egy-egy fiú. Két szőke testvér Pesterzsébetről jár át, egy harmadik fiú Kispestről.

Összeállítottam idén (s tavaly is), hogy a körzet egy-egy része hány fiút ad hozzánk és mifélet. A polgáristákban legnépesebb negyed még mindig az iskola közvetlen környéke, a Felső-Víziváros. A tanulók együtöde jár innen, a Margit körutat s a Batthyány utcát nem számítva. Ez a legrégebb és legszegényebb negyedünk. Az apró viskókon kívül néhány proletárkaszárnyává alakult régi épület ontja innen a gyerekeket; a legnépesebb közülük a hajdani Nyúl-kaszárnya, a Fő és a Gyorskocsi utca közt. Ebben a negyedben lakik a legtöbb magára maradt takarítónő, az értelmiség állástalan része, az önállók reménytelen harmada. A segéd munkások száma nagyobb az arányosnál, az altisztké (új házak felügyelői) kisebb. Az építkezés egy évtized alatt tovább kergeti innen az utolsó Dosztojevszkij-figurát is, s iskolánk néhány házfelügyelő-fiút és kereskedői-iparos sarjat kap majd helyettük. Az Alsó-Vízivárosból jóformán csak a segédszemélyzet és a kisfixes elem tölti iskolánkat; ebben a viszonylag jobb negyedben laknak a postások és a Duna-parti palotasor házfelügyelői. A Batthyány utca s a Vároldal új bérházaival most küzdi ki magát eredeti állapotából, melyet a Szalag, Donáti és Toldy Ferenc utca régi házai örzenek. Itt lakik a legtöbb igazi tisztviselő és súlyosabb kisfixes, tövükben a régi vízi városi elem, tanulóink egynyelcáda. A Várból alig járnak hozzánk, többnyire a minisztériumokhoz húzódozó altiszt-fiak. A Margit körút s a vele betört mellékutcák (Keleti Károly, Szász Károly, Zsigmond utcák stb.) jobban álló iparosaink, Ganzgyárbeli segéd munkásaink, házfelügyelővé előlépett művezetőink elég gyéren beszórt (egy-tized) vidéké. A Rózsadombon lakik néhány tisztviselőn kívül villa-házfelügyelőink nagy része. Huszonnyolc fiú közül tizenháromnak az apja házfelügyelő, inkább az állástalan ipari munkások, mint a kisfixesek fajtájából. A Marci-

42 Ma: Országos Reuma és Fizioterápiás Intézet, II. Zsigmond (ma: Frankel Leó) utca 17–19.

bányi tér vidéke körülbelül ugyanilyen népes, több az önálló iparos és az altiszt, kevesebb a házfelügyelő. Az idén hozzánk került krisztinavárosi elem olyanféle, mint a Margit körúti. Újlakról, Óbudáról, északi határvidékünkéről túl kevesen járnak be, a nyugati hegyvidékről is csak öt-hat fiú. A pestieket s a vidékről bejárókat sem igen lehet apáik foglalkozásával jellemezgetni.

A változatos vidék, szociálisan is elütő tájaival, a sorsoknak elég nagy tarkaságát engedné meghúzódni magán. De polgárista szülőnek lenni mégiscsak elég nagy rokonság ahhoz, hogy e tarkaságot ellensúlyozza. Semmin sem lehet ezt az igényekben és lehetőségekben gyökerező rokonságot jobban kimutatni, mint lakásaikban. Akár Óbudáról jár be a mi polgáristánk, akár a Margit körútról vagy a hegyvidékről, mindig a szoba-konyhás emberek országából érkezik. A szoba-konyhás főbérleti lakás a mi szülőinkre csaknem éppolyan jellemző, mint a polgáriba járó gyerek. Aki mint lakó alatta van a szoba-konyhás főbérletnek, mint szülő csak nehezen és kivételesen győzheti a polgárit. Aki igazán fölötte van a szoba-konyhás színvonalnak, annak a fia csak mint menekült vagy száműzött időz a mi iskolánkban.

Hogy ki van a szoba-konyhás színvonal alatt? Egy egész még tengerfenekibb társadalom: ágyrajárók, albérlők, konyhátlan szobalakók, műhelyben lakók, más családdal együtt bérlők (társbérlők, ahogy egyik fiúnk írta), végül a szoba-félkonyhások, akiket már igazán csak a megosztott konyha választ el a valódi főrendű szoba-konyhosoktól. A mi családjaink közül még 40 sem tartozik ebbe a legváltozatosabb lakóvilágba (a felsőbb elemi családjaiból biztosan sokkal több). Csak néhány magára maradt nő szorult ide. „Anya egy Király utcai ruhaüzletben alkalmazott, csak későn jár haza. Albérletben lakik, egy szobája van, a maga bútorával. Férjétől elvált, egy gyermeke van. A gyerekeknek a háziak főznek ebédet.” „Anya ápolónő volt. Most már 16 éve Fő utcai öreg bérkaszárnnyában segédházfelügyelő. Havi 5–6 pengő szemétpénz és egyetlen helyiség: tágas, világos, utcai. Mos is. Férjétől öt éve külön. Férje súlyos alkoholista, tör, zúz, fojtogat. Nem megy olyan állásba, ahol tartásdíjat vonhatnának le. Most is felkeresi éjjelente feleségét, bezúzza az ablakot. Egy alkalommal beengedte, akkor az asszony segítségére siető leventének leharapta az ujját. Anya baltát ragadott, és fejbe vágta. Nyolc napon belül felgyógyult. Az egykori ápolónő körme fényezett, új sárga csizma a lábán. Cigaretta-csutka a »pálma-cserép«-ben.” A legnagyobb rész mégis: alkalmi munkás, kifutó, rosszul fizetett segéd vagy állástalan, ipari igazolványát beadó mester, az üzletben megszoruló cipész. „Apa cipészsegéd, heti 10–12 pengő jövedelemmel. Anya

takarítani jár. Az egyetlen helyiségért havi 21 pengőt fizetnek, mennyezetig nedves, fűtetlen szoba. Nem tiszta. Nyomasztó szegénység. Két ágy. Három gyerek közül kettő vidéken, anyai nagyszülőknél, akik szintén igen szegények, napszámosok. Szülők magukhoz akarják venni a gyermekeket, mert nem tudnak fizetni értük.” „Az anya két hete meghalt, tüdő-, szív- és vesebajos volt. Négy gyermek, a 2 kicsi három és négy éves. Apa a Fővárosi Kertészetben heti 18 pengőt keres. Egy nagy lány ugyanannyit. Világos, de nedves albérleti helyiség. Apa iszákos.” Néha a házfelügyelőséggel jár az apa jövedelméhez méltatlan lakás. „Apa köztisztasági alkalmazott, havi 110 pengő. Házfelügyelő is. Anya végzi a házban a fűtést. Egyetlen helyiségből álló lakás. Fűtést is kapnak.”

Kétszobás lakást már jóval többet mutatnak ki kérdőívünk, s ha a jólétet a szobaszámmal mérné valaki, mint a statisztika kénytelen, több mint 70 családot találna, amelyek fölötté élnek a szoba-konyhás életszintnek. Egy kis vizsgálódás ezt a jó ötödöt alaposan megcsapantja. Ebbe a kétszobás csoportba tartozik ugyanis a legtöbb vidéki fiú. Márpedig két szoba-konyha Budakeszin semmivel sem több, mint 1 szoba-konyha a Vízi városban. A vak kefekötők két szobába zsúfolt szövetkezte azt is megmutatta már, hogy a nagyobb lakás néha egész családtelepet rejteget. Régi családok romjai vagy elnépesedett, több kézzel kereső családok verődnek össze egy-egy ilyen nagyobb lakásba. „Apa magántisztviselő volt. Háborúban tüdő- és haslövés, hét évig feküdt otthon; a fiú ezalatt született. Anya kiegészítő tisztviselő nő bankban, havi 80 pengőt keres. Anyai nagyapánál laknak, aki foltozó cipész a Vároldalban, felesége újságárus. Közsegélyesek. Két szoba-konyhás lakás, havi 50 pengő. Egyikben az anya lakik gyermekével.” „Apa a Vízműveknél heti 22 pengőt keres. A tanulónak egy 24 éves lány és egy 19 éves fűtéstvére van. A lány hivatalban van, a fiú autószerelő. Havi 48 pengő laktért fizetnek két szoba-mellék helyiségért.” Mind a két család a Vároldal öreg házaiban vonta meg magát, ahol azonkívül, hogy többen keresik a pénzt, a laktért sem igen magasabb, mint az egyszobásoké. Egyszobás színvonal ez a kisfixes környezet is: „Apa erdészetnél volt altiszt, s áthelyezték a fővároshoz. Ez állítólag nagy anyagi veszteség, az asszonyt különösen elkészeríti. Férj havi jövedelme most 180 pengő. Három élő gyermekük iskolás, egyik kereskedelmi érettségi előtt. Lakás kétszobás, igen tiszta, világos, nedves, havi 45 pengő, Batthyány utcában.” Nagyobb házakban nemegyszer a házfelügyelőséggel jár 2 szoba. „Szülők házfelügyelők. Két szoba, konyha, havi 140 pengő. Öröklakásos ház, az apa nem dolgozhat. Két gyerek. Nagy rend és tisztaság.”

Amint látjuk, a két szobát lakók közt töredék csak a valódi kétszobás sorsú ember. Néhány jobb iparos, vízivárosi öreg háztetőkből élő tetőfedő, boldoguló fűszeres, nagyobb jövedelmű betűszedő, egy-két detektív s a kereső értelmiség tartozik ide. „Apa cserépfedőmester. Rendes, világos, földszinti kétszobás lakás. A gondozónővért barátságatlan anya s nagyanya fogadja. Polgári jólétben élő asszonyok, akik nem szeretik a »zaklatást«.” „Apa Állami Nyomdában, bizalmas munkakörben dolgozik, 45 pengőt keres hetenkint. Kétszobás, emeleti világos lakás, ízlésesen berendezve, polgári jómód. Évi 640 pengő lakbér.” „Apa államrendőrség detektív. Havi 200 pengő. 54 pengő lakbér. Két gyermek, a lány óvónőképzős. Kétszobás, rendes, tiszta lakás, fővárosi házban.” „Apa banktisztviselő. Harmadik emeleti, utcai, elegáns, mellékhelyiséges lakás. Háztartási alkalmazottja is van. Apának 10, anyának 8 testvére volt, nekik kettő. Nagy gyermekkultusz, önfeláldozó szülők, a mihozzánk járó fiú sok aggodalmat és bánatot okoz.” De ezzel aztán ki is értünk a mi szülővilágunkból. Egy banktisztviselő, akinek állása, cselédje s elkényeztetett gyereke van, már középiskolai szülő, s csak a hamiskártyás balsors keverhette a mi paklinkba. Hét szülőt találtunk még náluk is följebb, ezeknek három- vagy éppen négyszobás lakásuk van. Letévedt mars-lakók, akikről nincs mondani valóm. „Apa Beszkárt-tisztviselő, 300 pengőn felüli fizetéssel. Nemrég családi házat örökölték a Guggerhegyen. Az örökösödési adó s a házon maradt adóhátralék fizetése havonként 80 pengőt von el a jövedelmükből. A három fiú rosszul tanul, úgyhogy a szülőknek polgáriba kellett adni őket.”

Hacsak nem ezekhez a letévedtekhez tartozik, a polgári iskolai szülő mindig hajlamos a házfelügyelőségre. A szobakonyhás emberek életében a lakbér jóval nagyobb tétel, mint följebb.

Egy tűrhető szoba-konyhás: havi 35–40 pengő; egy közepes jövedelmű polgárista szülő 80–100 pengőt keres. Ez olyan arány, mintha egy 400 pengő összjövedelmű (lakbér is benne van) tisztviselő 180 pengős lakást tartana. A házfelügyelőség nemcsak ettől a lakásgondtól menti meg a kisembert, de kisebb-nagyobb jövedelemhez is segíti. A házfelügyelőség épp ezért nagy fölajtó erő. Egy kis utcasep-rőnek, aki házfelügyelő is, több módja van gyermekei kitaníttatására és családjá fölemelésére, mint egy „jól kereső” kisiparosnak vagy kiskereskedőnek.

Házfelügyelőségre, mint tudjuk, két dolog képesít: megbízhatóság vagy szaktudás, esetleg mind a kettő. A házfelügyelőnek vagy legyen komoly állása, amelyet szélhámassággal nem kockáztat, vagy értsen a vízcsaphoz, lifthez, villanyhoz, kerthez, amivel mesterembert takarít meg. Ez a két követelmény már meg is ma-

gyarázta, miért kerül ki a házfelügyelők óriási többsége a kisfixesek és az ipari segéd munkások közül. Szülőink közül minden negyedik házmester. A házfelügyelők közel fele kisfizetéses, valamivel kevesebb a segéd munkás, a többi napszámosféle, önálló iparos alig akad köztük. A kisfixesek a jobb házfelügyelőségeket szállják meg, ahol az asszonynak nem kell a háztulajdonosnál takarítani, s a tiszttségéért a megbízható állású férfinak még kapupénz, szemétpénz, esetleg liftpénz is csöppen le. A segéd munkások közül az állástalanok vagy bizonytalan jövedelműek a jóval súlyosabb villa-házfelügyelőségekbe szorulnak. Az asszonynak itt takarítania, mosnia kell, míg a facér férj a kertben gereblyézzet. A jobb segéd munkások, gyári művezetők a kisfixesekkel osztoznak a közép-házfelügyelőségeken, esetleg még náluk is busásabb házakat szereznek szakismereteikkel, fel a legnagyobb bérházakig, ahol a házfelügyelőnek semmiféle profán gyakorlatot sem szabad a házfelügyelőségen kívül folytatnia. A napszámosok, mint sorscsinálta kertészek, a villafelügyelők alacsonyabb családjába tartoznak.

A kétféle, feltörekvő szolga s deklasszálódó iparos elem találkozása, mint az egész polgári iskolában, a házfelügyelőségben is kimutatható. Míg a házfelügyelők egy része mint hajótörött evez be a felesége cseléd munkájáért járó „alagsori” villa-szobába, a másik rész emelkedőben, az „akinek van, annak adódik” korszerű igényét példázza. Hogy a háború utáni s különösen a magyar nevű elem a házfelügyelőségre alkalmasabb: nem nehéz kitalálni. A házfelügyelők háromötöde háború után került fel, s jórészen magyar neve van. A magyar cseléd nép, mely a szolgálatot otthon évszázadok óta tanulja, a katonaságnál és a kisfixes állásokban „kicsiszolódott”, minden szakképzettség nélkül is a legjobb házfelügyelő. Őbenne épp az van meg, amihez lassan a képzettséget is meg lehet szerezni, de amit a képzettséghez nehezebben. Mindig jobb és jobb házfelügyelőségekbe emelkedve, fizetésükkel (a lakást pénzre számítva) a havi 3–400 pengőt is elérik. Jövedelmük szerint valóságos középosztálybeliek már, de egy-két évtizedig még mint cselédek köszönnek alászolgáját, hogy érettségizett fiúkban (akinek közben még állást és egy kis vidéki házat is összeköszöntek) levegyék végre az álarcot, s ott álljanak, ahova az alagsorból felküzdtek magukat: a napfényben élő, igazi társadalomban. A középosztály népi felrisszülésének a házfelügyelőség a legbővebb csatornája. Egy szép könyvtárnyi szociológiai irkafirkával érne fel egy alapos tanulmány róla. Amíg ez elkészül, hadd mutatom be két példán, mekkora különbségek férnek el ebben a leggyorsabban tisztító purgatóriumban is. „Házfelügyelők, szobakonyhás pincelakás, fűtés, világítás a jövedelmük. Lakó nincs. Anya egész nap a tulajdo-

nosnál dolgozik; gazdag rózsadombi család, kevés belátással. A gondozónővér megbotránkozással lehetett tanúja bánásmódjuknak. Apa alkalmi munkás, bizonytalan jövedelem. A gyereket a beteg nagymama gondozza.” „Házfelügyelők a belvárosban. Magasföldszinti kétszobás, tágas udvari lakás. Elegáns bútorok, divatos, hármaskönyvszekrény, pamlag, képek, szőnyeg, drága függöny. Konyha nem jól illik a szobákhoz, világítóudvari, nappal is villany ég benne, nem ragyog annyira, látszik, hogy egész nap itt tartózkodnak. Az anya kimért, uralkodói tartású asszony. Véget nem érő tojástömeget tört a rizsfelfűjtba. A ház négy vécés, borpincéjük van vidéken.”

Németh László: A Medve utcai polgári. Bp., 1943. 25–32., 45–52. p.

Babirák Mihály – Kokovai Lajos: A polgári iskolai tanulók pályaválasztásáról

1936

A pályaválasztás alakulása a századforduló óta

A polgári fiúiskolán átvonuló tanulócsoporthoz társadalmi összetételében az idők során jelentős változásokat észleltünk. Hasonlóképpen feltűnő átcsoportosulást mutatnak az élet különböző útjain való szétosztódásukban az iskola kapuin kilépő IV. osztály végzett növendékek is.

Ennek szemléltetésére szolgáljanak az utolsó három évtized néhány kiemelt esztendejének idevonatkozó hivatalos adatai.

A székesfővárosi községi polgári fiúiskolák IV. osztályát végzett tanulók pályaválasztása

Pályaválasztási csoportok	Melyik évről való a föl vétel											
	1902.		1912.		1914.		1926.		1930.		1932.	
	szám-szerint	%	szám-szerint	%	szám-szerint	%	szám-szerint	%	szám-szerint	%	szám-szerint	%
I. Továbbtanul	561	84,5	601	60,3	1.029	68,7	592	29,9	501	33,2	420	32,1
Polgári iskola V. o.-ban	56		5		29		–		–		–	
Középiskolában és tanítóképzőben	63		48		76		95		120		80	
Hadapródi skolában	55		40		47		–		–		–	
Felsőkereskedelmi iskolában	210		266		528		440		293		247	
Egyéb iskolában	177		242		349		57		88		93	
II. Kereső pályán	97	14,6	394	39,5	454	30,3	1.335	67,4	1.009	66,8	799	61,1
Ipari tanonc	56		261		248		965		672		600	

Pályaválasztási csoportok	Melyik évről való a fölvétel											
	1902.		1912.		1914.		1926.		1930.		1932.	
	szám- szerint	o/o	szám- szerint	o/o	szám- szerint	o/o	szám- szerint	o/o	szám- szerint	o/o	szám- szerint	o/o
Kereskedőtanonc	16		31		57		254		238		125	
Gazdasági és hivatali pályán	25		47		96		116		99		74	
Egyéb pályán	–		55		53		–		–		–	
III. Otthon maradt	6	0,9	2	0,2	13	1,0	54	2,7	–	–	88	6,8
I–III. Összesen	664	100	997	100	1.496	100	1.981	100	1.510	100	1.307	100
Ismétlő*	–	–	–	–	–	–	–	–	21	1,2	7	0,5
Meghalt	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–
Ismeretlen*	172	20,5	37	3,6	48	3,2	9	0,4	143	8,5	102	7,2
Mindössze	836	–	1.034	–	1.544	–	1.990	–	1.675	–	1.416	–

* Az ismétlők és ismeretlenek aránya az összes tanulókra vonatkozik.

a) Az 1902. évi adatok szerint a végzeteknek túlnyomó hányada (561 fiú) törekedett magasabb tanulmányokra. A továbbtanulók 84,5%-os arányszáma rávilágít az akkori véleményre, amely szerint a polgári iskola a magasabb középfokú tanulmányokra előkészítő iskola. A mellett, hogy a felsőkereskedelmi iskola ebben az időben az összes végzeteknek több mint 1/4-ét vonzza falai közé, az alsó tagozatra építő többi iskola részesedése is jelentős. A nem gyakorlati irányú felsőtanulmányokra lépők nagy részesedése (középiskola, tanítóképző, hadapródiskola) erősen letompította a polgári iskola gyakorlati jellegét.

A kereső pályára lépők $\frac{1}{7}$ -nyi alacsony aránya is ezt a felfogást táplálta, pedig jogosult az a feltevés, hogy a kereső pályákon elhelyezkedettek nagyobb részét az „ismeretlen” bevallásúak magas számú csoportjában is kell keresnünk. A polgári iskolával kapcsolatot tartó társadalmi rétegek akkoriban még előítélettel viselkedtek az iparos-kereskedő foglalkozásokkal szemben; még leküzdhetetlen anyagi, vagy tanulmányi okok mellett is nehezen adták fiaikat tanoncnak. A gyengébben tanuló gyermeket a szülői házban, de talán az iskolában is, annyiszor fenyegették azzal, hogy „inas leszel”, míg végül maga is alacsonyabbrendűnek érezte, s a statisztikai bevallásnál gyakran el is titkolta.

Mindennek magyarázatát találhatjuk abban, hogy ebben az időben a székesfővárosi polgári iskolába járó tanulók szülőinek társadalmi színvonala még kétségtelenül magasabb és a század induló éveiben erős ütemben polgárosodó népesség a föllanduló gazdasági jólét éveiben gyermekeinek a polgári iskolán túlmenő teljes középfokú képzést kívánt nyújtani.

Jellemző, hogy a 97 kereső pályára szándékozó végzett fiútanulónak több mint 1/4-e a hivatali ágazatok alsóbb fokozataiban kereste boldogulását. Valóban a posta, vasút, közigazgatás kisebb állásai közvetlenül, vagy megfelelő tanfolyamok elvégzése után ekkor még nyitva állottak a IV. osztályt végzettek előtt.

b) Az 1912. évben a továbbtanulók száma alig növekszik, de a kereső pályákra lépők csoportja a századelejihez képest emelkedést mutat. Az otthonmaradtak és ismeretlenek száma elenyésző, és így a kereső pályákra lépők száma tisztán jelentkezik közel 40%-os hányadával. A keresők belső tagozódása az ipari foglalkozások előretöréséről beszél.

Az ismeretlenekre vonatkozó előbbi fejtegetésünket igazolja, hogy számuk összezsugorodásával egyidőben emelkedett a tanoncok csoportja. Utóbbit még inkább növeli a tíz év után észlelhető és főként ezt a kategóriát érintő tanulószaporulat. A főváros fejlődő iparosodása már a háború előtti években érezhetően magasabb követelményeket állít tanoncainak előképzettsége elé. Az ízlés, technika és a verseny fejlődése több iparágban szükséges feltétellé teszi a középfokú iskola IV. osztályának elvégzését. A gyakorlati irányú polgári fiúiskola jelentőségét mindjobban kiemeli, de az ipari-kereskedői foglalkozások jobb megbecsülésére is visszahat ez a magától kialakuló minősítési gyakorlat. A tanoncnak jelentkező 292 növendék már számottevő (28,2%) hányadát adja az összes végzetteknek.

A világháborút közvetlenül megelőző évek a továbbtanulók és keresők főcsoportjainak arányában nem hoznak lényeges eltolódást. Az ismeretlenek és otthon maradtak százalékrontó hatását is beszámítva, 1902-ben minden végzett 10 tanuló közül 7-et, 1912-ben már csak 6-ot találunk felsőbb tanulmányokban. Ha a megelőző 1911-es (63%), a következő 1913-as (63,9%) és 1914-es (66,4%) évjáratokban a teljes létszám után számított továbbtanulók zárójelben közölt %-át tekintjük, határozottan megállapítható, hogy ebben az időszakban végzett tanulóinknak közel $\frac{2}{3}$ -a törekszik felsőbb tanulmányokra.

c) Az 1914. évi adatok az előbb rajzolt képet némileg megváltoztatják. A továbbtanulók száma a legtöbb iskolanemnél, különösen a kereskedelmi iskolánál emelkedik, arányszámuk ismét a 70% felé közeledik. Az ipari pályák súlya csök-

kenést mutat. A végzett tanulók száma a két év előttiének másfélszerese, de a növekedés ebben az évben már nem az ipari pályákra, hanem főként a szakiskolákba, kisebb mértékben a hivatali pályákra lépők csoportját táplálja. A kereskedelmi iskolába igyekvők száma megkétszereződik és az egyéb (főként gyakorlati) iskolák súlya is fokozódik. Ezek a szakiskolák a végzett tanulók nagyobbik felét (56,7%) vonzzák maguk felé az utolsó békeévben.

Végeredményben a háborút megelőző időben (a jelentkező ingadozásoktól eltekintve) a pályaválasztás a továbbtanulók $\frac{2}{3}$ -ával és a kereső pályákra törekvők $\frac{1}{3}$ körüli hányadával bizonyos egyensúlyi helyzetet ért el.

d) A világháború nyomán járó társadalmi átcsoportosulás, az alsóbb néposztályok nagyerejű feltörekvése, a polgári fiúiskola tanulóinak összetételét és ennek természetzerű következményeként a pályaválasztási csoportok tagozódását is gyökeresen megváltoztatja. A polgári fiúiskola tanulóinak összetételében mutatózó átalakulás az 1926. évben már eléri a nyugvópontot, amely az 1930-as és 1932-es években alig változik. A továbbtanulók és kereső pályára lépők aránya felereselődik. A tanulmányaikat folytatók hányada háború előtti arányszámának felére szakad le és az összlétszámnak kb. 30%-ában állapodik meg.

Ha figyelembe vesszük a háború következményeként elmaradt születések számát, megállapíthatjuk, hogy a továbbtanulók száma (1926-ban: 592, 1927-ben: 658, 1930-ban: 522, 1932-ben: 427) nagyjában nem változott. A polgári iskola felsőbb osztályaiba lépők és a hadapródiskolások kiesését pótolta a felsőkereskedelmi iskolába iratkozók számbeli megnövekedése, amely ma már a továbbtanulók túlnyomó számát teszi.

A továbbtanulók tömegének viszonylagos állandósága ellenére is sajátos tünet *arányszámuknak* erős visszaesése, ami arra mutat, hogy a háborút követő években a polgári iskolába áramló új hullámok olyan tanulóereget hoznak magukkal, amely már nem igényel teljes középfokú műveltséget, hanem megelégszik a polgári iskola által nyújtott kerek, de kisebbfokú képzettséggel. A polgári iskola gyökereit most már az alsóbb társadalmi osztályok rétegébe bocsájtotta le. Kilépő tanulóinak is mintegy $\frac{2}{3}$ -a szakadatlanul a gyakorlati életpályákra özőnlük. Közülök az ipari tanoncok előretörése fokmérője ennek a folyamatnak.

A gazdasági, hivatali pálya cím alatt szereplők száma ma már inkább a múltból táplálkozó szándékot, mint elérhető valóságot jelent.

Az otthonmaradóknak és ismeretleneknek az 1932. évi adatokban jelentkező emelkedése jelzi az elnehezülő évek gazdasági válságának immáron a serdülőkorban is mutatózó hatását.

A polgári fiúiskola háborúelőtti felsőbb tanulmányokra előkészítő jellege jórészt megszűnt. A polgári fiúiskola ma már nem könnyebb átvonuló hely a továbbtanulók számára, hanem sajátos összetételű, eredeti célkitűzésében megerősödött, nemzeti hivatást betöltő fontos iskolánem. [...]

A pályaválasztás szociális tényezői

a) A társadalmi eredet szerepe a pályaválasztásban.

Az *értelmiségi* osztályokhoz tartozó szülők gyermekei az átlagot messze túlhaladó mértékben, létszámuknak közel $\frac{2}{3}$ -ával szerepelnek a továbbtanulók között. A táblázat legkirívóbb adataként jelentkezik a magasabb osztályokhoz tartozó gyermekek túdulása a magasabb tanulmányok felé. Ez a réteg az, amely a polgári fiúiskolát valóban a felsőbb iskolákra előkészítő intézménynek tartja. Bármennyire feltűnő az értelmiségi eredetű tanulók 62,2%-os aránya a továbbtanulók között, ez a jelenség kicsiny súlya mellett mégsem lehet döntő a polgári fiúiskola elbírálása szempontjából.

Az 1933-ban IV. osztályt végzett fiútanulók pályaválasztása szülők társadalmi állása szerint

Pályaválasztási csoportok	Értelmiség, vagyónából élő		Önálló iparos, kereskedő		Ipari, kereskedelmi alkalmazott		Közszolg. és katonai altiszt		Alsóbb néposztályok		Együtt	
	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
I. Továbbtanul	84	62,2	81	38,0	146	26,1	101	32,8	89	28,1	501	32,7
Középiscolában és tanítóképzőben	14		6		17		12		15		64	
Felsőkereskedelmi iskolában	61		66		107		81		63		378	
Egyéb iskolában	9		9		22		8		11		59	
II. Kereső pályán	36	26,7	109	51,2	310	55,4	141	45,8	177	55,8	773	50,4
Ipari tanonc	22		83		231		108		133		577	

Pályaválasztási csoportok	Értelmiség, vagyonából élő		Önálló iparos, kereskedő		Ipari, kereskedelmi alkalmazott		Közszolg. és katonai altiszt		Alsóbb néposztályok		Együtt	
	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
Kereskedő-tanonc	11		19		48		16		19		113	
Gazdasági és hivatali pályán	1		1		3		1		1		7	
Alkalmi munkán	2		6		28		16		24		76	
III. Otthon maradt	15	11,1	23	10,8	104	18,5	66	21,4	51	16,1	259	16,9
I-III. Összesen	135	100	213	100	560	100	308	100	317	100	1.533	100
Ismétlő*	7	4,2	5	2,1	29	4,5	18	5,0	11	2,8	70	3,9
Ismeretlen*	26	15,5	20	8,5	61	9,4	32	8,9	59	15,3	198	11,0
Meghalt							1				1	
Mindössze	168	-	238	-	650	-	359	-	387	-	1.802	-

* Az ismétlők és ismeretlenek aránya az összes tanulókra vonatkozik.

A kereső pályára adott és az otthon tartott gyermekek aránya alacsonyabb az átlagnál. A könnyebb ipari ágazatok mellett kedvelt a kereskedői pálya.

Az *önálló iparos és kereskedő* szülők továbbtanuló gyermekei 38%-os arányukal valamivel az átlag felett állanak és jobbra a kereskedelmi iskolába igyekeznek.

A kereső pályák képviselője is erős. Ezzel függ össze az otthon maradók alacsony száma, mert a szülők szükség esetén gyermeküket saját üzemükben foglalkoztatják.

A *közszolgálati altisztek* gyermekeinek továbbtanuló hányada is eléri az átlagot 32,8%-os arányával. Ez a réteg az, amely a hivatalnoki testülettel való állandó érintkezés folyamánként a legerősebb feltörekvő irányzatot mutatja.

A kereső pályára lépők száma nem éri el az átlagot, míg az otthonmaradók száma itt a legmagasabb, ami az elhelyezés terén tanúsított gondosabb mérlegelésre és tartózkodásra vezethető vissza.

Az *ipari és kereskedelmi segédszemélyzet* és az *alsóbb néposztályok* kategóriába tartozók gyermekeit létszámuknak 1/4-énél valamivel magasabb hányaddal, tehát jóval az átlag alatt találjuk magasabb tanulmányokban. Ez a réteg általában nehezen küzd még a polgári iskolai tanítással terheivel is. Jövedelmi viszonyai szélsőséges eltéréseket mutatnak, gyermekének iskoláztatására nem annyira általános

kulturális vágy, mint inkább anyagi teherbírásának foka, vagy a tanuló arravalósága van ösztönző hatással.

Ez a két osztály adja a kereső pályákra lépők zömét, közülök kerül ki az alkalmi munkások nagyrésze. Jelentékeny az elhelyezkedni nem tudók száma is. Arányszámaiknak fokozott jelentőséget ad, hogy ezekből az osztályokból nyeri a polgári fiúiskola legtöbb növendékét.

Tanulságos az *ismeretlenek* számának alakulása is, amely jórészt az elköltözések folyamánya. Itt az értelmiségi szülők és alsóbb néposztálybeliek gyermekeinek aránya emelkedik ki. Előbbi rétegé azért, mert helyváltoztatása könnyebb, utóbbi meg bizonytalanabb egzisztenciális viszonyainál fogva hullámmozó települési tömeget jelent.

A leginkább helyhez kötött önálló iparúzó és altisztek aránya a legkedvezőbb. Egybevetve megállapításainkat, látható, hogy a polgári iskola igazi fenntartó pillérei az önálló iparúzó és az alsóbb néposztályok, amelyek közül az önálló iparúzó és az alkalmazottak gyermekei nagyjából a polgári iskolától várják az életküdelemhez szükséges szellemi és erkölcsi útravalót.

b) A hitfelekezeti és a pályaválasztás.

A negyedik osztályt végzett fiútanulók felekezeti megoszlása általánosságban követi az összes tanulók tagozódását. Bár a felekezeti hovatartozandóság a pályaválasztás szempontjából nem annyira iránytszabó jelentőségű, ezen az alapon tett felosztásunk mégis néhány tanulságos eredményre vezet.

Előrebocsátjuk, hogy az 1198 *római katolikus* vallású tanulónak a létszámban jelentkező súlya az arányok átlagértékeinek kialakulását döntően befolyásolja, és így a katolikus vallású tanulók pályaválasztási hányadosainak már csekély eltérései is nagy figyelmet érdemelnek. Fentiekből következik, hogy a továbbtanuló 320 római katolikus vallású tanulónak valamivel az átlag alatt maradó 31,4%-os csoportjában, az egyes iskolanevek közötti megosztás nagyjában fedi az általános tagozódást. A keresők csoportja ugyancsak az átlagos szinten mozog. Az ipari irány dominál, míg a kereskedelmi ágazatokban lévők száma alacsonyabb. Az otthonmaradók 18,5%-os száma túlhaladja az átlagot, míg az ismétlők és ismeretlenek hányada normális.

*Az 1933-ban IV. osztályt végzett fiútanulók pályaválasztása
vallásuk szerint*

Pályaválasztási csoportok	Római katolikusok		Reformátusok		Izraeliták		Ág. hitv. evang.		Egyéb vallásúak		Együtt	
	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
I. Továbbtanul	320	31,4	59	26,9	92	45,3	19	30,6	11	37,6	501	32,7
Középiskolában és tanítóképzőben	49		11		1		3		–		64	
Felsőkereskedelmi iskolában	224		43		87		16		8		378	
Egyéb iskolában	47		5		4		–		3		59	
II. Kereső pályán	510	50,1	123	56,2	91	44,8	34	54,9	15	50,0	773	50,5
Ipari tanonc	400		91		52		24		10		577	
Kereskedőtanonc	61		10		33		7		2		113	
Gazdasági és hivatali pályán	5		1		1		–		–		7	
Alkalmi munkán	44		21		5		3		3		76	
III. Otthon maradt	189	18,5	37	16,9	20	9,9	9	14,5	4	13,3	259	16,8
I-III. Összesen	1.019	100	219	100	203	100	62	100	30	100	1.533	100
Ismétlő*	53	4,3	8	3,1	5	2,1	4	5,3	–	–	70	3,9
Ismeretlen*	125	10,4	28	11,0	26	11,0	10	13,1	9	23,1	198	11,0
Meghalt	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
Mindössze	1.198	–	255	–	234	–	76	–	39	–	1.802	–

* Az ismétlők és ismeretlenek aránya az összes tanulóra vonatkozik.

A 219 *református* tanulónak csupán csak 1/4-et valamivel meghaladó hányada lép magasabb tanulmányokba, míg a kereső pályára lépők 56,2%-os aránya ennél a felekezetnél a legmagasabb. Az ipari tanoncok száma a legmagasabb arányon áll, és itt a nehezebb testi munkát igénylő iparágak dominálnak. Ugyancsak magas az alkalmi munkát végzők aránya is. A kereskedői pályák részesedése alacsony.

A 203 *izraelita* tanulónak kereken 1/2-e folytatja tanulmányait, kevés kivétellel a felső kereskedelmi iskolában. Majdnem ugyanennyi tanuló lép kereső pályára. A kereső pályák között már nem olyan túlnyomó az ipari tanoncok részesedése. Kiemelkedő a kereskedelmi tanoncok magas aránya.

Az összes keresőknek átlagos $1/7$ -e van a kereskedelmi pályán, míg az *izraelita* kereskedőtanoncok száma meghaladja kereső csoportjuk $1/3$ -át is.

Meglepően alacsony az *izraelita* otthonmaradók 9,9%-os aránya, ami az *izraelita* tanulók könnyebb elhelyezkedése mellett szól.

A pályát választott 62 *evangélikus* tanuló kisebb hányaddal szerepel a továbbtanulók között, míg a kereső pályákra léptek aránya megközelíti a reformátusokét.

Az *egyéb felekezetekbe* sorozottak alacsony száma, nem nyújt támpontot az összehasonlításra, de nagyjában megközelíti a pályaválasztás általános alakulását.

c) A tanulmányi eredmény hatása a pályaválasztásra.

A polgári fiúiskola tanulóinak pályaválasztásánál értékes tanulságokat ad az a szempont, hogy milyen módon érvényesül a tanulmányi eredmény a gyermekét elhelyező szülő elhatározásánál.

I. E végből a végzeteket szétszöttük a pályaválasztási csoportokban bizonyítványaik általános előmeneteli fokozatai szerint.

A tanulmányi eredmény befolyása a pályaválasztásra

Pályaválasztási csoportok	Általános jeles		Általános jó		Általános elégséges		Javítóvizsgára utasított		Ismétlésre utasított		Együtt	
	szám-szerint	%	szám-szerint	%	szám-szerint	%	szám-szerint	%	szám-szerint	%	szám-szerint	%
I. Továbbtanul	70	14,0	188	37,6	226	45,0	17	3,4	–	–	501	100
Középiskolában	6		10		6		–		–		22	
Tanítóképzőben	19		20		2		1		–		42	
Felsőkereskedelmi iskolában	38		134		194		12		–		378	
Egyéb iskolában	7		24		24		4		–		59	
II. Kereső pályán	25	3,4	148	19,1	488	63,1	102	13,1	10	1,3	773	100
Ipari tanonc	18		111		363		78		7		577	
Kereskedőtanonc	3		27		64		16		3		113	

Pályaválasztási csoportok	Általános jeles		Általános jó		Általános elégséges		Javítóvizsgára utasított		Ismétlésre utasított		Együtt	
	szám-szerint	%	szám-szerint	%	szám-szerint	%	szám-szerint	%	szám-szerint	%	szám-szerint	%
Gazdasági és hivatali pályán	1		–		5		1		–		7	
Egyéb (alkalmi) foglalkozás	3		10		56		7		–		76	
III. Otthon maradt	3	1,1	40	15,4	170	65,7	45	17,5	1	0,3	259	100
I-III. Összesen	98	6,4	376	24,5	884	57,7	164	10,7	11	0,7	1.533	–
Ismétlő*	–	–	–	–	2	–	15	–	53	–	70	–
Ismeretlen*	4	2,1	37	18,6	121	61,1	36	18,2	–	–	198	100
Meghalt	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	1	–
Mindössze	102	5,7	413	22,9	1.008	56,0	215	11,9	64	3,5	1.802	100

* Az ismétlők és ismeretlenek aránya az összes tanulókra vonatkozik.

Különös figyelmet érdemel az a kérdés, vajon a *felsőbb tanulmányokra lépés* esetén az egyes társadalmi rétegek kulturális felhajtó ereje mellett jelentkezik-e a szellemi rátermettségen alapuló szelekció. Vajon azok le lehetők-e a felsőbbfokú iskolák padsoraiban, akiket a polgári fiúiskolában szerzett tudásuknak, kialakult készségeiknek magasabb foka arra érdemessé tesz? A fiúk továbbképzését szolgáló intézetek ebből a szempontból olyan eltéréseket mutatnak, hogy célszerűnek látszik adataiknak a teljes vizsgált anyagból való kiemelése.

Milyen iskolába iratkozott	Jelesek		Jók		Elégségesek		Javítóvizsgáttettek		Együtt	
	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
Középiskolába	6	27,5	10	45,5	6	27,25	–	–	22	100
Tanítóképzőintézetbe	19	45,2	20	47,6	2	4,8	1	2,4	42	100
Felsőkereskedési iskolába	38	10,0	134	35,4	194	51,3	12	3,3	378	100
Egyéb iskolába	7	11,9	24	40,7	24	40,7	4	6,7	59	100
Összesen	70	14,0	188	37,6	226	45,0	17	3,4	501	100

A 102 jelesen végzett tanulóból 70 tanul tovább, a 413 jó rendűből már csak 188, míg az 1008 elégségesből 226, sőt a 215 javítóvizsgálatra utasítottból is 17-et találunk felsőbb tanulmányokban.

A továbbtanulók polgári iskolai végbizonyítványuknak tanulmányi eredményei szerint általában kedvezőtlen tagozódást mutatnak. A beiratkozottaknak közel $\frac{1}{7}$ -e esik a jelesekre, $\frac{1}{3}$ -ot meghaladó száma a jórendűekre és majd az $\frac{1}{2}$ -e az elégségesekre. Ez utóbbit tovább rontja a javítóvizsgálatot tettek kis csoportja.

A polgári fiúiskolát végzettek gyengének minősíthető anyagából tehát a felsőbbfokú szakiskolák tanulóiknak majdnem $\frac{1}{2}$ -ét azokból kapják, akik a polgári iskola mértékét is alig ütötték meg. [...]

Babirák Mihály – Kokovai Lajos: A székesfővárosi községi polgári iskolák kialakulása és társadalmi jelentősége. Bp., én (1936) 61–65., 70–75. p.

1943

A munkások társadalma

Rétegződés, tagozódás

A legfontosabb tényező, amely a gyár⁴³ munkásságát több, egymás felett elhelyezkedő rétegre bontja: a kereset, a gyári munkából eredő jövedelem.

Az anyagi körülményeknek ez a tagoló hatása többé-kevésbé a társadalom nagy egységein belül is érvényesül az egyén társadalmon vagy osztályon belüli helyzetének kijelölésével. De egészen döntő szerephez jut az ún. alsóbb rétegeknél, mint a munkásságnál, a parasztságnál, ahol kisebb-nagyobb jövedelem- és vagyonskülönbségeket nem egyenlíthet ki a származásából vagy a viselt hivatalból eredő tekintély, amint azt a középosztályon és a felső osztályon belül oly sokszor észlelhetjük. Míg ezekben a társadalmi csoportokban a származáson vagy a hivatali álláson alapuló tekintély esetleg mások kedvezőbb anyagi helyzetével szemben is biztosítja a tekintély birtokosának az előnyösebb társadalmi helyet (miniszteri tanácsos — gyárigazgató), addig az ipari munkásságnál, ahol a történelmi származás, valamint a hivatalviselés társadalmi tényezőként nem jöhet számításba, egyedül az egyén jövedelmének átlagos nagysága jelöli ki birtokosának helyét a társadalmon, szűkebb értelemben a munkásosztályon belül.

A Kammer-gyárban 1942 nyarán dolgozó 1200 munkás közül 940 munkás⁴⁴ kereseti viszonyait vettük számba. A munkások majdnem 80%-ának adatai alapján fény derül a vállalat munkásságának anyagi helyzetére. Meglepő, hogy e pár száz azonos társadalmi osztályba tartozó egyénnél is ilyen nagy jövedelmi különbségeket találunk. A legalacsonyabb évi jövedelemnek (780 P) éppen nyolcszorosa a legmagasabb évi kereset (6240 P). E két szélső érték között a jövedelmek egész

43 Kammer Testvérek Textilipar Rt., X. ker. Gyömrői út 90–94.

44 A többi munkás vagy be volt vonulva, vagy pedig a heti munkaidőnek csak a töredék részét dolgozta végig. [A szerző jegyzete]

skálája alakult ki 1942 július egyik hetének kereseteit évi jövedelemre átszámítva számos csoportba helyezkednek el a Kammer-gyári munkások, mégpedig a legalacsonyabb és legmagasabb kereseti csoportokban kevesen, a középsőkben tömegeesen. Évi 800–1050 P között mozog a munkások legrosszabbul kereső 10,5%-ának a jövedelme. Meg kell jegyeznünk, hogy e csoportban levő munkások egy része még tanuló, tehát jövedelmük a következő évben jelentősen emelkedni fog. Évi 2400–6240 P között van a legjobban kereső 15,5%-nak a keresete. A munkások 74%-a jövedelmének alsó határát 1100,-P, felső határát pedig 2350 P szabja meg. Legtöbben, mégpedig a munkások 20%-a az 1230 pengőt keresők csoportjában vannak.⁴⁵

Ha a Kammer-gyári munkások jövedelem szerint való megoszlását grafikusán ábrázolnánk, eredményül egy kettős gúlát kapnánk. A gúla alsó csúcsánál vannak kis számban a 780 pengős jövedelműek. Ezután egyre többen vannak, akik ennél magasabb keresettel bírnak. A legtöbben 1250–1820 pengő évi jövedelemmel a gúla legszélesebb részeinél a közép táján helyezkednek el. Innét kezdve ismét vékonyodik a gúla, mivel a magasabb keresetek egyre kevesebbnek jutnak osztályrésziül. A felső csúcsot egy 6240 P jövedelmű textilmester tetőzi be.

A Kammer-gyári munkások jövedelmi rétegződését éppúgy, mint a többi gyárak munkásaiét, az egyes munkások életkorával, a szakmában töltött idővel, egyéni használhatósággal, legfőképpen azonban a szakértelem eltérő fokával magyarázhatjuk. A szakértelem mértéke szerint a Kammer-gyári munkások jövedelmi és társadalmi helyzet szempontjából három, egymás felett elhelyezkedő nagyobb rétegre oszlanak.

A legfelsőbb szinten a szakmunkások vannak, akik hosszú évek során elsajátított szakképzettségük folytán nélkülözhetlenebbek, nehezebben pótolhatók és ennek megfelelően a gyárban a munkásságon belül a legmagasabb jövedelmet élvezik. E rétegen belül különbséget kell tennünk a textilszakmunkások, vagy ahogy őket inkább nevezik: textilmesterek és egyéb szakmák szakmunkásai között.

A textilmesterek a tulajdonképpeni termelésben vesznek részt, a termelés egyes mozzanatainak közép fokú irányítóiként szerepelnek. Legtöbbjük négy középiskolát végzett, majd valamelyik közép fokú textiltanfolyamot látogatta.

45 A jövedelmek elbírálásánál figyelembe kell venni, hogy 1943 nyarán újabb 30%-os általános béremelés történt. [A szerző jegyzete]

Számos olyan szakmunkás is van a gyárban, aki a textíliák előállításában közvetlenül nem vesz részt, hanem vagy a gyár erőtelepét tartja üzemben, vagy az épületek és a berendezések, valamint a munkagépek karbantartásával foglalkozik. A textilmesterek és egyéb szakmunkások kb. ugyanolyan számban vannak.

Természetesen a szakképesítés ténye magában még nem elegendő ahhoz, hogy az illető munkás a Kammer-gyárban szakmunkásnak számítson. Csak abban az esetben veszik annak, ha munkaköre is megkívánja azt a szakképzettséget, amivel az illető rendelkezik. Számos olyan Kammer-gyári munkást találunk, akinek valamilyen ipari szakképzettsége van, mivel azonban napszamosi vagy betanított munkakörben dolgozik, amely munkakörök nem kívánnak különleges szakképzettséget, a napszamosnak vagy a betanított munkásnak járó bért kapja. Reprezentatív adatfelvételünkben szereplő 600 betanított munkás közül 100-nak van ipari szakképzettsége, aminek azonban jelen esetben gyakorlatilag semmi hasznát nem veszi. Természetesen ezek a munkások azért vállaltak szakképzettségüknek meg nem felelő munkát, mert szakmájukban nem tudtak elhelyezkedni. A Kammer-gyárban tehát csak azokat számítják szakmunkásnak, akiknek munkakörük szakképzettségükkel egybevág. Az 1942 nyarán foglalkoztatott 1200 Kammer-gyári munkás közül a textilmesterekkel együtt összesen 110 szakmunkás volt, tehát a munkáslétszámnak nem egészen 9%-a áll a gyári munkások legfelső szintjén.

A középső rétegben a betanított munkások foglalnak helyet. A betanított munkások — a legkisebb béreket megállapító rendelet meghatározása szerint — a szakmukának csak egy részét, illetve annak egy mozzanatát tanulták meg. Miután a betanítási idő 6–12 hét, szemben a szakmunkás 2–3 éves tanoncidejével, a betanított munkás, bár munkája a gyár szempontjából éppen olyan fontos, mint akármi-lyen más munka, könnyebben pótolható, épp ezért jövedelme is jóval alatta marad a szakmukásénak. Ez a körülmény azonban legkevésbé sem jelenti azt, hogy a betanított munkások rétege kisebb jelentőségű lenne. Már a számaránynál fogva is a textilgyári munkásság sorában kiemelkedő szerepet játszik. A Kammer-gyári munkásoknak is közel 70%-a betanított munkás.

A munkások legalsó szintjén a napszamosok (segédmunkások) vannak. Hivatalos meghatározás szerint a napszamos sem szakértelmet, sem betanítást nem igénylő, tehát kizárólag testi erőt megkívánó munkát végez. A munkapiacon napszamosokban általában mutatkozó nagy kínálat keresetüket meglehetősen alacsony szinten tartja, ennek megfelelően életmódjuk is a leghátramaradottabb. A Kammer-gyári munkásoknak 22%-a tartozik a legalsóbb réteghez.

Az egyes rétegek munkájának értékelése leginkább jövedelmük nagyságában mutatkozik meg. A szakmunkások évi keresetének legalacsonyabb határa — ha a szakmunkásokhoz sorolt tanoncokat számításon kívül hagyjuk — 1300 P Ebben is csak négy szakmunkás részesedik. A felső határt egy textilmester 6250 pengős jövedelme jelenti. A nagy többség keresete évi 2350 és 4000 P között mozog.

A betanított munkások átlaga a szakmunkásokénál jóval kevesebbet keres. Évi jövedelmük — ha a 780 pengős tanulókat figyelmen kívül hagyjuk — 1100 pengőnél kezdődik és 3100 pengőnél végződik. A legtöbb betanított munkás azonban 1350–2600 pengős évi jövedelmet mondhat magának. E két határon alul vagy felül csak kevésnek a jövedelme van.

A szakmunkások átlagos jövedelme a betanított munkáséhoz kb. úgy aránylik, mint a betanított munkás jövedelme a napszámosokéhoz. A legrosszabbul fizetett napszámos évi keresete 780 P volt, a legjobban kereső jövedelme azonban 2500 pengőt is meghaladja. A nagy többségnek 1100–2300,- P évi keresettel kellett beérnie. [...]

A jövedelmen és a képzettségen kívül a gyári munkástársadalomban a legjelentősebb tagoló tényező: a nemi különbség. A Kammer-gyárban 1942 nyarán foglalkoztatott 1200 munkás közül 400 férfi és 800 női munkás volt. Amint láthatjuk, a női nem nagy többségben van, a munkások kétharmada nő, noha különben a gyár-
iparban a munkásoknak egyharmada tartozik a női nemhez. Feltűnő tehát a női munkások magas száma és aránya, ami azonban a textilipar sajátos helyzetével függ össze. A gyár-
iparban talán a textilipar foglalkoztatja a legtöbb női munkaerőt. Eltekintve a textiliparnak a női nemmel kétségen kívül fennálló pszichológiai vonatkozásaitól, aránylag a textilgyári munka felel meg még leginkább e nem adottságainak, és pedig a képzettség alapján adódó három nagy munkakör közül a betanított munkásé. A Kammer-gyárban foglalkoztatott női munkások 87%-a is ebben a munkakörben dolgozik. A betanított munkás feladatköre ugyanis nem kíván különösebb szakképzettséget, amit egyébként a munkásnők nemükénél és társadalmi viszonyaiknál fogva nehezebben sajátíthatnának el. Nem lényegtelen körülmény továbbá, hogy e munkakör nem követel nagyobb testi erőt, hiszen a feladat legfőképpen a textilgépek menetének, munkájának ellenőrzése, esetleges hibáiknak kijavítása. Sőt az ennél a munkánál fontos aprólékos figyelem, pontosság, a finomabb tapintás, a kezűgyesség inkább női, mint férfitulajdonságok. Mindez megmagyarázza, hogy a Kammer-gyárban foglalkoztatott 800 női munkás közül 700

betanított munkásként dolgozik. Ugyanekkor a szakmunkások között egyetlen nőt sem találunk, ellenben a napszámosok soraiban kerekén százat.

A férfimunkások egyenletesebben oszlanak meg az egyes munkásrétegek között; 28% szakmunkásként, 33% napszámosként és 39% betanított munkásként keresi meg a kenyerét.

A szakmunkások körében — amint már mondtuk — egyáltalán nem találni női munkaerőt. A napszámosok soraiban ugyan nagyobb számban vannak, de természetesen munkájuk eltérő a férfiakétól, akik a gyárban adódó legnehezebb testi munkát látják el, s ennek megfelelően bérük is nagyobb a takarítást stb. végző női napszámosénál. Velük szemben a betanított munkás, legyen az férfi vagy nő, nagyjából ugyanazt a munkát végzi. Természetesen a hivatalos bérrendeletek sem tesznek különbséget a betanított férfi és női munkás között a munkabér-megállapításokkal kapcsolatban. Érdekes tehát figyelemmel kísérni, hogy a kereseten keresztül ténylegesen hogyan értékelődik az azonos munkakörben dolgozó betanított férfi és női munkaerő. Az 1942 júliusi bérfelvételünkben szereplő 700 női és 150 férfi betanított munkás jövedelmi viszonyai szerint a nők alsó jövedelmi határa — ha a 780 pengős tanulókat figyelmen kívül hagyjuk — évi 1100 pengő volt, a férfiaké ugyancsak 1100 P. A felső jövedelmi határ — ha a magasabb régiókba elszórtan elhelyezkedő néhány betanított férfimunkástól eltekintünk és csak a tömeget nézzük — a férfinál 3100 P, a női munkaerőknél 2800 P évente. Ellenben a férfiaknak nagyobb része 1350 és 2600 pengő közötti jövedelmet élvez, míg a nők túlnyomólag 1100–1800 pengőt keresnek évente. Megállapíthatjuk tehát, hogy az ugyanazon minőségű munkát látszólag ugyanolyan bérfeltételek mellett végző női munkaerőket a férfiaknál átlagban kisebb mértékben értékeli.

A jövedelmi különbségek okai egyrészt a férfiak nagyobb teljesítményében keresetők. Minthogy a betanított munkást akkordban⁴⁶ fizetik, tehát ugyanazon darabbér mellett is a nagyobb teljesítményt felmutató férfi természetesen többet kap; másrészt — órabér fizetés esetén — a bérnek az üzemvezetőség által tetszés szerint felosztható 20%-os részében, aminek részletesebb tárgyalására a munkabéreknel fogunk kitérni. Lehetséges, hogy ez a 20% nagyobb mértékben jut az illető munkacsoportban szereplő férfiaknak, mint a nőknek. A fent jelzett kisebb jövedelmi különbségektől eltekintve azonban a betanított munkások csoportjában a női munkás a férfival egyenrangú helyet foglal el. [...]

46 Teljesítménybér, darabbér.

Munkáslelkiség

A munkások lelkiségének legáltalánosabb vonásai a nagyipari munkássorból adódnak. Ezek azok a vonások, amelyeket általában minden nagyipari munkásnál megtalálunk, és amelyek a munkásosztály összetartó erőit jelentik, úgymint a nagyipari termelésben való részvétel következményeképpen kialakult munkásöntudat, a nagyszámú munkástársal való együttműködés eredményeképpen létrejött intenzív szervezkedési hajlam, végül az ipartelemeknek a városban való elhelyezkedése folytán észlelhető nagyobb civilizáció és kultúra.

A munkáslelkiség eme legáltalánosabb vonatkozásaihoz a textilipari foglalkozásból eredő speciálisabb vonások járulnak. A textilipari munkásság öntudatát, a termelésben való fontosságának érzését bizonyos mértékig csökkenti az a tény, hogy önálló munkát nem végez, hanem többnyire a gépet szolgálja ki. Az ipari munkássághoz való tartozását azonban fokozott mértékben érzi át, iparához ragaszkodik, arra büszke. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a textilipari munkásság túlnyomó részét kitevő betanított munkásság szakképzettségének hiánya miatt csak a textiliparban foglalhatja el a napszámosokénál nagyobb keresetet biztosító munkakört. Ha ugyanis a textiliparon kívül vállalna munkát, ott már csak napszámosnak számítana. Másrészt a betanított munkásréteg tisztában van azzal, hogy a szakképzettségének hiánya, valamint keresetének aránylag alacsony volta meggátolja őt abban, hogy a munkássorból kiemelkedjék, tehát ebben a társadalmi keretben, amiben életét le kell élnie, igyekszik érzésileg és észjárásilag beleilleszkedni.

A Kammer-gyári munkások lelkiségét tovább színezik azok a különös helyi jellegű vonások, amelyeket a Kammer-gyárban való működésük során nyernek. Munkástársaikkal kapcsolatban baráti, szerelmi kapcsolatok fejlődnek ki. A gyárbeli előljárók valamelyikéhez személyes vonatkozása van, amely vagy az illető előljáró iránt érzett rokonszenven, vagy pedig az illetőnek a munkás megbecsülésén alapszik. A gyárban létesült szervezetekben: Levente, Sportkör, Könyvtár, Kaszinó, a futbalcsapatban vagy a sakkcsapatban való részvétel is szorosabb kapcsolatot létesít a munkás és a gyár között. A vállalat esetleges szociális tevékenysége pedig bizonyos mértékben érzelmileg fűzi a munkást a gyárhoz. A felsorolt tényezők és körülmények együttesen fejlesztik ki azokat a lelki motívumokat, amelyeknél fogva a munkás munkahelyét megbecsüli, esetleg szereti és jobban vonzódik a Kammer-gyárhoz, mint — mondjuk — egy másik textilgyárhoz.

A munkásoknak a gyárral szemben való érzelmi állásfoglalása tehát legnagyobb részben a gyárban töltött időtől függ. Akik már egy évtizede, esetleg tizenöt-húsz-huszonöt éve dolgoznak a Kammer-gyárban, azoknak már biztonságosabb érzésük van, és azok feltétlenül valami kapcsolatot éreznek munkahelyükkel. E szempontból igen tanulságos, hogy a reprezentatív adatfelvételünkben szereplő 740 munkás milyen régen dolgozik már a Kammer-gyárban?

336 munkás, a megvizsgáltak 46%-a, még csak 1–5 éve van a gyárban. 158-an (21,6%) már 5–10 évet dolgoztak egyfolytában végig a gyár műhelyeiben. Majdnem ugyanannyian, 140-en (20%) 10–15 éve a Kammer-gyár munkásai. 82-en (12,3%) 15–20 évvel ezelőtt, 10-en pedig 20–30 évvel ezelőtt léptek be a gyár munkásainak sorába. 1 munkás pedig egyfolytában 35 éve itt dolgozik.

A gyárnak a munkásokra gyakorolt hatása fokozottabban érvényesül, ha az illető munkás a textiliparban töltött idejének túlnyomó részét a gyár munkásaként dolgozta végig. Ha egybevetjük az adatfelvételünkben szereplő munkásoknak a textiliparban töltött éveit a Kammer-gyárban töltött idővel, választ nyerünk arra a kérdésre, hogy a munkáslelkiség alakulásánál a Kammer-gyár hatása milyen erősséggel érvényesülhetett. A munkások nagyobbik fele (61%) a Kammer gyárban kezdte meg foglalkozását, más munkája még nem volt. További 10%-a textiliparban töltött idejének $\frac{3}{4}$ részét ebben a gyárban dolgozta végig. Csak 172 munkás, a megvizsgált munkásoknak nem is egészen a 25%-a töltötte a Kammer-gyárban a textilipari munkájának kisebbik felét. Számításba kell venni azt is, hogy a gyár már több mint 30 éve működik. Ha ezt az időtartamot összevetjük azoknak a munkásoknak a számával, akik a Kammer-gyáron kívül még egyáltalán nem, vagy csak csekély mértékben dolgoztak, megállapíthatjuk, hogy a gyár meglehetősen állandó munkásgárdával rendelkezik. Nem tudjuk, más gyárakban hasonlóak-e a viszonyok, mindenesetre a fenti adatok alapján *revízió alá kell vennünk azt a közfelfogást, hogy a munkások oly gyakorta változtatnák munkahelyüket.*

Utánpótlás, társadalmi felemelkedés

[...] Nemcsak a gyárak, hanem az egész magyar nagyipar érdekes problémája, hogy az a nagyszámú munkás, akik az utóbbi évek hatalmas gyáripari fejlődése folyamán a gyáriparban elhelyezkedtek, korábban milyen társadalmi réteghez vagy csoporthoz tartoztak. Az adatfelvételünkben szereplő 740 munkás viszonyait ebben a tekintetben is megvizsgáltuk, és 660 munkásnál sikerült is a tényleges helyzetet megállapítanunk. Az adódó kép némileg válaszol előbbi kérdéseinkre.

Az egyes munkás korábbi társadalmi helyzetét minden esetben apja foglalkozásából íteltük meg. E szempont alapján a Kammer-gyári munkásoknak kb. a fele az ipari munkásosztályból származik. Csaknem $\frac{1}{10}$ -ed része az ipari munkássorshoz sokban közel álló kisiparosság köréből került jelenlegi helyzetébe. A munkásoknak majdnem $\frac{1}{4}$ -e kisbirtokos, földművelő, mezőgazdasági napszámos családból származott. Aránylag sokan vannak olyanok, akik kispolgári sorsból jutottak a munkásosztályba (120). Közülük 76 munkásnak az apja közszolgálatban állott, mégpedig 20-nak kistisztviselő volt az apja, 56-nak pedig hivatali altiszt. 40 munkás a polgári középosztály szabad pályán működő rétegéből került jelenlegi helyzetébe. 31 munkás apja kereskedő volt, 9-nek pedig kereskedősegéd. 13 munkás származását módszerünkkel nem lehetett megállapítani, mert törvénytelen születésűek voltak.

Ha az egyes munkáskategóriákat nézzük, kitűnik, hogy a szakmunkások nagyobb mértékben származtak ipari és kispolgári családból, mint a betanított munkások vagy a napszámosok. A betanított munkásoknak és a napszámosoknak egyre nagyobb része került földműves, kisbirtokos családból a gyár műhelyeibe. Feltűnő a közalkalmazotti és kispolgári származásúak nagy aránya a betanított női munkások körében. [...]

Ha tehát abból a szempontból vizsgáljuk a rendelkezésünkre álló adatokat, hogy a Kammer-gyári munkásoknak jelenlegi helyzetük előző generációjukhoz képest társadalmi süllyedést, emelkedést vagy változatlanságot jelent, a következő képet nyerjük. Nem változott a társadalmi helyzete a megvizsgált munkások 58%-ának. A jelenlegi helyzet felemelkedést jelent 28,5%-nak, míg lesüllyedést 13,5%-nak.

A felemelkedés lehet gyors ütemű, vagy csak egy lépés a társadalmi rétegződés lépcsőjén. A legnagyobbat, amit vizsgálódásunk keretében láthattunk, mikor földmunkás, mezőgazdasági napszámos gyermekéből szakmunkás lett, 16 ilyen esetben észleltük. De a legtöbb alkalommal az emelkedés csak egy lépés. Betanított munkás fiából lett szakmunkás, vagy napszámos fiából lett betanított munkás, vagy földmunkás gyermekéből ipari napszámos.

Az ipari munkásosztály társadalmi, anyagi szintje alatt elhelyezkedők tömegéből és a felette elhelyezkedők csekélyebb számából következik, hogy a felemelkedők a lesüllyedőknek több mint kétszeresére rúgnak. A lesüllyedők csoportjában is a lefelé haladásnak legkülönfélébb mértékeit látjuk. A kisiparostól, a közhivatali altisztától, a szatócstól a szakmunkásig csak egy kis lépés; a gyárostól, a nagykereskedőtől, a köztisztviselőtől a betanított munkásig azonban sokszor társadalmi és

egyéni tragédiák lapjain keresztül vezet az út. A mai idők háborús és politikai változásai is sok lesüllyedésnek lettek az okozói. A zsidótörvény⁴⁷ végrehajtása következtében számos zsidó kistisztviselő kényszerült gyári munkásként megélhetést keresni. A Kammer-gyárban is több példát találhatunk erre. Néhány lengyel menekült a háború viharai között került a Kammer-gyárba. Ezek csak a szélső esetek, de a lesüllyedők csoportjában bizonyára mindenkinek megvan a maga kis egyéni tragédiája, ami a nagyobbak mellett fel sem tűnik. [...]

A reprezentatív felvételünkben szereplő 70 szakmunkás közül 51-nek van gyermeke, de csak 13-nak van olyan korban, hogy pályáját megkezdhesse, vagy dönteni lehessen jövőbeli foglalkozása felől. Ezek közül 5 megmarad az apja foglalkozásánál, tehát szakmunkás lesz, 8 azonban magasabbra tör, 5 szakmunkás gyermeke tisztviselőnek készül, 1 katonának 1 ügyvédnek, 1 pedig tanítónak.

Az 594 betanított munkás közül 298-nak van gyermeke. 112 szülő már döntött, vagy módjában van dönteni gyermekei sorsáról. 32-en saját foglalkozásukra nevelik gyermeküket, 80 szülő azonban jobb sorra neveli őket. 41-nek gyermekei csak egy fokkal lépnek feljebb a társadalmi felemelkedés létráján, szakmunkások lesznek. 10-ből kereskedő, 5-ből katona és 4-ből tisztviselő, 2-ből sofőr és 1-ből tanító.

Az adatfelvételünkben szereplő 77 napszámos közül 15 válaszolt arra a kérdésünkre, hogy milyen pályára adta vagy adja a gyermekét. 5-nek a gyermeke megmarad a szülei foglalkozásánál, 9 apa szakmunkásnak, 1 pedig kereskedőnek neveli gyermekét.

A szülők számához képest nem sokan vannak azok, akik gyermekeiket a magukénál magasabb jövedelmet és társadalmi helyzetet biztosító pályára adták vagy adják. Ennek oka azonban a munkásszülő anyagi helyzetében, nem pedig a gyermekeiről való gondoskodás hiányában keresendő. Szinte emberfeletti lemondást, nélkülözést vállal az a munkásszülő, ha csak nem az átlagnál sokkal jobban fizetett szakmunkások soraiba tartozik, aki gyermekét iskoláztatni akarja; különösen ha

47 Az 1939: IV. tc. „A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról”, az ún. „második zsidótörvény” 1939 májusában lépett hatályba. A zsidóságot fajként határozta meg, azaz a hitfelekezethez való tartozáson kívül a leszámazást is figyelembe vette. A vállalati tisztviselőkre vonatkozó rendelkezései értelmében a szellemi munkakört betöltő alkalmazottak legfeljebb 12 százaléka lehetett a törvény szerint zsidónak minősülő személy. Ez az arány az illetményekre is vonatkozott.

középiskolát végeztet vele, márpedig a polgári osztálybeli foglalkozásoknak *conditio sine qua non*⁴⁸ legalább a középiskola alsó osztályainak elvégzése. De a betanított munkás-, vagy napszámossorban levő szülőre akkor is teher nehezedik, ha szakmunkásnak neveli gyermekét. A tanoncévek és még az első segédévek alatt is bizony a gyermek nem hoz annyi jövedelmet a családnak, mintha mindjárt kezdetől fogva napszámosnak vagy betanított munkásnak ment volna el. A társadalom e téren igen nagy felelősséggel tartozik, hogy az alacsonyabb társadalmi osztályokban feltalálható tehetségesebb gyermekek iskoláztatását lehetővé tegye. [...]

Szervezkedés és szervezettség

Az ipari munkássággal vagy kisebb-nagyobb csoportjával kapcsolatban különösen fontos a szervezkedés, illetve a szervezettség fokának a vizsgálata, miután köztudomás szerint a különböző társadalmi rétegek sorában éppen az ipari munkásság a legjobban megszervezett. Ennek köszönheti társadalmi és gazdasági téren elért haladását, érvényre jutását.

Éppen azért feltűnő jelenség, ha az ipari munkásság egy csoportja olyan szerveztlenséget mutat, mint a Kammer-gyári munkásság. Szervezettség alatt ugyanis jelen összefüggésben elsősorban az ún. szabad munkásszervezetekben való részvételt, e tömörülések keretében a többi textilgyári munkással való együttműködést értjük. [...]

Oka ennek a textilmunkások körében általában mutatkozó szervezkedésre gátló tényezők. Elsősorban kevés közöttük a képzett, öntudatos, ennél fogva a szervezkedésre alkalmasabb szakmunkás. Ugyancsak fékezi a szervezkedést a női munkások nagy aránya. Általában a nők rövidebb lejárátú, gyorsabb eredménnyel járó célokat tűznek ki maguk elé, míg a szervezkedés hosszabb lejárátú munkát igényel. A női munkásokat családi helyzetük is megakadályozza szervezkedésükben. A legtöbbnek családja háztartását is el kell látni. Ha meg gyermekei is vannak, igazán nem sok ideje marad összejövetelekre, gyűlésekre. A textilipari munkások szervezkedésére az is gátló hatással van, hogy mint betanított munkások a többi iparág munkásainál nagyobb mértékben függnek munkaadóiktól. A betanított munkások e jellegüket és a vele járó magasabb bért csak a textiliparban élvezhetik, az elbocsátás ténye közönséges napszámossorba süllyesztheti le őket. De meg könnyen is pó-

48 Elengedhetetlen feltétele.

tolható. Egy-két heti gyakorlattal mindenki nagyobb megerőltetés nélkül elsajá-
títhatja tudását.

A fenti körülmények magyarázzák, hogy a textilgyári munkásság a többi iparág
munkásaihoz képest eléggé szervezetlen. A különböző munkásszervezetekben he-
lyet foglaló textil munkások a textiliparban foglalkoztatottaknak csak a 15%-át je-
lentik.

Azt a tényt, hogy a Kammer-gyári munkások szervezetlensége még az általános
textilipari viszonyokénál is jóval nagyobb fokú, az egyik munkásszervezet vezető-
je a következőkre vezette vissza.

A Kammer-gyári munkások nagyobb része vidéki. Miután a vonatindulások a
munkakezdéshez és a végzéshez igazodnak, a vidéki munkásoknak nem marad
idejük, hogy esetleges szervezkedésben részt vegyenek, a megbeszéléseken ott le-
gyenek. Másodsorban a Kammer-gyár 2–3 szakmában (Schicht) dolgozik. Ezek
elosztják a munkásokat, és a különböző időben dolgozó munkások csak igen nehe-
zen találkozhatnak a szervezkedés céljából ugyanazon időben.

A fenti két körülmény a személyes kapcsolatok létrejöttét nehezíti, illetve aka-
dályozza meg. A szervezkedést esetleg az írásbeli propaganda útján is elő lehetne
mozdítani. Ez iránt azonban a Kammer-gyári munkások csak kevésbé fogékonyak,
mert nagyobb részük vidéki, leginkább földműves származású. Ipari munkáscsa-
ládból származóak, akik érdeklődnének könyvek, írárok iránt, az összmunkáslét-
számuk alig 1/2-ed részét teszik. [...]

A gyárvezetőség felismerte azokat az előnyöket, amelyek a szabadszervezetek-
ben helyet nem foglaló munkásságnak gyári keretekben való megszervezéséből
adódnak, és ezért a munkásság egybetartására a kulturális szervezeteken kívül
(sportegyesület, énekkör, dalkör) az ún. Jóléti Alapot létesítette.

A Jóléti Alapot egy bizottság vezeti, amely $\frac{2}{3}$ -ad részben munkásokból, $\frac{1}{3}$ -ad
részben tisztviselőkből áll. A bizottság tagjait nem a munkásság választja, hanem
az igazgatóság nevezi ki, mégpedig azzal a megokolással, hogy „senki se véleked-
hessék úgy, mintha ez a bizottság a kommun idejéből emlékezetes »bizalmi«- rend-
szerral bármiféle rokonságot tartana.”

A bizottságnak — a szabályok szerint — nemcsak a segélyek kiosztása a felada-
ta, hanem hogy a munkástagokon keresztül „összekötő” szerv legyen a munkásság
és a gyárvezetőség között, melynek révén a munkásság minden óhaja, panasza, in-
dokolt vágya kellő időben és formában juthat az illetékes intéző körök tudomására.

A bizottság feladata ezenkívül elsősorban a segélyezés, miután az alapszabályok szerint mindenki kérelemmel fordulhat a bizottsághoz, aki házasságkötés, gyermekáldás, halálozás, betegség, baleset vagy elemi csapás következtében segélyezésre szorul.

Az alapszabályokból következik továbbá — miután segélyezésben csak az részesülhet, aki bizonyos feltételeknek megfelel, így sztrájkban nem vett részt stb. —, hogy a szerv tevékenységének egyik célja a sztrájkmozgalmak megelőzése és elhárítása; természetesen békeidőben, miután hadiüzemekben — márpedig a Kammer-gyár is hadiüzem⁴⁹ — a háború időtartama alatt sztrájk amúgy sem lehetséges.

A munkások magánélete, kulturális viszonyai

Kulturális viszonyok

[...] Az ember érdeklődésének minőségét, kultúrájának alapjait — ha nem is döntően — iskolai végzettsége határozza meg. A Kammer-gyár 738 munkása közül 6 munkás egyáltalán nem járt iskolába, 57 munkás még 4 elemi sem végzett. 4 elemi járt ki 157 munkás, 5–6 elemi 382-en. Az új 8 osztályos elemi⁵⁰ 20 munkás végezte el. Alsófokú középiskolákat 106 munkás látogatott. Közülük 59-en járták végig mind a 4 osztályt. A középiskolák felsőbb osztályait 9 munkás látogatta.

Az egyes munkáscsoportok között az iskolai végzettség terén nagy különbség mutatkozik. Míg a szakmunkásoknak közel $\frac{1}{3}$ -a végzett alsófokú középiskolát, addig a betanított férfimunkásoknak csak $\frac{1}{5}$ -e, a betanított női munkásoknak $\frac{1}{8}$ -a és a napszámosoknak csak $\frac{1}{10}$ -e látogatta az alsófokú középiskola valamelyik osztályát. A szakmunkások az előbb említett általános jellegű iskolákon kívül természetesen mind ipariskolát (tanonc) végzett, sokan pedig magasabb rendű ipari szaktanfolyamokat látogattak.

49 Az 1939:II. tc. (honvédelmi törvény) alapján hadiüzemmé nyilvánított vállalatokhoz katonai parancsnokokat rendeltek ki, akik teljes fenyítő hatalmat gyakoroltak az üzem munkásai felett. Az üzem személyzete továbbra is civil életét élte, de számos vonatkozásban alávetették őket a bevonult katonákat terhelő kötelemeknek és korlátozásoknak.

50 A nyolcosztályos elemi népiskola bevezetéséről az 1940:XX. tc. rendelkezett. Ld. erre vonatkozóan e fejezetben Jankovits Miklós: A nyolcosztályú népiskola jelentősége Budapest Székesfőváros szempontjából c. cikkét.

Ha a Kammer-gyári munkások műveltségének fokára az előbbi képből kellene következtetnünk, akkor nem remélhetnénk nagy eredményt. A munkásokkal kapcsolatban álló egyének azonban tisztában vannak azzal, hogy a munkásság bizonyos rétege iskolai végzettségével arányban nem álló nagyfokú érdeklődést tanúsít magasabb rendű kultúrjavak iránt. Helyesebbnek láttuk tehát, hogy az iskolai végzettségre vonatkozó adatokat kiindulópontul vegyük csak, és tovább haladjunk a Kammer-gyári munkásság kulturális életének megismerése terén.

A legáltalánosabb és tömegekhez leginkább eljutó ismeretközlő eszköz az újság, amely a mindennapi élet szükséges tudnivalóit viszi el közönségéhez, de ezenfelül ismeretterjesztő cikkeiben, útleírásaiban, riportjaiban a napi eseményektől függetlenebb, értékesebb ismereteket is juttat olvasóinak. Mondhatjuk, hogy a rendszeresen újságot olvasó ember már bizonyos kisebbszerű ismeretkörrrel rendelkezik, továbbá, hogy a legalacsonyabb iskolai végzettségűek körében az újságot naponta olvasó munkás művelődési szempontból messze az újságot nem olvasók felett áll. Ebből a szempontból érdemel figyelmet, hogy 741 Kammer-gyári munkás közül csak 434-en olvastak többé-kevésbé újságot, 307-en pedig nem. Miután főleg az alsó néposztályoknál az újságolvasás a kulturális érdeklődés első foka, azt kell vélnünk, hogy a Kammer-gyári munkások 45%-a nem hogy önképzésére nem fordít semmi gondot, de még csak érdeklődést sem mutat a kultúra alapeleme, a betű iránt. Ezzel nem akarjuk elítélni ezeket a munkásokat, hiszen igen könnyen megérthetjük őket, hogy az esetleg órákig tartó utazás, a család körüli munka — különösen a munkásasszonyoknál — minden energiát felemészt, s ami idő marad, azt inkább a pihenésre fordítják.

Az újságot olvasó munkások érdeklődésének politikai és szellemi beállítottságára általában jellemző az a lap vagy folyóirat, amit rendszeresen olvasnak.⁵¹ Éppen ezért figyelemre méltó, hogy legtöbbször a „Friss Újság”-ot veszik. Utána olvasottságban a „Pesti Újság” következik, majd a „Magyarság” és „Függetlenség”. Kisebbségi olvasótábora van a „Nemzeti Újság”-nak, a „Pesti Hírlap”-nak, az „Új Nemzedék”-nek és a „Nemzeti Sport”-nak. Néhányan olvassák csak a „8 órai Újság”-ot, a „Magyarország”-ot, a „Népszavá”-t, a „Magyar Nemzet”-et és a

51 Az újságokra vonatkozó adatfelvétel 1941 tavaszán történt meg. [A szerző jegyzete]

„Deutsche Zeitung”-ot. A folyóiratok közül legtöbbször a „Szív” című vallásos hetilapot veszik, majd a „Tolnai Világlapja”-t.⁵²

Meg kell jegyezni, hogy a fenti kép nem teljesen pontos, mégpedig azért nem, mert a munkásság nem szívesen vallotta be két újságnak, úm. a „Pesti Újság”-nak és a „Népszava”-nak az olvasását. A Kammer-gyári munkásokhoz közelállók véleménye szerint mindkét lapot sokkal többen olvassák, mint ahogy az a munkásoknak a kérdőívekre adott válaszából kitűnik. [...]

412 munkás talál tehát időt a szórakozásra és képes meg is nevezni, mi az, ami őt szabad idejében leginkább leköti.

Legtöbbször, 129-en a mozit, a színházat, a rádiót nevezték meg legkedvesebb szórakozásukként. 94-en a sport, a kirándulás, a séta mellett döntöttek. A családi kör szelíd érzelmességét 48-an találják szabad idejük legérdekesebb kitöltésének. 31-en a ház körül teszegetnek el, 16-an pedig kézimunkázni szeretnek. Bizonyára a fiatalok sorából 18-an a táncot kedvelik leginkább. A nemesebb szórakozások közül 36-an az olvasást, 25-en a dalárdát választották. 8 sakkozással, egy pedig fényképezéssel tölti el szabad idejét. Az utóbbiak tehát azok, akik a megvizsgált Kammer-gyári munkások közel ezernyi tömegéből szabad idejüket elsősorban önmaguk képzésére, műveltségük emelésére, szellemük erősítésére fordítják. Hangsúlyozzuk, hogy csak elsősorban, mert elég nagy azoknak is a száma, akik szabad idejük egy részét színvonalas, vagy csekélyebb értékű könyvek olvasására fordítják, és ekképpen ismereteik tárárt értékesebb vagy silányabb elemekkel gyarapítják.

A 741 Kammer-gyári munkásból 306 olvas rendszeresen könyveket. A szakmunkások kivételével az egyes csoportoknak több mint a fele egyáltalán nem vesz kezébe könyvet, így a napszámosoknak a 2/3-a. Vizsgálódásunk szempontjából az olvasott könyvek fajtái és minősége érdemelnek elsősorban figyelmet. Természe-

52 Friss Újság: olcsó néplap-jellegű, politikailag semleges napilap; Pesti Újság: nyilas napilap; Magyarság: nyilas napilap; Függetlenség: a kormánypárt szélsőjobboldalához közel álló napilap; Nemzeti Újság: katolikus politikai napilap; Pesti Hírlap: nagy múltú liberális napilap; Új Nemzedék: a katolikus Központi Sajtóvállalat által kiadott jobboldali napilap; 8 Órai Újság: konzervatív-liberális napilap; Magyarország: a kormányzat félhivatalos lapja; Népszava: szociáldemokrata napilap; Magyar Nemzet: liberális demokrata napilap.

tes, hogy legtöbben (126) a szépirodalom körébe eső munkákat olvassák rendszeresen. A történeti tárgyú könyveknek már kevesebb hívük van (22). A tudományos művekben is elmerülnek egyesek (16), mégpedig feltűnő az, hogy legtöbben a betanított női munkások köréből. Az ipárral foglalkozó szakirodalmat inkább szakmunkások (6) és néhány betanított férfimunkás (4) tanulmányozza. Az útleírásoknak is van egy-két hívük (9). A vallásos, az ismeretterjesztő könyveket ugyancsak olvassák egyesek. A politikai irodalmat csupán egy betanított munkás tanulmányozza. 26 munkás pedig nyíltan bevallja, hogy őt csak a könnyebb fajsúlyú irodalom, a füzetes regények érdeklik, míg 76 munkás mindenféle fajtájú könyvet olvas.

Vizsgálódásaink alapján tehát összefoglalhatjuk a Kammer-gyári munkások kulturális állapotáról, törekvéseiről alkotott képet. A gyár munkássága egészben véve — amint a többi textilgyáraké is — a munkásság kulturális szempontból hátramaradottabb rétegéhez tartozik. Egyrészt túlnyomó a tanulatlan munkások aránya, másrészt — ahogy korábban már megállapítottuk — a munkások nagy részben földműves származásúak, tehát a városi település kultúraterjesztő hatásaiban csak rövid ideje részesednek. Végül a munkások iskolai végzettsége a legtöbbször a minimális mértéket is alig éri el.

E körülményekhez képest a Kammer-gyári munkásság műveltségi állapotát és művelődésre való törekvéseit kedvezően kell megítélnünk. Azokat, akik legfőbb szórakozásuknak az olvasást, a zenét, a sakkot választották, a Kammer-gyári munkásság ama részének tekinthetjük, akik öntudatosan művelik magukat. Azok pedig, akik szabad idejüknek egy részét újságok, folyóiratok, szépirodalmi és egyéb színvonalas könyvek olvasására fordítják, ha nem is öntudatosan, de az újságolvasással és szórakozásukkal párhuzamosan gyarapítják ismeretüket, és így is, bár nem tudatosan, de elérnek bizonyos szellemi színvonalat, ami feltétlenül a nagy tömeg fölé helyezi őket.

A Kammer-gyári munkásság gyáron kívüli életének képe nem lenne teljes, ha nem emlékeznénk meg a munkások testi kultúrájáról, a sportról. Feltűnően kevés azoknak a száma, akik rendszeresen sportolnak. Majdnem háromszor annyian olvasnak valamilyen fajtájú könyvet, mint sportot üznek. A Kammer-gyári munkások soraiból csak 107-en edzik testüket rendszeresen. Ezek közül 80-an csak egyféle sportot üznek, 15-en kétfélet, és 12-en háromfélet. Legtöbbjük természetesen futballozik, de sok híve van az úszásnak is. A turisták is elég szép számmal vannak, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a kedves szórakozások bevallásakor elég

sokan voltak azok, akik a kirándulást, a sétát jelölték meg szíves időtöltésükül. Jelentős még az evezősök száma is.

A többi sportág, mint a birkózás, tenisz, atlétika, pingpong, alig néhány hívével rendelkeznek a Kammer-gyári sportolók.

Rézler Gyula: Egy magyar textilgyár munkástársadalma. Bp., 1943.

A részletek újraközölve: Magyar Munkásszociográfiák 1888–1945. Szerk.: Litván György. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1974. 383–405. p.

1943

Az utóbbi 10 év alatt Budapest lakóinak száma kerekén 160 ezerrel növekedett, a házasságkötések mintegy 20%-kal emelkedtek, s jelenleg évi 13 ezer körül járnak, ezzel szemben a lakásszaporulat évente átlag 4000.

Nos élünk és szaporodunk, a lakásviszonyok ehhez képest egyre romlanak. A legutóbbi hírek szerint a lakásigénylők száma Budapesten 40 ezer körül van. Ezt a számot mintegy hárommal kell megszoroznunk, hogy a lakásra szoruló lélekszámát elnyerjük. 120 ezer ember szeretne lakáshoz jutni!

Vessünk egy pillantást, hogyan laknak azok, akik nem igényelnek lakást, akiknek van lakásuk. Első vizsgálódásunkat a városközponthoz legközelebb eső helyen folytattuk, hogy ismételten rámutassunk arra, mindaz, amit nagy vonásokban Fővárosunknak nevezünk: felületes kép. A Rákóczi út, Nagykörút és kapcsolt részei ma már csak a gyakorlatban állnak meg, elméletileg tarthatatlanok. Ez a paradoxon az emberi jámborság és türelmetlenség, a boldogtalanság és öröm szerencsés párosodását mutatja.

Lónyay utca 42/a. és b. háromemeletes bércaszárnya, épült 1897-ben. Három egymás mögötti udvarral, függőfolyosókról nyíló 1 és 2 szobás lakásokkal. Emeleltenként az egyik utcai lakás 3 szobás, a másik 2 szobás, ezekhez készült fürdőszoba és WC, a többi lakás lakója külső árnyékszékre jár. Az utcai lakások tehát ún. komfortosak, a további lakásoknál a konyhán át jutunk a szobákba, minden szoba és konyha a sötét és levegőtlen, udvarokra nyílik. A harmadik udvar, melyre csak szobák nyílnak, 3 méter széles és a szomszéd ház tűzfala zárja le.

Az egyszobás lakásokat vizsgálva a következőket látjuk: a szoba 3,90 x 4,08 m, a konyha 2,00 x 4,00 m, összesen öten lakják. A családfő, foglalkozásra kőműves, a felesége, két kisgyermek, továbbá az asszony öccse. A gyerekek közül a fiú 3 és fél éves, a lány 8 hónapos. A havi lakbér 40 P.

Ma persze pozitív számokkal nem tudjuk kimutatni, hogy drágán laknak, csak a negatív lakás, az éppen csak hajlék mutatja. A lakbér kötött, évek óta változatlan, tehát valamikor nagyon sok volt, ha a ház és lakás avult voltát és a telek kiuzsorázott beépítését vesszük figyelembe.

A tapasztalat azt mutatja, hogy az adómentesség lejártával, amikor egyúttal az ingatlan már amortizálódott is, nem mutatkozik hajlandóság az avult ház regenerálására vagy lebontására, sőt közel fél évszázad sem hoz változást a ház életében.

A Lónyay utca 38. számú földszintes házat 1881-ben bővítették és alakították át. Az átalakítás bizonyára abból állt, hogy az addig istállónak és kocsiszínnak használt épületrészekből szoba-konyhás lakásokat készítettek. A ház udvarán lévő egyetlen vízvezeték és külső árnyékszék jelzi az emberiség fejlődését. Ez a ház legalább százéves.

A mintegy 100 év fejlődése a Lónyay utca 18/a és b. házon felmérhető. Ez a bérkaszárnya ún. polgári lakásokkal készült, összkomforttal. A lakások mind fel vannak szerelve lányszobával, fürdőszobával és WC-vel, előszobán át juthatunk az összes helyiségbe. Kétszobásnál kisebb lakás nincs, az utcaiak 4 szobásak. Azonban a szobák keskeny közre, ún. cour d'honneur-ra⁵³ nyílnak, melyben a légjártat nem a legkedvezőbb, a napfényről nem is beszélve. A konyha és lányszoba, ahol a háziasszony vagy a személyzet az egész napi munkáját végzi, úgyszólván az életét leéli, 2–2,5 méter széles, jobban mondva keskeny légudvarra nyílik; előttük, alattuk felettük, mindenütt függőfolyosó, a gang! A házépítésen a korszellem szociális mentalitása is lemérhető — ha csak nem azzal nyugtatgatjuk magunkat, hogy a szegényebb néposztályok igényei amúgy sem emelkednek a meglévő állapotaik fölé.

Az utóbbi évtized alatt a lakásépítkezés túlnyomóan a következő típusokra szorítkozott: garcon, szoba-konyhás, ugyanez hallal és esetleg lányszobával bővítve, továbbá kétszoba hallos és háromszoba hallos lakás. A három utóbbi nem a munkásosztály számára készült, a két első pedig a gyermektelen házaspárok, vagy legfeljebb az egész kiskorú gyermekkel bíró házaspárok számára — amennyiben a lakás fogalmát a szükséges nívón határozzuk meg. Azonban az újonnan épült kislakásoknak a bére is olyan magas, hogy az ugyancsak megfizethetetlen számukra. Maradnának még a közületek által termelt lakások, mint anyagilag elérhetőek, de ezeknek az építkezéseknek igen csekély a száma. Pl. 1930-ban mindössze 30 lakást épített a főváros, 1939-ben 780-at, 1940-ben 112-t. A közbeeső években is körülbelül hasonló mérvű lakásépítő tevékenységet folytatott a főváros. Az ún. szükség-lakások nem számíthatók a szociális kislakás típusok közé.

53 Francia jelentése: díszudvar; az épület főtengelyére merőlegesen előreugró oldal-szárnyak által közrefogott udvar.

Háromféle mód áll rendelkezésre a munkáslakás probléma megfelelő megoldására: 1. a közületi építkezések, 2. magánépítkezések, ide tartoznak a különböző társasház építkezések, 3. a kettő kombinációja útján.

A közületi építkezések lehetővé teszik a lakásnak mint közműnek való felfogását, s ez ideális megoldásra nyújthat módot. Ennek feltétele: ideális közszellem és tisztviselő mentalitás.

A magánépítkezések kizárólag a megfelelő haszonkulcs elérését tartják szem előtt. A társasház és szövetkezeti építkezések elszaporodása a kollektív együttműködés lehetőségét mutatja, a telekcsoportok közös beépítésének egyszerű keresztül vitelére adnak példát.

A közületi és magánépítkezési mód kombinálható, amennyiben a magánépítkezések számára a közület a fontos feltételek biztosítása ellenében, rekompenzációt nyújt. Ez utóbbi kétségtelenül ösztönző hatással volt az építkezésekre, pl. ún. nagyadó-mentes körzetek kijelölése. A munkáslakásépítkezést azonban nem segítette elő az a változata, melynél a lakbért maximálták, mert lényegesen nagyobb haszon volt elérhető — biztosabb haszon — a nagyobb igényű és nagyobb bérű lakásoknál.

A gazdasági feltételeknek párosulni kell a műszaki feltételekkel, hogy az igényes munkáslakások építése a szükséges mértékben történjék. Az elmúlt 15 éven a műszaki hatóságok is felismerték a városcentrumok tarthatatlan voltát, azonban a magántulajdonban lévő telekparcella-dzsungel, mint legyőzhetetlen akadály állta a kezdeményezések útját. Kétségtelen, hogy a telektömb-szegély beépítés megálapítása⁵⁴ már erős belenyúlás volt a magántulajdonba. Az addig lehetséges 80%-os telekbeépítések egyszerre a felére csökkentek. Ezzel egyúttal megszűnt a város belterületén az olcsóbb kislakások építése, mert a telkeket az igényesebb, illetve tehetősebb lakók számára kívánták az építetők hasznosítani. Ez a rendszer bizonyos lakás hierarchiára vezetett, a munkásság fokozatosan kiszorult a városból, illetve kiszolgáltatottságában, a teljesen elavult lakásokat lakja, s így akarva nem akarva, azoknak további fennmaradását állandósítja.

A telektömb szegély beépítés rögzítésével, mint némi rekompenzációt nyújtották a nagyobb beépítési mélységet, ami kitermelte a hallos lakás típust. A hall nem

54 A tömbszegély — más néven keretes — beépítési módot az addig szokásos körülépített udvaros építési mód helyett a harmincas évektől alkalmazták széles körben. Az 1940. évi Építésügyi Szabályzat tette általános érvényű előírássá.

nevezhető értéktelen területnek, amennyiben a szükséges számú közvetlenül világított helyiség rendelkezésre áll. A sokszobás munkáslakás tervezésénél azonban csakis mint holt terület szerepel.

Új rendszerű telekbeépítés megállapítása szükséges, tekintet nélkül a jelenlegi parcellákra, hogy új beépítés és épületméretek lehetővé tegyék új lakás-típusok létesítését. [...]

Tér és Forma, 1943. 9. szám 137–139. p.

Szécsi János: A pesti nyomorgyűrű

1938 december

A szükséglakás-telepen⁵⁵, a budapesti nyomor koncentrált táboraiban a nyomor mint önálló lényeg van jelen a lelkekben, a mozdulatokban és a levegőben ugyanúgy, mint a villamosság vagy a rádióhullám. Kiforgatja az embert önmagából, és a megviselt idegű emberekre úgy hat, mint némelyekre a holdtölte: kötekedők, idegesek, nyugtalanok, nevetséges dolgokért marják egymást, megbillen a lelkiismeret és a becsület fogalma; ez a tömény nyomor úgy pusztít, mint a legveszélyesebb harcigáz: láthatatlanul és nyomtalanul. Belülről marja fel az embert, soha nem gyógyuló sebekkel, akármilyen hamar kiragadják a sebesültet a fertőzött övből.

Ennek a nyomornak kialakításában igen nagy szerepe van a lakástelepnek. A korhadt deszkákból tákolt, kellemetlen szagot árasztó barakk sorok között húzódnak az alig kövezett síkátorok, amelyekben szabadon folyik a szobákból kilötyyentett moslék, a szennyes esővíz és fekete hólé. A szükségszoba voltaképpen nyomortanya: fülledt, szinte tapinthatóan piszkos levegőjű, Gorkij legsötétebb helyrajzaira emlékeztető odú. A „főterekről” nézve a telep az idegen szemlélőt keleti fogolytáborra vagy lepratelepre emlékezteti. Ez a táj és talaj felszálló marógázaival elroncsol mindenkit, akit megdönthetetlennek hitt gazdasági törvényszerűségek egyszer a szükséglakás-telepre kényszerítenek.

Ez az állandó szín, amelyen a szereplők rendszeres időközökben felváltják egymást, azután ismét meghatározott idő múlva visszatérnek. A lakók nagy része, több mint 70%-a körülbelül öt évet tölt a szükséglakás-telepen. Ha fel akarjuk rajzolni a szükséglakó életét a szükséglakáshoz való viszonya szerint, hullámmozgás-táblázatot kapunk, melyben szélső értékek következnek szabályos egymásutánban. Az 1937. évi lakók zöme például 1932-től kezdve érkezett a szükséglakás-telepre;

55 A legnépesebb szükséglakás-telepek az I. világháború utáni években, eredetileg főként az elcsatolt területekről menekültek elhelyezése céljából létesültek. A legjelentősebb állandósult barakktelepek: Mária Valéria (IX. Üllői út – Gyáli út – Ecséri út), Augusztá (X. Pográc út), a Lenke úti, a Sashalmi és a Zita (IX. Gyáli út – Hungária krt.) (ma: Könyves Kálmán krt.) telepek.

ezek egy része most vagy állást talált, vagy más okból távozik a telepről. Bizonyos idő múlva azonban, egy láthatatlan falon szinte interferálódva, megkezdí a hullámmozgást visszafelé a szükséglakás-telepre, amint elveszíti az állását, vagy felemelik néhány pengővel a lakbérét.

A Zita-szükséglakástelep 1937–38. évi lakóinak összetételét az ottlakás tartama szerint az alábbi statisztika mutatja:

Ott lakik																
1921	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37
óta:																
1	5	1	23	46	16	12	7	22	14	23	57	52	79	35	31	25
család.																

Ezeket az adatokat 1937 augusztus–szeptember–októberben vettük fel a Zita szükséglakás-telepen és a Kiserdőn,⁵⁶ kérdőíves felvétel formájában. A felvételnél a lakók 15–18%-át szándékosan elhagytuk, mert az így nyert számok, az állandó szükséglakosság adatait jobban megközelítik, mert a folyton változó és szinte havonta cserélődő 15% adatai nem zavarnak. A nyert számok megközelítő értékűek, a valódi értékektől 3–4%-os eltérést mutatnak, részben a bevallott adatok valótlan-sága, részben a felvétel technikai nehézségei miatt. Az állandó kilakoltatások és el-költözések ellenére a lakók száma évről évre lassan növekszik. Így Budapest tiznél több szükséglakás-telepén tíz–tizenöt év alatt Budapest proletárjainak igen nagy része áramlik keresztül — magával hurcolva a nyomorgyűrű minden részébe a szükséglakástelep mesterien kitermelt nihil-szellemét. Az egyszer már meghenge-relt és összeroppant ember nem marad meg a telepen, hanem tört gerinccel kimegy a többi közé, s helyébe jönnek az új, egészségesnek mondható áldozatok.

A telep a külső nyomorgók világától társadalmilag teljesen el van zárva; lakói éveken keresztül csak egymással, sőt közvetlen szomszédaikkal érintkeznek. A telepen összesűrtettt elkeseredés, nyomor, elgázolt élet sehol sem tud levezetődni, feloldódni, enyhülni. A környezet is a telep hatása alatt áll: a nyomorgyűrű szomszédos részeinek a telep szállítja a gondolkozásmódot és a sivár nyomor hangula-

56 Az I. világháború után a ferencvárosi kiserdő kivágásával, annak helyén engedély nélkül összetákoltt bódékból keletkezett nyomortelep.

tát. Bár a külső szemlélő szemében egészen mindegy, hogy az ember hol nyomorog: a szükséglakástelepen vagy a bérház munkásszobájában, őket a nyomorban is mély osztályszakadék választja el egymástól. A falusi paraszt nézi a megvetéssel a bérest, az uradalmi cselédet, mellyel a nyomorgyűrű „független” nyomorgója tekint a lakástelep lakójára. Gondolkozásában azonban mégis hatásuk alatt áll ott, ahol szükségtelep van a közelben. Ez a ráhatás végelemzésben nem a nyomorgyűrű többi részére végzetes hatású, hanem elsősorban magára a szükséglakás-telepre. Ezzel elzárul az utolsó útja a külvilág felé, amelyen keresztül valami újat, vigasztalóbbat kaphatott volna. Napirenden vannak a verekedések és kétségbeesett viaskodások a szomszédos családok között, a legcsekélyebb apróságokért. Becsület és jó érzés fogalmai teljesen elmosódnak. A társadalmi egyesületek embereit, általában minden köztük mozgó magasabb osztálybelit pénzeszsáknak tekintenek, akit a lehető leggyorsabban meg kell vágni. Hihetetlen rágalomok, szidalmak árasztanak el mindenkit, aki először teszi be a lábát közéjük; vallás és haza is csak gazdasági kérdés. Annak az egyesületnek, mozgalomnak a tagjai, amely legtöbbet ad a karácsonyi kiosztáson.

Ez ugyan nem jellegzetes a szükséglakás-telepre, mert a nyomorgyűrű többi pontján is csak így van, csakhogy összehasonlíthatatlanul kisebb mértékben. Megzsarolnak mindenkit, aki jó szándékkal és gyanútlanul megy közéjük, és mentől inkább akar segíteni rajtuk, annál nagyobb ellenséget látnak benne. Csodálkozni viszont ezen nem lehet; nem ők tehetnek róla. Aki valaha fél napot eltöltött szükséglakás-telepen, tudja, hogy nem alkalmas terep erkölcsi lények kialakulására.

A politikai mozgalmak irányítói nem fáradnak ilyenekkel, a hitbuzgalmi megmozdulások vezetői pedig némelyik esetben kevés érzékkel rendelkeznek az ilyen tájtörténeti okokban gyökeredző erkölcsi hiányosságokkal szemben — hiszen ezt szemtől szembe nem nagyon mutogatják. Így alakul ki az a sajátos kép, amelyet a szükséglakás-telep vallási és politikai élete ad. Majdnem minden párt és világnézet képviselői ott vannak a lakástelepeken, és valamennyinek a vezetői meggyőződéssel vallhatják, hogy pártjuk a telepen jó talajra talált. Mindenféle világnézetet hajlandók itt követni — addig, amíg ez a világnézet megfelelő számú ajándékkiosztással párosul. Legtöbb helyen felszínes a vallási élet is.

A felismerhetetlenségig ellapított lelkű emberek — a régi énjükre pár évi ottlakás után maguk sem ismernének rá —, még apostolok ajkairól sem tudnák talán lelkükbe fogadni az egyház erkölcsi tétéleit. Sajnos, a rengeteg rájuk pazarolt energia ellenében csak látszatvallásosság születik meg legtöbb helyen.

Szinte minden lakástelepen találkozunk a társadalmi egyesületek vagy jótékonyági szövetkezetek megbízottaival. Tárgyi tudásuk és okosan felhasznált tapasztalatuk nincsen, a lakosok lélektanához alig értenek; munkájuk így csak a felszínen mozog, és nem több annál, amit év végi jelentések így szövegeznek: „igen szép munkát végeztek”. Megszállnak egy-egy telepet, gazdag ajándékokkal tábor gyűjtenek maguk köré, és akadályai sokszor évtizedeken keresztül a rendszeres és nemzeti értékű munkának. Kezükön évenként nagy pénzüsszegek folynak el jelentéktelen dolgokra; ha rendszert is tartanának a jószívűség közben, ezekkel az évi összegekkel tizenöt esztendő alatt szinte egy egész telepnyi embert lehetett volna az emberi élet útján megindítani.

Vallási megoszlás a Zita-telepen: római katolikus 323, görög-katolikus 24, protestáns 92, izraelita 12, ismeretlen vallású 7 család.

A Kiserdő statisztikája érdekesebb abból a szempontból, hogy itt már a szektások hozzávetőleges aránya is kiderül.

A Kiserdő vallási adatai: katolikus 289, protestáns 78, baptista 1, pünkösdista 50 család.

A vallással kapcsolatban érdekes a családi állapotok statisztikája is.

A Zita-telepen egyházi házasság 238, polgári házasság 126, elvált 40, özvegy 84, közös háztartás 22, törvénytelen gyerekek 26.

Miután a statisztika sokszor ellenőrizhetetlen bevallás alapján készült, az olyan adatoknál, mint például a törvénytelen gyerekek, a kereset bevallása, az igazság kissé elferdül. A polgári házasságok és a törvénytelen gyerekek száma például nagyobb, mint a fenti számlálás eredménye mutatja.

A nagyjában felvázolt belső rajzot kiegészítik a külső élet adatai. Korcsoportok szerint nem találunk nagy aránytalanságokat. A telepre rendszerint gyermekes, családos munkásokat vesznek fel, tehát az alsó határ erősen zárt.

A Zita-telep lakói korcsoportok szerint: 20–30-ig 30, 30–40-ig 114, 40–50-ig 132, 50–60-ig 89, 60–70-ig 43, 70–80-ig 30 családfenntartó.

A keresők zöme tehát 30 és 60 év közé esik. Az öregek számát a munkaképtelen közésgéyeesek növelik aránytalanul, míg a 20–30 évesek számát a fiatal munkások apasztják, akik amint csak tehetik, elmennek a telepről.

Kereset szerint a következőképpen oszlanak meg: 3 pengő heti keresete van 14, 4 pengő 20, 5 pengő 19, 6 pengő 12, 7 pengő 5, 8 pengő 10, 10 pengő 15, 12 pengő 12, 15 pengő 8, 16–20 pengő 10, 21–25 pengő 4, 20–30 pengő 2 családfenntartónak.

Közel száz család, a megszámláltak több mint húsz százaléka nem éri el a havi 35 pengőt. Megint meg kell jegyeznünk, hogy a bevallások nem egészen pontosak: sokszor kisebb jövedelmet vallanak be, mert azt hiszik, hogy így előnyökhöz jutnak.

Havi keresete van: 2–5 pengőig 11, 5–10 pengőig 20, 10–15 pengőig 12, 15–20 pengőig 14, 20–25 pengőig 9, 25–30 pengőig 1, 30–35 pengőig 3, 35–40 pengőig 5, 40–45 pengőig 1, 66–70 pengőig 1, 70–90 pengőig 2, 120 pengőig 2 családfenntartónak.

Aránylag kevés családnak van a családfenntartón kívül kereső tagja. A családfenntartón kívül keres: feleség 15, fiú 11, leány 15 családban.

Kereset nélkül áll 128 család.

Foglalkozás szerint a következőképpen oszlanak meg a családfenntartók: munkaképtelenek 45, segédmunkás 90, kőműves 9, asztalos 6, szabó 8, takarítónő, mosónő 12, festő, mázoló 9, volt tisztviselő 11, kintornás 2, zenész 8, fodrász 8, bádogos, cserepes 3, lakatos, szerelő 12, kőfaragó 1, ács 2, műszerész 3, szücs 2, hordár 1, ápolónő 1, egyéb 33.

Ez a pár szám is mutatja, hogy valami keresettel csak az ipari munkások rendelkeznek. A más foglalkozásúak, például az itt felsorolt asztalosok, szabók, lakatosok, szinte kivétel nélkül munka nélkül vannak.

Ezek a külső és egyéni életkörülmények meghatározzák a szükségglakástelepek lélektani képét. Ez a kép a közös szenvedések következtében eléggé egyforma. Éppen ezért érdekes, hogy a telepen lakó emigráns orosz családok (11 család) teljesen elütnek a környezettől; rajtuk a méreg, úgy látszik, nem fog, bár aránytalanul nagyobb szenvedéseken mentek keresztül, mint szomszédaik, hiszen majdnem valamennyi volt gárdatiszt. A nyomor és a nyomasztó szükségglakás-pszichózis bennük legfeljebb a honvágyat kelti fel rendkívüli erővel. A lelki méltóságot, az embert nem tudta belőlük semmi kiölni.

A kérdőlapon szerepelt egy rovat, amelyben mindenki saját kezével írta be, mi a legsürgősebb kívánsága.

Pénzt kér 92, lakást kér 11, ágyneműt kér 85, ruhát kér 185, mást kér 11, egyebet kér 33, semmit sem kér 36.

Szerepelnek azonban ilyen kérelmek is: két szem; két láb; nyugodt öregkor; az oroszoknál pedig ilyenek: a régi hazám. Az a volt orosz tiszt, aki ezt írta, néhány nap múlva öngyilkos lett.

A telepen, ahol a felnőttek világa ilyen, a gyerekektől sem várhatunk sokat.

A statisztika szerint a telepi gyerekek száma meghaladja jóval a hétszázat.

A megszámlált családoknál nem volt gyermek 120, 1 gyermek van 93, 2 gyermek van 96, 3 gyermek van 55, 5 gyermek van 18, 4 gyermek van 31, 6 gyermek van 1, 7 gyermek van 2, 8 gyermek van 1 családban.

A szükségglakás-telepen a gyermekek arányszáma feltűnően nagy; az általános gyakorlat szerint ugyanis csak több gyermekes családokat vesznek fel. Ez az intézkedés tökéletesen helyes és igazságos. Az adott helyzetben másként nem lehet intézkedni. Azonban a nyomorgyűrűben minden a sakkjátszma sakk-mattja szerint áll már: sehova sem lehet lépni. És ha mégis lépnek — a lépés rossz. Itt is így van: ez az intézkedés jó és szociális; de a sok száz gyerek az elkerített, önmagába zárt proletárfőiskolán minden porcikájában átitatódik a szükségglakás-pszichózissal. Tízéves korukban a közösség számára már elrontott emberek. Sohasem látják gyakorolni a legegyszerűbb erkölcsi elveket — az otthon rontja őket legjobban; lehet, hogy hallják az intő szavakat az iskolában, a templomban. De a gyerek egyszerűen nem érti az értelmüket, mert saját közvetlen környezetében még sohasem látott erkölcsi cselekedetet. Ezért ebben a sűrített nyomorban élő gyerekek istenről, valálsról beszélni, hogy ne lopj, ne hazudj, szüleidet tiszteld, hogy haza, magyarság van — ugyanannyi, mint a született vaktól követelni: értse meg a szín fogalmát.

A teoretikus nemzetnevelőknek sokat beszélhetnének a szükségtelepi ifjúság vezetői. Hogyan dobálják nyolc-tízéves gyerekek kövel az egyetemistákat, akik kint dolgoznak közöttük, hogyan ostromolják meg szabályosan azokat a gyerekeket, akik mégis beadják a derekukat, milyen öntudatos, azaz öntudatosan öntudatlan proletár minden második elemista itt. Szükségglakás-telepeinken tízezer gyerek él.

A gyerek: kínzó kérdése az egész nyomorgyűrűnek. Az egész életünk értelme, húsz év múlva katonáink, munkásaink, kereskedőink, megszámlálhatatlanul mennek tönkre. Ha másért nem, magában azért kellene megszüntetni a szükségglakás-telepeket, mert azt a húsz-huszonötezer gyereket, akik pár év alatt belekerülnek, egytől egyik, kivétel nélkül tönkreteszik. A nyomorgyűrű többi részén még túl lehet élni valahogyan lelki pusztulás nélkül a válságot. A szükségtelepen nincs kivétel.

Proletár pedagógiánk nincs. Szervezetünk, mozgalmunk a proletárgyerekek nevelésére, környezetéből való kiszakítására nincs. Képzett vezetőink ilyen munkára nincsenek. Kinek jut eszébe a proletárgyerekekkel törődni? A szociális segítség nem

a kórházi ágyon és az ingyen gyógyszernél, hanem az egészséges gyerek lelki és testi védelmén kezdődik.

A közvélemény sajnálatosan keveset tud a szükséglakás-telepekről. Talán ez is oka annak, hogy évtizedek óta csak rosszabbodó életviszonyaiban érdemes változás alig történik. Az embert, a szenvedő felet, a szükséglakót a szakmunkák is kevés érdeklődéssel kísérik. Pedig ez huszonnégyezer ember, és majdnem felerészben gyerekember sorsát jelenti.

A szükséglakás-telep a maga elzártságában a felfokozott nyomor élésére kényszeríti lakóit; erkölcsileg és lelkileg még a nyomorgyűrűben is ördögszigetet jelent: lakói erkölcsi ámokfutókká válnak. S amíg a nyomorgyűrű s a szükséglakás-telep tömege csak statisztikai, igazgatási és karitatív probléma, lényegbevágó segítsérről nem lehet szó.

Az Ország Útja, 1938 december. Újraközölve: Gondos Ernő: A valóság vonzásában. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1963. I. kötet. 309–316. p.

A Székesfőváros Társadalompolitikai Ügyosztályának 1940. évi jelentéséből

[...] A főváros szociális helyzetét a vidéki inségesek állandó beözönlése is megnehezíti. A statisztikai adatokból is kitűnik, hogy a leginségesebb falusi rétegnek: a törpebirtokos népességnek körében sokkal kisebb a fiatal munkaképes korosztályhoz tartozó férfiak aránya, mint az országos átlagban vagy az egész mezőgazdasági népesség átlagában. Ezt az értékes munkabíró réteget az inség elűzi a falvakból, és a városokba, elsősorban a fővárosba tereli, ahol vagy sikerül munkához jutnia és ezzel egy régen megtelepedett városi napszámost kiszorít helyéből, vagy belekerül a városi munkanélküliek sorába. Ez egyik oka annak, hogy a főváros hatóságának még mindig gondot okoz a munkanélküliség. Reméljük, hogy az Országos Nép- és Családvédelmi Alap⁵⁷ működése ebben a vonatkozásban is éreztetni fogja hatását addig is, míg az előbb említett szociálpolitikai intézkedések megtörténnek.

Azonban mindezek a nehézségek nem akadályozhatják meg a székesfőváros hatóságát abban, hogy az inségenyhítésnek nevezett segélyezési rendszert megszüntesse és áttérjen a szociálpolitikai eszközökkel dolgozó rendszeres családvédlemre. Ez egyébként a kormányzat álláspontja is, amint azt az Országos Nép- és Családvédelmi Alap célkitűzései bizonyítják.

Az inségenyhítés már 1940-ben sem volt az a »nyomorenyhítő akció«, amely régebben minden munkaképesnek és munkaképtelennek, gyermeknek és felnőttnek egyformán, ellenszolgáltatás nélkül osztogatta a segélyeket. Az inségjárulék bevételeinek⁵⁸ csak egy kisebb részét fordította a főváros a felnőtt inségesek támogatására és azt is elsősorban az inségesek foglalkoztatására szervezett szükségmunkákra. Viszont tekintélyes összegeket használt fel az inséges anyák, csecsemők és kisdé-

57 Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (közleletű nevén ONCSA) az 1940:XXI-II. tc. alapján létesült. Segélyezési tevékenysége négy- és többgyermekes családokra terjedt ki. Lakásépítési akciója keretében országosan kb. 12 ezer lakás építését támogatta kamatmentes kölcsönnel.

58 A főváros a jövedelemadó, a kereseti adó és a társulati adó pótlékként szedte az inségakciók fenntartására.

dek támogatására, amit valóban nem nevezhetünk értéktelen segélyezésnek, mint ahogy a szociálpolitikával határos tevékenységnek kell tekintenünk mindazt a segítséget, amelyet a gyermekek keresztül nyújt a főváros nemcsak a munkanélküli, de igen sok esetben a csekély keresettel rendelkező munkáscsaládoknak is, hogy támogassa őket gyermekeik megfelelő ellátásában és gondozásában.

A főváros szociális szervezetének lesz feladata, hogy a szakszerű gondozómunka közben megismert család többé-kevésbé súlyos szociális helyzetének okait feltárja és a rendelkezésére álló eszközökkel, továbbá a különböző, szociális és egészségvédelmi intézmények igénybevételével ezeket az okokat kiküszöbölje és a családot talpraállítsa úgy, hogy az mind erkölcsi, mind gazdasági vonatkozásban egészséges közösség lehessen.

A szegények ellátásának és az ínségesek támogatásának központi irányítását a *társadalompolitikai ügyosztály*⁵⁹ végzi. Hatáskörébe tartozik a munkaképes ínségesek és a munkaképtelen szegények segélyezésével kapcsolatos összes teendők, ennek keretében a kerületi elöljárók útján gyakorolt pénzügyi és természetbeni segélyezés irányítása és ellenőrzése, a természetbeni segélyezési tevékenység megszervezése és lebonyolítása.

A kerületi elöljárók Népjóléti Osztályainak tevékenysége

Abban a kérdésben, hogy valaki közsegélyre szorul-e vagy sem és hogy a segélyezés adott esetben milyen módon és mértékben történjék, a m. kir. kormány 6000/1931. M. E. sz. rendelete szerint elsőfokon a segélyt kérő fél lakása szerint illetékes *kerületi elöljáró dönt*. Ennek természetes folyamánya az, hogy maga a segélynyújtás és a segélyezettek nyilvántartása is a kerületi elöljárók hatáskörébe tartozik, akik ezen feladataikat a *népjóléti osztályaik útján látják el*.

Minden közigazgatási kerület szegénygondozási szempontból körzetekre oszlik. Ezek száma a főváros területén: 40. Minden körzetet egy-egy szakképzett szociális gondozónő vezet, aki a helyszínen végzett környezettanulmány alapján tesz előterjesztést a segélyt kérő család gondozásának módjára és mérvére. A népjóléti osztályok hetenkint két-háromszor fogadónapot tartanak, amikor a megjelentek kéréseiket vagy panaszait előadhatják. Minden körzetvezetőnek egy népjóléti hivatalnok segít a belső ügyviteli munkák intézésében. A családok havonként is-

59 1940 decemberéig közjótékonyági és szociálpolitikai ügyosztály néven működött.

métlődő látogatása a népjóléti osztályokra beosztott népjóléti hivatalnokok feladata.

Az egyes szociális szervezetek párhuzamos működésének a következménye, hogy ugyanazt a családot a főváros hatósága részéről a kerületi szociális gondozón és a népjóléti hivatalnokon kívül az anya- és csecsemővédőnő, az iskolanővér, az iskolai gondozónővér, esetleg a tüdőbeteggondozó intézet gondozónővére is látogatja.

Miután a szociális munkaterületeknek a társadalompolitikai ügyosztály keretében való egyesítése megtörtént, megvalósulhat *a beható és egységesített családgondozás*, ami azt jelenti, hogy a jövőben egy-egy hivatásos szociális gondozónó ugyan kevesebb családot látogat mint eddig, *de a gondozott családokkal minden szempontból csak egy gondozó foglalkozik*. Azt, hogy a családot melyik szervezet gondozónője látogassa, az a körülmény fogja meghatározni, hogy a családtagok közül kire kell a gondozás súlypontját helyezni. Pl. ha a családban csecsemő van, vagy hat éven aluli gyermek, akkor csak az anya-, csecsemő- és kisdiedvédelmi szervezet védőnője, ha a gyermekek iskolaköteles korban vannak, az iskolanővér — és így tovább — fogja a családot látogatni és minden gondozási ügyét intézni. Ez a módszer biztosítja egy-egy család összes, egymással rendszerint összefüggő problémáinak áttekintését és minden esetben legcélszerűbb nevelő és gondozó módszerek és eszközök alkalmazását. Csak mint példát említjük, hogy a család inséges helyzetének lehet más oka is, mint a munkanélküliség és a munkanélküliségnek lehet más oka is, mint a munkaalkalom hiánya. Ezeknek az okoknak felkutatása és felismerése, megszüntetése vagy megelőzése csak szakszerű gondozással oldható meg. A családgondozás ilyen átszervezése annál inkább szükséges, mert — ismételten hangsúlyozzuk — *a főváros a jövőben az inséges családokat nem segítse, hanem talpraállítani és megélhetésében megerősíteni akarja, hogy a nemzettest egészséges sejtjei lehessenek*.

A család gondozásának és támogatásának módját és mértékét a szociális gondozó a családlátogatások és családdal történt megbeszélések alapján fogja megállapítani és intézni. Ez a rendszer természetesen feleslegessé teszi a népjóléti osztályokon a felek megjelenését. A szükséges segélyeket a gondozottak a népjóléti osztály útján minden esetben postán fogják kézhez kapni.

A közigazgatási gyakorlatban és így az inségesek és munkaképtelenek támogatásánál is a leghatározottabban érvényesül az az elvi álláspont, amely a szegénység okainak figyelembevételével megkülönbözteti a szegény és az inséges fogalmát és

mindkettővel szemben más-más feladatokat állapít meg. Ezt a megkülönböztetést a szegények ellátását biztosító előbb idézett kormányrendelet és a 172.000/1936. B. M. sz. belügyminiszteri rendelet is kifejezésre juttatja. Az 143.189/1940–IX. sz. polgármesteri rendelet, amely a szegényellátás költségeinek fedezésével kapcsolatos eljárást a vonatkozó törvényes rendelkezések és kialakult joggyakorlat ismeretése kapcsán újból szabályozta a »szegény« fogalmát így határozza meg: »e rendelet szempontjából szegény az, akinek vagyona vagy jövedelme nincs és a létfenntartásához szükséges eszközöket munkaképtelensége következtében megszerezni nem tudja, s ezáltal a hatóság támogatására szorul.« A közsegély nélkül megélni nem tudó szegényeket az a község (város) segíezi (látja el), amelynek területén azok a segélyezés szükségességének beálltakor tartózkodnak (Tartózkodási hely.) A tartózkodási hely a segélyezett lakóhelyétől kiadásainak megtérítését követelheti, ha ezeknek összege 20 pengőt meghaladja. A szegényellátással felmerülő szükségletek fedezetét a községi (városi) költségvetésben kell előirányozni. (6000/1931. M. E. sz. kormányrendelet IV. fejezet, 17. §.) [...]

Az önfenntartási képességgel nem rendelkező és ezért a hatóság ellátására utalt munkaképtelen szegényeken kívül *nem ellátni, hanem támogatni kell* az önfenntartási képességgel ugyan rendelkező, de annak gyakorlásában korlátozott *munkaképes ínségest*. A már említett 172.000. 1936. B. M. sz. belügyminiszteri rendelet szerint (II. fejezet, 8. §. 2. bekezdés) a község (a város) a lehetőség keretei között gondoskodik arról is, hogy a munkaképes munkanélküli ínségesek az ínségenyhítő tevékenység keretében megfelelő munkához jussanak. Ugyanezen rendelet 15. §-a alapján a munkaképes ínségesek hatósági támogatásban munkaszolgáltatás ellenében részesíthetők. Az ínséges támogatásának költségeit a kormányzat részéről az 1922. évi I. tc. alapján évenként engedélyezett állandó jellegű bevétel, a közönség ínségjáruléka fedezi.

A kerületi előjárók népjóléti osztályai az általuk támogatott szegényekről és ínségesekről *folyamatos nyilvántartást vezetnek*. Mind a 14 közigazgatási kerület nyilvántartását a Központi Szegénynyilvántartó és Ínségmunkáelosztó Hivatal (IV. Gerlóczy utca 11. II. em.) összegezi és ellenőrzi. A hivatal munkaköréhez tartozik többek között az összes Budapest területén segélyezett család nyilvántartása; a nyilvántartás legfontosabb adatainak feldolgozása és havonként kimutatás készítése a nyilvántartottak család- és lélekszámáról, kor, foglalkozás és segélyezési csoportok szerinti megoszlásáról; a szükségmunkásoknak a munkahelyekre való

beosztása, a bérfizetési jegyzékek ellenőrzése és adataik feldolgozása; a teljes értékű munkaképes segélyezettek állandó fizetett munkára való kihelyezése.

A fővárosi népgondozás keretében segélyezett munkaképtelen szegények és munkaképes ínségesek száma 1940-ben a következőképpen alakult:

hónap	A nyilvántartottak száma				A nyilvántartottak közül munkaképtelen		
	férfi	nő	15 éven aluli gyermek	összesen	férfi	nő	összesen
I.	19.765	28.750	21.647	70.161	4.002	8.509	12.511
II.	19.770	28.821	21.693	70.284	4.003	8.513	12.516
III.	19.739	28.697	21.854	72.190	3.954	8.428	12.386
IV.	19.190	28.132	21.408	68.730	3.932	8.420	12.332
V.	17.594	25.631	20.846	64.071	2.885	6.624	9.509
VI.	18.125	26.798	20.553	65.476	3.893	8.289	12.182
VII.	17.556	26.314	20.423	64.293	3.833	8.301	12.134
VIII.	17.417	26.224	20.479	64.120	3.798	8.151	11.949
IX.	17.511	26.534	20.937	64.982	3.790	8.190	11.980
X.	17.705	26.787	21.441	65.933	3.779	8.213	11.992
XI.	17.980	27.071	21.633	66.684	3.787	8.188	11.975
XII.	18.804	28.067	22.255	69.126	3.838	8.254	12.092

[...]

Szükségmunkák

A szükségmunkások napi 8 órai munkaidő mellett havonta 12 napon át dolgoztak 36 filléres órabérért. 1940. március 18-ától 1940. december 21-ig a szükségmunkák keretében teljesített munkanapok száma 190.311, a munkaórák száma pedig 1.523.239 volt. A kifizetett munkabér összege 558.107,91 pengő.

A szükségmunkákat a polgármesteri II. (út és csatornaépítési) és a polgármesteri III. (városrendezési és magánépítési) ügyosztály, a kerületi előjárók mérnöki osztályai, a székesfővárosi kertészet és a kórházak gondnoki hivatalai irányították. A szükségmunkák keretében végzett munkák a következők voltak: nehezebb földmunkák, telekegyengetések, útalapozások, a hegyek vizeinek levezetése, az Ördögárok, az Aranyhegyi- és Rákospatak szabályozása, kislakásépítkezés, kertészeti munkák stb. Az előző évhez viszonyítva a rendkívüli fegyvergyakorlat 45%-kal csökkentette a foglalkoztatott szükségmunkások és a teljesített munkaórák számát.

A szükségmunkákkal kapcsolatban szerzett tapasztalatok ma már igazolják, hogy ha a családfőnek a rendes munkapiacon való elhelyezkedése valamely okból akadályba ütközik, akkor addig, míg ez az ok fennáll, munkával kell őt segíteni és annyi keresethez juttatni, hogy családjának elsőrendű életszükségeit kielégíthesse. A szükségmunkákat ennek a felfogásnak megfelelően át kell szervezni. Az átszervezésnél úgy a közösség, mint az înséges család szociális érdekeit szem előtt tartva két szempontnak kell érvényesülnie: *a)* a szükségmunkák keretében csak valóban értéktermelő munkát szabad végeztetni, *b)* az înséges családfőt annyi ideig kell foglalkoztatni és olyan munkabérért, hogy munkanélkülisége a családi közöseg fennmaradását és létalapjait ne veszélyeztesse.

1940-ben a Központi Szegénynyilvántartó és Inségmunkás Elosztó Hivatal feladatai közé tartozott az is, hogy teljes munkaképességű inségeseket lehetőleg szakképzetségüknek megfelelő rendes fizetett munkára is kiküldjön, vagy állandóbb jellegű napszámos munkákhoz juttasson. A hivatalnak a következő munkahelyeken sikerült munkanélkülieket elhelyeznie: az Aszódi-Füleki úti kislakásépítkezésnél, a székesfőváros gázgyárainál és a II. ügyosztályhoz tartozó árvízvédelmi telepen. A munkához juttatott inségesek létszáma és foglalkozás szerinti megoszlása a következő volt: ács 28, asztalos 1, bádogos és szerelő 2, állványozó 4, cipész 9, fagegmunkáló gépmunkás 1, gyárimunkás 34, kályhás 2, kocsifényező 1, kőműves 26, mázoló 6, napszámos 363, értelmiségi 2, összesen 878.

Inségesek székesfővárosi hatósági foglalkoztatója

A székesfőváros a m. kir. népjóléti és munkaügyi minisztérium leiratára 1924-ben a hatósági inségenyhítés keretében nyújtandó munkaalkalmak megszervezésére felállította az Inségesek Székesfővárosi Hatósági Foglalkoztatóját (IX., Marku-

sovszky utca 2. sz.) Ez az intézmény elsősorban asszonyoknak, otthon, a házkörűli munka mellett elvégezhető fehér- és ruházati cikkek varrásával, 1933 óra férfiaknak favágási munkával és 1940. január 1-től fehérenemű mosással nyújt munkaalkalmakat. A Hatósági Foglalkoztatató útján *munkát csak az kaphat, aki a kerületi elöljáró népjóléti osztályán nyilvántartott inséges*. 1940-ben 283 személyt foglalkoztatott varrással, 160 személyt favágással és 161 személyt mosással. Ezek közül a foglalkoztatató telepén 346 személy dolgozott és otthon 258 személy.

A munkabérek darabszám vannak megállapítva és így a foglalkoztatott inséges keresete szorgalmától függ. Heti kereset jobb munkásoknál 20–24 pengő, közepes munkásoknál 15–17 pengő és a gyengébb munkásoknál 12–14 pengő. 1940-ben a foglalkoztatató 989.493 m textilanyagot dolgozott fel. Ebből a mennyiségből 559.891 darab ruházati cikket és fehéreneműt készítettett. A munkabérekre kifizetett összeg 75.708,19 pengő. A varráshoz szükséges cérna, szalag, gomb stb. beszerzési költségei és a kezelési költségek 53.956,81 pengőt tettek ki. A foglalkoztatató varrőüzemének fenntartása tehát összesen 129.665 pengőbe került. Ezek a kiadások a bevételekből megtérültek, mert a foglalkoztatató bevétele 1940-ben 138.239,74 pengő volt, 40.803,61 pengővel több, mint a megelőző esztendőben.

A foglalkoztatató készíti a kórházi, szegényházi, hatósági felruházáshoz és a hatósági csecsemőkelengye ellátásához szükséges fehér- és ruházati cikkeket. Végzi a székesfővárosi gyermek- és felnőttfelruházást, csecsemőkelengye ellátást és a hatósági étkeztetés raktárainak kezelését, illetve az áru átvételét és utalványok ellenében való kiadását. Ezzel a munkakörével kapcsolatban gondoskodik a főzőhelyeken használat közben megsérült berendezési és felszerelési tárgyak kicseréléséről és megjavításáról, továbbá a selejtessé váltak pótlásáról.

A csecsemőkelengyék készletéből 1940-ben 5369 darab kelengyét adott ki és 3679 darabot vett vissza. A gyermekfelruházási készletből 14.166 személynek, 39.549 darab ruházati cikket, a felnőtt felruházás készletéből 4950 személynek 4950 darab ruházati cikket adott ki.

A foglalkoztatató intézi a főzőhelyek tüzelőanyaggal való ellátását. E célból megfelelő mennyiségű szén és hasábfát tárol. 1940-ben 30 szükségmunkás 7250 pengő napszámber ellenében, 110 szükségmunkás pedig a szükséglakás használatában végzett faaprítást. A beérkezett szénmennyiség 18.044 q, a famennyiség 29.357 q volt.

Végül 1940-ben 790,75 pengő értékű olyan díszmű- és játékarut hozott a magánkereskedelem útján forgalomba, amely áru a foglalkoztatókban készült. Ebből

363,64 pengő értékű árut készpénzért adott el, 427,07 pengő értékű árut pedig kiadott bizományi elszámolásra.

A foglalkoztató arra törekszik, hogy az intézményt évről-évre fejlessze és így minél több ínségest támogasson az általa végeztetett munkákkal.

Szellemi szükségmunka

A világháború után jelentkező gazdasági válság egyik következménye volt az értelmiségi foglalkozásuk körében fellépő munkanélküliség. Ennek enyhítése érdekében szervezte meg a főváros 1925-ben a szellemi szükségmunkát. A szellemi szükségmunkánál érvényesítette a főváros elsősorban és teljes mértékben azt az elvet, amelyet a fizikai munkanélküliekkel szemben csak későbbben tudott megvalósítani: hogy a munkanélküliség által sújtott ínségeseket csak megfelelő munkateljesítés ellenében segítette. A szellemi szükségmunka keretében egy-egy értelmiségi munkanélkülit eleinte csak két-három hónapon át foglalkoztatott a főváros, de az 1930-as években a gazdasági válság elmélyülésével az értelmiségi munkanélküliek száma annyira megnövekedett és a munkaalkalmak olyan nagymértékben csökkentek, hogy a téli hónapokban foglalkoztatott szellemi szükségmunkások elbocsátás esetén a nyári időszakban sem tudtak volna ideiglenesen elhelyezkedni s ezért a főváros az eredeti elgondolástól eltérően egyre huzamosabb időn keresztül foglalkoztatta az értelmiségi munkanélkülieket. A 10 hónapon át foglalkoztatott ún. állandó szellemi szükségmunkások mellett a főváros majdnem minden évben megismételte az ún. téli szellemi szükségmunka akcióját is. Ez utóbbi keretében a főváros a téli hónapokban 500–1000 értelmiségi munkanélkülit támogatott munka ellenében két-három hónapon át.

A szellemi szükségmunkások kezdetben a statisztikai hivatalnál kisegítő munkát végeztek, majd a közigazgatás keretében is foglalkoztatták őket. 1932-ben a kerületi szegénygondozás átszervezésével kapcsolatban a népjóléti osztályoknak az egyre szaporodó számú ínséges szociális helyzetének kivizsgálására több száz népjóléti megbízottra volt szüksége. Erre a munkára, majd 1936 őszén a »Magyar Norma« bevezetésével megindult alamiznamegváltási akció egyes részleteinek lebonyolítására a főváros szellemi szükségmunkásokat osztott be a népjóléti osztályokra. Kétségtelen, hogy az állandó jellegű szükségmunka éveken keresztül komoly és értékes munkával támogatta a főváros szegényügyi igazgatását és hogy a szociális feladatok megfelelő ellátása érdekében munkájukra továbbra is szükség

van. Azonban éppen ez a körülmény, továbbá a gazdasági helyzet javulásával kapcsolatban az értelmiségi munkanélküliek számának csökkenése arra készítette a fővárost, hogy a szellemi szükségmunkát megszüntesse, illetőleg a szellemi szükségmunkások helyzetét rendezze. [...]

A Székesfőváros Társadalompolitikai Ügyosztályának 1940. évi jelentése. Bp., 1941. 73–78., 99–102. p.

Markos Béla a főváros idegenforgalmáról

1936 november

[...] *A magyar idegenforgalom ma 90%-ban Budapest idegenforgalma.* A trianoni szomorú békekötés előtt ez nem így volt. Akkor még a magunkénak mondhattuk a Kárpátok koszorúját — a Tátrát éppúgy, mint Erdély bérceit — s az északmagyarországi nemes kultúrájú városok mellett miénk volt Pöstyén és Herkulesfürdő is, és miénk volt egy gazdag ország rengeteg parlagon heverő idegenforgalmi értéke. Ha akkor annyi történt volna országszerte az idegenforgalomért, amennyit ma csak *a magyar vidék* áldoz ezen a téren, Magyarország lényegesen korábban foglalhatta volna el az öt megillető helyet a nemzetközi idegenforgalmat befolyásoló országok között. Azonban a magyar idegenforgalom tervszerű fejlesztéséről akkoriban még *Budapest* is csak alig-alig gondolkozott.

Az európai közlekedés kiépülésének egy új fejezete, a *Balkán vasút megnyitása*, adott időszerűséget annak, hogy a székesfőváros törvényhatósága 1887-ben egy *idegenforgalmi bizottságot* alakítson s annak munkatervétől határozatba foglalja az első idegenforgalmi tennivalókat. E bizottság tevékenysége azonban néhány esztendővel később dolgvégezetlenül magától elaludt, s emlékéül nem maradt más, mint nyomtatott beszámoló s az a rendszeres idegenforgalmi statisztika, amit országos statisztika hiányában, az egész magyar idegenforgalom intenzitásának fokmérőjeként, ma is vezet még a Székesfőváros Statisztikai Hivatala.

A komoly idegenforgalmi munka csak sokkal később, *1916 őszén* kezdődött meg, amikor Bárczy István akkori polgármester megalapította *Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatalát* céljával kitűzve, hogy *felkutassa és hozzáférhetővé tegye* mindazt, ami az utazóközönség figyelmére a székesfővárosban és az országban számot tarthat — hogy előkészítse a székesfővárost és az országot arra, hogy az utazóközönség igényeinek megfelelhessen — hogy úgy a külfölddel, mint a belsővel *megismertesse* idegenforgalmi értékeinket — hogy vendégeinket úgy *vezesse és irányítsa*, hogy viszonyainkat helyesen és előnyösen ismerjék meg — s hogy *örködjék*, mindazon esetleges zavaró körülmények elhárításával, amelyek az idegenforgalom kifejlődését károsan befolyásolhatják.

A háború derekán megindított idegenforgalmi munka eredményei csak *a háború befejeztével* s a forradalmi idők elmúltával kezdhettek megérni. Egy azonban biztos: hogy az inflációs évek nagy idegenforgalmi konjunktúráját semmi esetre sem használhattuk volna ki, a hivatal bölcs előrelátással történt megalapítása nélkül. [...]

Az első budapesti idegenforgalmi statisztika *1885-ben 35.000 külföldi látogató*sáról emlékezett meg. A következő évtized legjobb esztendejében, *1896-ban már 59.000 külföldi* látogatott el Budapestre, a háború előtti évtized legjobb évében, *1912-ben 56.000* a háború és a forradalmi zavarok s az ezeket követő nemzetközi bizalmatlanság elmúltával például *1924-ben ismét 58.000*.

Ekkor azonban már serényen folyt a komoly idegenforgalmi munka, s a körülmények szerencsés kihasználásával ekkor következett be idegenforgalmunknak az hatalmas emelkedése, ami *a külföldiek számát 1930-ig a 116.000-es érkezőszámig megduplázta*.

Ezután *két év*, az általános gazdasági dekonjunktúra következtében *csökkenő* irányzatú volt, de *1933-mal megindult ismét az az örvendetes emelkedési folyamat, amely még napjainkban is tart*.

1935-ben 133.000 volt a külföldi vendégek száma s ez idén, *1936-ban* az eddigi adatok úgy mutatják, hogy *ismét legalább 30% az emelkedés a tavalyi eredményhez viszonyítva*.

Ugyanezalatt *a magyar vidék* idegenforgalma is igen szépen fejlődött: Különösen a *Balaton nyaraló* forgalma, amely 1935-ben 32.000 külföldi látogatását könyvelte el — valamint az a *külföldi kiránduló forgalom*, amely évről-évre Budapestről áramlik ki az ország néprajzi tájképi, vagy kulturális szempontból érdekes városai és vidékei felé.

A megjelent komoly becslések és lelkiismeretes számítások alapján a Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatala megállapította, hogy *1935-ben egész Magyarország külföldi eredetű idegenforgalmi bevételei 32,5 millió pengőt jelentettek* Magyarország fizetési mérlege számára s ezzel *a magyar idegenforgalom valuta-szerző erőben* két legfontosabb exportágunk, az állatkivitel és búzakivitel után, *a harmadik helyre került*. Az 1936. évre vonatkozó számítások előreláthatólag még kedvezőbben fognak zárulni, s arra lehet számítani, hogy a magyar idegenforgalom gazdasági haszna eléri a 40–42 milliót.

Idegenforgalmunk ilyenén való fellendülésében természetesen elsődrendű nagy érdeme van a nemzetközi viszonylatban is kítűnő és állandóan a kor igényeivel

megegyezően tökéletesedő *budapesti vendéglátóiparnak* is, amely a kezdet nehéz küzdelmei után ma végre elérkezett oda, hogy munkásságának és az iparba fektetett tőkének is gyümölcsét élvezheti. A fokozott forgalom meghozta szállodáink és penzióink fokozott foglaltságát, s ma már az a helyzet, hogy különösen a májusi, augusztusi és szeptemberi idegenforgalmi csúcspériódusokban az érkező idegenek elhelyezése komoly gondot okoz, s egyre kényszerítőbben jelentkezik az elszállásolási lehetőségek fokozásának kényszerítő szükségessége. [...]

Ha a világgazdasági viszonyok jók, s ha jó a propagandánk, mindég több és több vendégre számíthatunk, mert a világ utazóközönsége nem zárt és állandó tömeg, hanem egyre növekvő, egyre sokasodó, és éppen ma van rengeteg várni valónk a nemzetközi idegenforgalomtól, amikor olyan mozgalmak, mint a olasz *Dopolavoro*, vagy a német *Kraft durch Freude*⁶⁰ az emberiség egyre nagyobb tömegeit ébresztik rá az utazás gyönyörűségére.

Aki pedig azt hiszi, hogy Budapest, vagy Magyarország kimegy az utazási divatból, az nem hallotta még az először Budapestre érkezők csodálkozó álmélikodását amikor a bécsi hajó besiklik az esti kivilágításban tündöklő Budapestre, nem beszélt még külföldivel egy pusztai vagy mezőkövesdi kirándulás vagy egy Gyöngyösbokréta⁶¹ előadás után, nem találkozott még olyannal sem, aki évről-évre visszalátogat a Gellért hullámfürdőjébe s nem tudja, hogy vendégeink 99%-a ennek a vendégszerető országnak őszinte dicséretével távozik tőlünk, s ez a kérétnen személyes propaganda az utasoknak esztendőről-esztendőre nagyobb és nagyobb tömegeit indítja el Budapestre.

Bécsben egy egész sora él az autóbusz-utazási irodáknak a budapesti hétvégi kiránduló forgalomból, a németek, az olaszok a hollandok között fogalom a magyarországi utazás és Angliában csak nemrég jelent meg egy vaskos könyv *Bropley „Ilonka speaks of Hungary”*, Ilonkáról, aki Magyarországról beszél — s hasábos cikkek jelennek meg az évad legnagyobb könyvsikeréről s az íróról, aki olyan szerencsés volt, hogy Budapesten lehetett.

60 *Dopolavoro* (olasz jelentése: munka után): a fasiszta Olaszországban a munkavállalók szabad idejének eltöltését szervező intézmény. *Kraft durch Freude* (erőt adó öröm): a fasiszta Németországban a Német Nemzetiszocialista Munkáspárt kötelékébe tartozó Német Munkafront szabadidő-szervezete.

61 A Gyöngyösbokréta-mozgalom népi tánc, ének és játékbemutatókat szervezett 1931-től Budapesten.

A budapesti bennszülött, ebben az alig 60 esztendő alatt milliósra növekedett, s lakosságát az apai vagy nagyapai generációban legnagyobbbrészt vidékről verbuvált nagyvárosban — még nem tanulta meg a lokálpatriotizmust s talán meg se tudja érteni, hogy a külföldieknek mi tetszik itt minálunk — azonban a *külföldit* minden esetben megejti Budapest szépsége s a magyar levegő egzotikuma, és ezért, mint amikor most bizakodva tekintek az új idegenforgalmi esztendő elé, az idegeknek ebben az őszinte elragadtatásában látom én azt a csodálatos erőforrást, ami a magyar idegenforgalom további fejlődését garantálja. [...]

Markos Béla (igazgatóhelyettes): A személyhajózás az idegenforgalom szolgálatában. Előadás a Magyar Hajózási Szövetség felolvasó ülésén, 1936 november. — BFL IV. 1501. a. Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatalának iratai. Általános iratok. 1030/1936.

*Jankovits Miklós: A nyolcosztályú népiskola jelentősége
Budapest Székesfőváros szempontjából*

1940 december

Kétségtelen, hogy „az iskolázási kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskolákról” szóló törvényjavaslat,⁶² amelyet *Hóman* Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter f. év május 7-én terjesztett a törvényhozás képviselőháza elé, népoktatásunknak az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk megalkotása óta a legjelentősebb állomása. Régi törekvést valósít meg és egyre égetőbbé vált szükségletet elégít ki: *a magyar nép széles rétegeinek szellemi színvonal-emelését teszi lehetővé*. Jelentőségét éppen ezért nem szabad elszigetelten csupán a közoktatásügy oldaláról nézünk, hanem számba kell vennünk az egyetemes művelődéspolitikai szempontjából is.

A fejlődő élet már régóta követeli a nyolcosztályú népiskola valóra válását. Európa kultúrnépei majdnem valamennyien megelőztek az iskolázási kötelezettségnek a betöltött tizenegyedik, illetve tizenötödik életévig való meghosszabbításával. Veszély nélkül mi sem várhattunk tovább a megoldással, hisz a kivitelnek eddig is csupán gazdasági természetű akadályai voltak.

Hogy népünk általános műveltségét nyújtó népoktatásunk se legyen alacsonyabb rendű és időtartamban kevesebb, mint a minket körülvevő államok lakóié, már egymagában nagy jelentőségűvé teszi a most benyújtott javaslatot. Többen rámutattak arra az előnyre is, ami abból származik, hogy ezentúl éppen a leginkább rászoruló 13–14 éves ifjúság — heti pár órai gazdasági, háztartási és háziipari irányú továbbképzés (ismétlés) helyett — részesül majd az állandó nevelés áldásában. Nem fér kétség ahhoz a biztos következményhez sem, hogy a nemzet széles rétegeinek színvonal-emelése gazdasági téren is éreztetni fogja jó hatását.

62 A törvényjavaslat 1940:XX. tc-ként lett törvénnyé. Az általa létrehozott nyolcosztályú elemi népiskola nem a második világháború után kiépített nyolcosztályos általános iskola közvetlen előzménye, mivel felső tagozata csak a magasabb iskola-típusban tovább nem tanuló gyermekek számára kívánta a korábbinál alaposabb alpműveltséget biztosítani.

Az említett várható következmények — s ezeken kívül még igen sok egyéb, amit már többen hangoztattak — a nemzet egésze szempontjából nagy jelentőségűek. Nyilvánvaló azonban, hogy az ország egyes helyein, a népesség bizonyos társadalmi rétegében, egy-egy foglalkozási ág körében a népiskolának hatról nyolcosztályúvá fejlesztése nem egyforma jelentőségű. Ez a megfontolás teszi jogosulttá, hogy az iskolázási kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról szóló javaslatot Budapest Székesfőváros szempontjából vegyük szemügyre, és megvizsgáljuk, mit jelent ez a törvényjavaslat az ország fővárosában.

Budapest világvárosi jellege, a nemzet életében betöltött központi szerepe, az élet lendülete, a művelődés eszközeinek és a műveltség látható jeleinek itteni tömörülése hozza magával, hogy a főváros lakosságának sokkal kisebb hányada az, amelyik csak népiskolai végzettséggel rendelkezik. Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint Magyarország hat évesnél idősebb lakosságából csak 7,6 %-nak volt a népiskola hatodik osztályánál magasabb iskolai végzettsége, tehát 93,4 % csak népiskolai végzettséggel, vagy még ennyivel sem rendelkezett. Budapesten ugyanekkor 34 %-a végzett legalább négy középiskolát, tehát a fővárosi népesség 66 %-nak volt csupán népiskolai végzettsége. Ez a tény igazolja, hogy a népoktatásban beálló bármely változás Budapest művelődési viszonyaira kisebb hatású, mint országos viszonylatban. A most benyújtott törvényjavaslat közvetlen eredménye szintén vidéki vonatkozásban nagyobb, és elsősorban a magyar falu népességének átlagos színvonal-emelését helyezi kilátásba. Ez a megállapítás korántsem jelenti azt, mintha a népiskolának nyolcosztályúvá alakítása nem lenne nagy horderejű fővárosi vonatkozásban is. Mivel azonban a budapesti ember átlagos műveltsége már eddig is magasabb volt, mint a vidék lakójáé, a készülő törvény kétségtelenül többet nyújt a vidéknek, mint a fővárosnak. Így van ez rendjén, mert ezzel csökken a vidék és a főváros között észrevehető átlagos színvonalkülönbség, és közelebb jutunk az annyira óhajtott egyöntetű nemzeti alpműveltség megteremtéséhez.

Az előzőekben azt kellett megállapítanunk, hogy a népiskolának nyolcosztályúvá fejlesztése Budapest Székesfőváros egésze szempontjából nem akkora horderejű, mint amit általában a vidéknek jelent. *A főváros lakosságának azon rétege számára azonban, amelyik eddig csupán a népiskola hat osztályát és ezen felül a továbbképző népiskolát látogatta, nagyobb többletet és gyarapodást ad, mint a vidékieknek.* A falusi népiskolák V – VI. osztályának szorgalmi ideje ui. eddig 10–10 hónap volt, ami két esztendő alatt — ha a továbbképző népiskolát nem vesszük tekintetbe — 20 hónapot jelent. A törvényjavaslat 7.§-ának 2. pontja értelmében pe-

dig a népiskola felső tagozatának szorgalmi ideje 6 hónap lesz, ami azt jelenti, hogy a népiskola felső tagozatában a növendék négy esztendő alatt összesen 24 hónapot tanul. A múlttal szemben a gyarapodás tehát mindössze 4 hónap. Ezzel szemben Budapesten az iskolafenntartó hatóság bizonyára élni fog a 7. § 3. pontjában biztosított előterjesztési jogával, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztertől kérje a felső tagozat szorgalmi idejének 3 hónappal való meghosszabbítását. A 9 havi szorgalmi idő négy esztendő alatt 36 hónapi tanulást jelent az eddigi 20 hónap helyett. A fővárosi népiskola felső tagozatának növendékei számára a törvényjavaslat tehát a múlttal szemben 16 havi többletanulást biztosít.

Mivel az első törvényjavaslat, amelyik a népiskola felső tagozatában különbséget tesz falusi meg városi, illetőleg ipari, kereskedői és általános gazdasági meg kimondottan mezőgazdasági irányú tanításterv között, azért a főváros lakosságának azon rétege számára, amelyik eddig is csupán a népiskolát látogatta, a mostaninál célszerűbb képzést helyez kilátásba; olyat, amelyik jövőben foglalkozásához közelebb áll. Az 1935. évi statisztika adatai szerint Budapest kereső lakosságának 39,6 %-a ipari foglalkozású, 16,6 %-a közalkalmazott és szabad foglalkozású, és csupán 1 %-a üz östermelést. A vidék, főleg a magyar falu, lakosságának pedig a zöme mezőgazdasági östermelő. Sok nehézséget okozott eddig, hogy az elemi népiskola V. és VI. osztályának tanítási anyaga — nem számolva legalább a falusi és városi népiskolát végzetek későbbi túlnyomórészt mezőgazdasági, illetve ipari és kereskedői pályán való elhelyezkedésével — az egész országban ugyanaz volt és nem alkalmazkodott a helyi körülményekhez. A most benyújtott javaslat 2. §-ának 2. pontja határozottan megkülönbözteti a felső tagozat falusi és városi tanítástervét. Bár az indokolás hangsúlyozza, hogy mindkettő egyaránt tartalmazni fogja a mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi ismeretek leglényegesebb elemeit, falun mégis inkább a mezőgazdasági, városhelyen pedig az ipari ismeretek közlése lesz előtérben. Természetes, hogy Budapesten is az ipari és kereskedői jelleg fog ki-domborodni. Az adott viszonyokhoz való alkalmazkodás, a gyakorlati életre nevelés, a nép sajátos életszükségleteinek és életviszonyainak figyelembe vétele jut ebben a megoldásban kifejezésre. A sivár egyformaság helyett egyöntetűbb eredmény várható így a nemzet szempontjából. A nemzetnevelés alapelveinek azonos-sága mellett a tanításterv tartalmi és kiviteli eltérése a népiskola felső tagozatában haladást jelent. Ebből a szempontból a főváros lakosságának a múlttal szemben nagy előnyt és nyereséget biztosít az, hogy *ezentúl a népiskola I–VIII. osztályainak tanítási anyagában kifejezésre jut Budapest ipari és kereskedői jellege.*

A mindennapos iskolázási kötelezettségnek hatról nyolc esztendőre való emelése leginkább amiatt örvendetes, mert ezzel megszűnik a hat osztályú népiskolának az a nagyon súlyos fogyatékkossága, hogy a növendékek túlnyomó többsége tizenkettedik életévének betöltésével kikerült az iskolai rendtartás alól, és a serdülés korszakában, amikor testi és lelki fejlődése szempontjából leginkább vezetésre szorult volna, magára maradt, és a felelőtlen környezetnek nem mindig kívánatos hatása alá került. Az iskolán kívüli környezetnek sok-sok romboló befolyása kétségtelenül a fővárosban a legerősebb. A 13–14 éves fiú- és leánygyermek rendszeres vezetés nélkül leginkább Budapesten van kitéve testi, értelmi, de elsősorban erkölcsi veszélynek. A törvényjavaslatnak az az elgondolása, amely szerint *az ifjú a serdülés korának veszedelmes átmeneti időszakában rendszeres nevelésben részesül, és az iskola tudatos és tervszerű nevelő hatása alól csak tizennegyedik életévének befejezése után kerül ki, a legnagyobb áldást a fővárosban jelenti.*

Nem szabad megfélekednünk arról az előnyről sem, ami abból származik, hogy a népiskola eddigi V–VI. osztályának tanítási anyaga kevés bővítéssel ezentúl négy osztály között oszlik meg. Így az V. és VI. osztály túlterhelése, ami különösen a fővárosban volt végzetes, erősen csökken. Közismert tény ui., hogy Budapesten a népiskola IV. osztályának elvégzése után a növendékeknek csupán 35–40%-a marad folytatólagosan az V. osztályban; a többi — természetesen a java — középfokú iskolában folytatja tanulmányait. Nem ritka eset, hogy valamely fővárosi népiskola V. osztályos növendékei 10–12 különböző IV. osztályból kerülnek össze. A fővárosban az V. osztály gyermekanyaga nagy visszaesést mutat a IV-kel szemben. Vidéki viszonylatban ellenben az V. osztály valóban egyenes folytatása a IV-nek. A tanítási anyag ezzel a körülménnyel eddig mit sem törődött. A népiskolának nyolcosztályúvá fejlesztése a fővárosban ezt az áldatlan állapotot is megszünteti, mivel *az eddigi tanítási anyagnak célszerűbb elrendezésével és elosztásával tehermentesítheti az V. osztályt, ahol így elegendő időt lehet biztosítani a továbbhaladáshoz szükséges előző tanulmányok átismétlésére.*

Bár alkotásaiban Budapesten érezhető leginkább a nemzeti szellem, itt mégis közvetlenebb a külföld hatása, s mint az általában a világvárosokban lenni szokott, bizonyos nemzetközi gondolkodásmód is alakul a főváros lakosságában. A nemzethez tartozás érzésének, a haza fogalmának kialakítására bizony itt kevesebb segítséget kapott a népiskola, mint amennyire a nevelőnek szüksége lett volna. A népiskolának nyolcosztályúvá alakításával hatalmas segítséghez jutott a fővárosi nevelésnek az a sajátosan elsorangú feladata, hogy itt a nemzeti jellemvonások

ápolása fokozottabb tennivaló, és a nemzeti érzés meggyökereztetése, valamint a nemzeti öntudat ápolása felelősségteljesebb kötelesség.

A tovább nem tanuló fővárosi lakosságban a nemzetghez tartozás tudatát és érzését a népiskolának kell megadni. Eddig is jó szándékkal törekedett erre. A nemzeti érzület alakításában azonban nemcsak az érzelem a döntő, hanem a belátás is. Világos, hogy 13–14 éves korban már jobban a növendék elé állíthatók a magyar föld viszonyai és a magyar történelem nemzetalakító hatásai, mint eddig 11–12 éves korban. A nyolcosztályos népiskola jobban fejlesztheti a nemzeti művelődés iránti vágyat is.

Az iskolázási kötelezettség kiterjesztésétől tehát jogosan várhatjuk a nemzeti érzés erősödését és tudatosítását a fővárosban.

Főleg a polgári iskolai tanárság körében némi aggodalomra ad okot a javaslat a tekintetben, hogy a nyolcosztályú népiskola a polgári iskola eddigi gyermekanyagát fogja csökkenteni. Nem hisszük, hogy ez számottevő és észrevehető veszteséget okozhatna. Ne feledjük, hogy a népiskolának még nyolcosztályos formájában is más a rendeltetése, mint a polgárinak. A társadalom is tudatában van ennek, hisz a polgári iskola minősítő iskola, a népiskola még ebben a bővített formájában sem az. Legfeljebb a javaslat 11. §-ának 1. pontja jelenthet némi veszélyt, amelyik szerint az a növendék, aki a népiskola felső tagozatának minden osztályát az átlagot meghaladó eredménnyel végezte el, felvételi vizsgálat sikeres kiállása esetében tanulmányait gazdasági középiskolában folytathatja. Mivel azonban az 1938:XIII. törvénycikkben szabályozott másik két szakiskolára (kereskedelmi és ipari középiskola) vonatkozólag a javaslat nem tartalmaz hasonló könnyítést, fővárosi vonatkozásban az említett kedvezmény nem veszélyeztetheti a polgári iskolának eddig kivívott társadalmi megbecsülését és látogatottságát sem csökkenti. *A nyolcosztályos népiskola felső tagozatát Budapesten továbbra is csak az a réteg fogja látogatni, amelyik eddig hat osztályt végzett, és továbbképző népiskolába járt.*

A most benyújtott törvényjavaslat megvalósítása Budapesten kevesebb nehézségbe ütközik majd, mint vidéken. Budapest székesfőváros iskolafenntartó hatósága tetemes anyagi áldozat árán törvényes kötelezettség nélkül eddig is tartott fenn VII. és VIII. osztályt az arra önként jelentkezők számára. Az alábbi táblázat mind a VII. és VIII. osztályok számának, mind a növendékek létszámának esztendőről–esztendőre való állandó emelkedését mutatja. Ezek az adatok nemcsak a főváros áldozatkészségéről tanúskodnak, hanem e két felső osztály létjogosultságát is bizonyítják.

	1932–33.		1933–34.		1934–35.		1935–36.		1936–37.		1937–38.		1938–39.		1939–40.	
	oszt.	nő-vend.	oszt.	nő-vend.	oszt.	nő-vend.	oszt.	nő-vend.	oszt.	nő-vend.	oszt.	nő-vend.	oszt.	nő-vend.	oszt.	nő-vend.
VII. osztály	22	688	28	897	33	1057	44	1291	42	1304	48	1468	51	1566	57	1705
VIII. osztály	13	250	18	443	22	489	28	689	33	818	34	871	40	1074	38	1112
Továbbképző Népiskola		5318		6218		6585		6045		5832		5919		5233		4587

Budapest népe megérezte a kor szavát, és felismerte a nyolcosztályú népiskola nagy értékét a továbbképző népiskolával szemben. Ezért népesedtek be egyre jobban a fővárosi népiskolák VII. és VIII. osztályai, s ennek arányában fogyott a gazdasági háztartási és háziipari irányú továbbképző népiskolák növendékserege. Az érdem ezért az iskolafenntartó hatóság mellett kétségtelenül azoké az úttörő tanító kartársaké, akik esztendőik óta nehéz viszonyok közepette vezették a fővárosi népiskolák VII. és VIII. osztályait hosszú ideig tanításterv és tankönyv nélkül, és akik minden fennálló nehézség ellenére a főváros népével mégis megkedveltették és elismertették a nyolcosztályú népiskolát.

Mindent egybevetve meg kell állapítanunk, hogy bár első tekintetre úgy látszik, mintha a készülő törvény Budapest Székesfőváros szempontjából kisebb jelentőségű lenne, mint vidéken, a mélyebb meggondolás és közelebbi vizsgálódás mégis több olyan előnyt hozott felszínre, ami országos viszonylatban talán nem mutatkozik ilyen mértékben. Bármint ítélje is meg azonban a jövő a nyolcosztályos népiskoláról szóló törvényjavaslat fővárosi jelentőségét, kétségtelen, hogy Budapest Székesfőváros iskolafenntartó hatósága készséggel és örömmel vállalja a ráháruló anyagi áldozatokat, mert átérzi ennek a nemzetre nézve sorsdöntő javaslatnak roppant horderejét. S a főváros tanítósa szintén osztatlan örömmel veszi ki részét a rájutó kötelességből, mert meggyőződése, hogy a népiskolának nyolcosztályúvá fejlesztése egyike volt a nemzet legégetőbb szükségleteinek.

Néptanítók Lapja, 1940. 12. sz. 500–503. p.

Az iparosok és kereskedők származásának igazolása a „második zsidótörvény” alapján

1939 szeptember

140 ezer iparendélyes köteles négy hét alatt jelentkezni a Vigadóban Felkay tanácsnok nyilatkozik az iparosok és kereskedők igazolási eljárásának lefolytatásáról

Szendy Károly polgármester az új zsidótörvény⁶³ végrehajtási utasítása alapján hirdetményt bocsátott ki a fővárosi iparosok és kereskedők bejelentési kötelezettsége tárgyában. A törvény szerint ugyanis *minden iparigazolvány tulajdonosa legkésőbb október 15-ig okmányokkal tartozik igazolni azt, hogy a törvény szerint keresztény-e vagy zsidó.*

A polgármesteri hirdetmény szerint mindegyiküknek *személyesen kell jelentkezniök* a kerületi előljáráson, és azt a körülményt, hogy az illető nem tartozik a zsidótörvény hatálya alá, hitelt érdemlő módon igazolniuk kell.

Budapesten nyolcvanezer iparosnak és körülbelül hatvanezer kereskedőnek, ezenfelül a részvénytársaságok vezetőinek is egyénileg kell igazolniok származási adataikat. Ez azt jelenti, hogy körülbelül száznegyven-százötvenezer bejelentésre lehet számítani. Ez az igazolási eljárás óriási munkát ró a tisztviselői karra. A bejelentéseket a lakóhely szerinti illetékes kerületi előljáráságokon kell megtenni, ahonnan azokat átvizsgálás céljából továbbítják egy központi hivatalba.

Központi iroda a Vigadóban

Ezt a központi hivatalt előreláthatóan a Vigadóban helyezik el, ahol megfelelő nagy, tágas helyiségek állnak rendelkezésre, amire szükség is van, miután mintegy *százötvenezer bejelentőnek személyi adatait egy hónap alatt feltétlenül fel kell dolgozni.* Ez a központi szerv tehát november 15-ig valamennyi fővárosi iparendély

63 Az 1939:IV. tc szövegét, részletes magyarázatát és a végrehajtására vonatkozó 7720/1939. M. E. sz. kormányrendeletet ld.: Vértés Róbert – Székely Gábor (szerk.): Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1944. Bp., 1997. 44–140. p.

tulajdonosáról megállapítja, hogy a zsidótörvény értelmében kereszténynek, vagy zsidónak számít-e, és azután elkészíti azt a kimutatást, amelyből megállapítható, hogy a zsidó iparendélyesek száma miként aránylik a keresztény iparendélyesek számához.

Felkay Ferenc tanácsnok, a főváros közgazdasági és iparügyi ügyosztályának a vezetője, az igazolási eljárásról a következőket mondotta az Esti Kurir munkatársának.

— A törvény kötelez bennünket, mint a főváros adminisztrációját arra, hogy összeírjuk a fővárosban iparüzést és kereskedelmi foglalkozást folytató iparendélyeseket. Ez a törvény által megkövetelt arányszám megállapítása végett szükséges. Az arányszámot csak úgy tudjuk megállapítani, hogy mindenkinek, akinek iparendélye van, egyénileg kiderítjük a származását. Ezért rendelte el a polgármester az iparendélyesek személyes jelentkezését október 15-éig.

Minden iparigazolványos köteles igazolni azt is, hogy jogosan üzi-e iparát. Külön elbírálás alá tartozik, hogy miként állapítjuk meg az illetők származását.

Azzal már most a személyes jelentkezést illeti, ez minden érdekeltnek jól felfogott, fontos érdeke. Ez nem azt jelenti azonban, hogy a hivatal meg akarja kötni az életet, mert ha valakit például komoly akadályok hátráltatnak és csak üzletének vagy műhelyének bezárása árán tudna személyesen megjelenni, akkor a személyes jelentkezéstől eltekintünk. Nem célunk ugyanis, hogy az élet megakadjon, és a termelésben vagy a kereskedelemben fennakadások álljanak be. A józan ész szerint a lehető legméltányosabban igyekszünk majd a nehéz feladatnak eleget tenni. Az eljárást minden tekintetben megkönnyítjük és könnyebben elviselhetővé tesszük. Nem szabad, hogy bárki azt higgye, hogy diktatórikus elbánásban van része.

Ellenőrzi a bejelentéseket

Ezután arról nyilatkozott Felkay Ferenc tanácsnok, hogy mindenkire nézve fontos a szükséges származási okmányoknak sürgős beszerzése. Fontos ugyanis, hogy a torlódást elkerülhessük, ami óhatatlanul bekövetkezik akkor, ha mindenki az utolsó percig vár az okmányok beszerzésével, vagy a jelentkezéssel.

A hivatal is gyorsabban és könnyebben tudja lebonyolítani a százötvenezer iparendélyes származási adatainak átvizsgálását, ha nem egyszerre és nem az utolsó percben rohanják meg nagy tömegekben az érdekeltek.

Egyébként az egyes kerületi előljáráóságokon iparlajstromot vezetnek, és ezekben feljegyzik, hogy az iparendelő birtokosa eleget tett-e bejelentési kötelezettségének, továbbá azt is, hogy a zsidótörvény hatálya alá esik-e vagy sem.

Mindazok, akik okmányaik alapján és az előljáráóságok, illetve közjogi ügyosztály útján megszerzik az úgynevezett nemzsidó tanúsítványt, mentesülnek személyi okmányaik bemutatásától, mert e tanúsítvány alapján is megtörténhetnek a feljegyzések az iparlajstromban. A polgármesteri hivatal ezzel csak az eljárást kívánja gyorsítani.

Tízféle nyomtatvány a nemzsidók igazolására

A zsidóknak nem tekintendő személyek ezt a körülményt hatósági tanúsítvánnyal igazolhatják. A tanúsítványt a központi városházán állítják ki, de az okmányokkal felszerelt kérvényeket a kerületi előljáráóságokon kell benyújtani. A főváros közjogi ügyosztályának tisztviselői, akik a benyújtott okmányok átvizsgálásával foglalkoznak, már megkapták az utasítást, hogy ezeket milyen módon kell elbírálniok.

Eszerint az utasítás szerint tanúsítványt csak az kérhet, aki az 1939. évi IV. tc. 1. §-a értelmében nem tekintendő zsidónak.

Azok, akikre a törvény 2 §-a vonatkozik, nem kaphatnak tanúsítványt: ezek a végrehajtási rendeletben meghatározott okirattal igazolhatják törvényes mentességüket.

Kétféle tanúsítványt adnak ki: az egyiket a teljes jogú nemzsidóknak, a másikat a korlátozott jogú nemzsidóknak.

Csak eredeti okiratot lehet benyújtani; másolatokat — még ha hitelesítettek is — nem fogadnak el. Az 1895. október hó 1. után történt születéseket, házasságokat, elhalálozásokat állami anyakönyvi kivonattal, az 1895. október 1. előtt történt születéseket, házasságokat, elhalálozásokat felekezeti anyakönyvi kivonattal kell igazolni. Ha valamely felekezeti anyakönyvi kivonatot azért nem lehet kiállítani, mert annak idején nem vezettek anyakönyvet, vagy az anyakönyv megsemmisült, ezt a körülményt az illető felekezet lelkészének kell igazolnia. Ebben az esetben a jelentős ténykörményt más, hitelt érdemlő okirattal is lehet igazolni, például iskolai bizonyítvánnyal, amelyben a születési adatok fel vannak tüntetve.

Az utasítás tájékoztatást nyújt arról, hogy az áttérési szándék a lényeges a felekezeti hovatartozás magállapításánál.

Az a zsidó, aki kilépett az izraelita vallásfelekezetből és felekezeten kívüli lett, illetve keresztény vallásfelekezetbe nem lépett be, továbbra is zsidónak tekintendő.

A házasságon kívül született gyermek, ha közhitelességű módon megállapított apa nincs, csak abban az esetben számít nemzsidónak, ha anyja és egyik anyai nagyszülője egész életében keresztény hitfelekezet tagja volt, és maga is egész életében mindmáig keresztény hitfelekezet tagja. Az örökbefogadást nem veszik figyelembe.

A tisztviselő az utasítás szerint megállapítja, hogy a folyamodó milyen alapon kéri a tanúsítvány kiállítását, és kikeresi a megfelelő véghatározat-nyomtatványt. Ebből tízféle készült; azért ennyi, mert végeredményben tíz eset képzelhető el, amikor valaki teljes vagy korlátozott jogú nemzsidónak számít.

Egy család tagjai egy kérvényben is kérhetik a tanúsítvány kiállítását, de minden tagnak külön-külön kell kiadni tanúsítványt.

A kérvény bélyegmentes. A tanúsítványért 3 pengő 20 fillért kell darabonként fizetni.

Esti Kurír, 1939. szeptember 16., 3. p.

Megemlékezés Észak-Erdély visszacsatolásáról a Csobánc utcai községi elemi iskola szülő értekezletén

1940. december 11.

Jegyzőkönyv

Felvétellett a VIII. Csobánc-utcai községi elemi iskola 1940. december 11-én tartott szülői értekezletéről.

Jelen vannak Boromissza Ferenc igazgató elnökle mellett a tanítótestület tagjai és kb. 130 szülő.

1./ Elnök üdvözlí a megjelenteket, az értekezletet megnyitja.

Felkéri Kulcsár Jenő tanítót előadása megtartására.

2./ Kulcsár Jenő előadása „az utca és a gyermeknevelés” címmel. (Előadás csatolva.)

Elnök előadónak köszönetet mond. Hangsúlyozottan kéri az elhangzottak megszívlelését a szülőktől.

3./ Elnök közli, hogy a következőkben nem nevelési tanácsok fognak elhangzani. Kettős célt szolgáló film pereg néhány perc múlva a jelenlevők szeme előtt, hogy lássák az ismeretközlés új eszközét, mely a „ma” iskolájában helyet kapott. „Így tanul a gyermek, így tanít az iskola”. Ezt mutatjuk be. E céllal párhuzamosan az előadó, a pergetésre kerülő filmek segítségével igyekszik hallgatóit elvezetni arra a földre, hova nem rég honvédeink vitték el a szabad magyar szót.⁶⁴ Képpen fog megelevenedni Erdély néhány vidéke, hogy gyönyörködve élhessük át újra e drága ország részünk visszatérésének könnyes meghatódottságú perceit.

4./ „Erdélyi tájak”, „Erdélyi tavak” és „Kalotaszegi népviselet” c. filmek vetítése előtt a Himnusz hangjait állva hallgattuk végig.

(A filmek pergetése előtt és közben Horváth Zoltán tanító tájékoztatást adott. Az előadó lelkes szavait többször szakította félbe a leplezetlen öröm keltette taps és él-

64 1940. augusztus 30-án Németország és Olaszország döntőbíróági határozata (második bécsi döntés) visszacsatolta Magyarországhoz Észak-Erdélyt, a Székelyföldet, Máramarost és a Partium Nagyváradtól északra elterülő részeit. A területeket a magyar honvédség szeptember 5–16. között vette birtokba.

jenzés. A sorra kerülő filmkockák némaságát indulók, magyar nóták pattogó ütemei tették elevenné. Az utolsó képek a Rákóczi-induló hangjaival kísérve peregtek.)

Elnök köszönetet mond a határtalan lelkesedésért. Örömeinek ad kifejezést, mert a szülői értekezlet tárgysorozatának összeállításakor kitűzött célját elérte; várakozása valóra vált.

5./ Elnök közli, hogy a jelenlevő osztályvezetők készséggel állnak az érdeklődő szülők rendelkezésére.

A megjelenést és figyelmet megköszönve az értekezletet bezárja.

BFL VI. 507. b. Budapesti Királyi Tanfelügyelőség iratai. 4766/1940.

Az Állami Németnyelvű Tanítóképző – Líceum tanári karának jegyzőkönyve a német nemzetiségű diákok körében uralkodó szellemről

1942. február 25.

J e g y z ő k ö n y v

az áll. németnyelvű tanítóképző-liceum tanári testületének 1942. február hó 25-én tartott m ó d s z e r e s értekezletéről. [...]

3. Igazgató összefoglaló áttekintést nyújt az első félév munkájáról. Megállapítja, hogy bár az intézet igen mostoha viszonyok között kénytelen működni, a tanulmányi eredmény mégis általában kielégítő. [...]

Nagy aggodalommal szemléli azonban ő is, de az egész tantestület is azokat a jelenségeket, amelyek a reánk bízott ifjúság lelki világában végbemennek. Sajnálatos módon tapasztalunk, hogy ifjúságunk a nemzetszemlélet dolgában mindjobban eltávolodik a tanári testület nemzetszemléletétől, és hogy olyan befolyások hatása alatt áll, amelyeket a tanári testület képtelen ellensúlyozni, s amelyek a tanári testületet súlyos lelkiismereti problémák elé állítják. Igazgató rámutat arra, hogy tanulóink többféle nevelési és irányítási hatás alatt állnak. Az a sajnálatos körülmény, hogy az intézetnek nincs saját épülete, azt hozza magával, hogy tanulóink egy más intézmény internátusában laknak, s így a napnak túlnyomó részében egy más intézmény irányítása alatt állnak, s így felváltva hol egyik, hol a másik intézmény rendelkezéseihez kell alkalmazkodniok.⁶⁵ Hogy ez nem vezethet egy egységes intézeti közszellem kialakulásához, az kétségtelen. És tanulóink lelkére is nyomasztólag hat az a tudat, hogy jelenlétük a másik intézet rovására szolgál, s alig múlik el

65 A Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző-Líceum 1939 szeptemberétől 1944 áprilisáig működött a magyar tanítási nyelvű budai állami tanítóképző épületében a Fery Oszkár u. (ma Kiss János altábornagy utca) 40-ben, Lux Gyula igazgató irányításával, aki a Teleki Pál által képviselt nemzetiségi politikát igyekezett megvalósítani. A közös internátust Padányi-Frank Antal, a magyar képző igazgatója vezette. Bővebben ld.: Donáth Péter: Iskola és politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez 1919–1944. 3. kiad. Bp., 1998. 41–176. p.

nap, hogy ne fordulnának hozzánk azzal a kérdéssel, hogy van-e már, vagy lesz-e már önálló épületünk. Mindamellett azonban ez az együttlét eddig még semmiféle aggodalmas jelenséget nem eredményezett.

Tanulóink azonban nemcsak ennek a két különböző irányításnak a hatása alatt állnak, hanem még egy harmadiknak is. Tanulóink ugyanis kevés kivétellel a Magyarországi Németek Szövetségének (Volksbund),⁶⁶ ill. e szövetség ifjúsági csoportjának a tagjai. Szabad idejükben eljárnak annak az összejöveteleire és részt vesznek az ottani kiképző munkában. Kétségtelen, hogy ott ismét más irányítás alatt állnak. Szomorúan tapasztaltuk, hogy tanulóink az utóbbi időben olyan gondolkodásról tettek tanúságot, amely a tanári testület nevelési elveivel ellenkezik. Azt kellett tapasztalnunk, hogy tanulóink egy része a nemzetszemlélet dolgában egészen más állásponton van, mint amire mi neveltük őket, s hogy gondolkodás nélkül hajlandók egy más állam társadalmi közösségének tagjaivá válni. Azt kell tapasztalnunk, hogy tanulóink az iskolán kívül álló alakulat rendelkezéseit saját érdekei ellenére is hajlandó követni.⁶⁷ Ifjúságunk tehát három különböző befolyás és irányítás hatása alatt áll.

Mint felelős nevelők természetesen igen nehéz feladat előtt állunk. Mi kötelesek vagyunk ifjúságunkat a fennálló rendelkezések szellemében vezetni és nevelni. Az Általános Utasítások megszabják oktatói és nevelői munkánk tartalmát, irányát, főbb elveit. Így utasítást adnak a nemzetnevelés kérdésében is. Erről így szól az utasítás: „A nemzetnevelés ma magyar sorskérdéssé lett. Új, egészségesebb és ön-

66 Volksbund (Magyarországi Németek Népi Szövetsége, Volksbund der Deutschen in Ungarn) a magyar állampolgárságú, német ajkú lakosság szervezete. Megalakulását a magyar kormány 1938 novemberében engedélyezte, mintegy ellenszolgáltatásként Németországnak, a Felvidék déli sávját visszacsatoló ún. első bécsi döntésért. 1940 augusztusában pedig, az Észak-Erdélyt visszacsatoló második bécsi döntéssel egyidejűleg aláírt magyar-német kisebbségi megállapodás a magyarországi német népcsoport kizárólagos képviselőjének ismerte el, és biztosította nemzetiszocialista szellemű működését. Történetére ld.: Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. Bp., 1978.

67 Az 1940 augusztus 30-i német-magyar jegyzőkönyv alapján Magyarországon is engedélyezett nemzetiszocialista szellemű Deutsche Jugend szervezet — berlini intencióknak megfelelően — tevékeny részt vállalt a Bárdossy-kormány által német nyomásra 1942. február 20-án engedélyezett SS-sorozásban. Ennek során 18-30 éves „népi német származású” magyar állampolgárok jelentkezhetek a Waffen SS-be, feltéve, hogy egyidejűleg „elbocsátásukat kérték a magyar állam kötelékéből”. Ld. bővebben: Tilkovszky Loránt: Német nemzetiség – magyar hazafiság. (Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből). Pécs, 1997. 101–114. p.

tudatosabb magyar nemzedékre van szükségünk. Ennek a nevelésnek az egész nemzeti társadalom életét fel kell ölelnie. A nagy feladat elvállalása az egész nemzeti közösségre tartozik, s ennek éppen ezért egységes szellemű nevelőhatalommá kell válnia ... Az iskola feladata e téren az, hogy az ifjúságot a magyar nemzeti társadalom öntudatos tagjává nevelje.” Ez tehát a mi feladatunk is, hogy tanítványainkat a magyar nemzeti társadalom öntudatos tagjává neveljük. Ámde a mi nevelői hatásunkat olyan ellenkező irányú hatások ellensúlyozzák, hogy ezt a célt, nagy szomorúságunkra, veszélyeztetve látjuk. Az utóbbi napokban ugyanis azt kellett tapasztalnunk, hogy a Volksbund állítólagos felszólítására valamennyi tanulónk, aki ebben az évben tölti be 18. életévét, hajlandó volt elhagyni hazáját és egy más állam kötelékébe szolgálatba lépni, jól tudván azt, hogy ezzel magyar állampolgárságukat elvesztik. Kettő már el is hagyta az intézetet; nagy részük valószínűleg nem kapja meg a szülői beleegyezést, s így nem tud majd kimenni.⁶⁸ De ez a lényegen nem változtat; a tény az, hogy tanulónk túlnyomó része hajlandó volt hazáját elhagyni. Ha ez az ifjúság itt is marad, fennmarad a kérdés: vajon nevelhető-e ez az ifjúság a magyar nemzeti társadalom öntudatos tagjává? Felelősségünk súlya alatt kezdünk összeroskadni. Feletteseink és a magyar társadalom joggal kívánhatja tőlünk az előírt nevelési cél elérését, s lelkiismeretünk is erre kötelez.

A most vázolt jelenség azonban nem az egyedüli, amely aggodalommal tölt el bennünket, mert ifjúságunk külsőségekben is nem az intézetünk, hanem a Volksbund szabályai szerint akar élni. Olyan intézeti zászlót kívánnak, amelynek egyik oldalán a Volksbund, a másik oldalán a magyar zászló lenne; ruhájukon a Volksbund jelvényét viselik; a Volksbund egyenruhájában akarnak járni, stb. Nyíltan kívánják, hogy itt német nemzeti szocialista nevelésben részesüljenek.⁶⁹

A tanári testület tisztában van feladatával, tudja, hogy mi a kötelessége a magyarországi nemzeti kisebbségek nevelése terén. Ismerjük a magyar törvényhozás és a magyar kormány idevonatkozó rendelkezéseit, és ismerjük az 1939.⁷⁰ évi augusztus hó 30-án Bécsben kelt magyar-német kisebbségi egyezményt is. Tudjuk, hogy ez az egyezmény a magyarországi német népcsoporthoz tartozó személyek-

68 A beiratkozott növendékek 38 %-a, a 18 éven felüliek kb. kétharmada vonult be önként az SS-be.

69 Kállay Miklós miniszterelnök utasításának megfelelően a felsorolt követelések többségét elutasították.

70 Helyesen: 1940.

nek biztosítja azt a lehetőséget, hogy német népiségüket korlátozás nélkül megőrizhessék. Ismerjük az egyezménynek minden rendelkezését, tudjuk azt is, hogy a magyar kormány mindenképpen elő fogja mozdítani az alkalmas népi német tanítók kiképzését, hisz ennek folyamányaként jött létre a mi intézetünk is. A mi intézetünk is alkalmas népi német tanítókat akar nevelni. Tudjuk, hogy a kormány rendelkezéseinek pontos betartásával hazánk ügyét szolgáljuk. De érezzük, hogy nemzetszemlélet dolgában tanár és tanítvány között nagy különbség van, s ezért aggodalommal nézzük a dolgoknak ilyen irányú fejlődését. [...]

Indítványok hiányában Igazgató folytatja a kisebbségi kérdés történeti alakulásáról már az előző értekezleten megkezdett előadását. Részletesen ismerteti a trianoni békeszerződésnek a kisebbségi kérdésre vonatkozó 54–60. §-ait. Ezzel kapcsolatban ismerteti a nemzetiség, kisebbség és népcsoport fogalmait és az ezzel kapcsolatos különböző jogviszonyokat. Majd rátér a trianoni törvény végrehajtó utasításának, a 4800/1923. M. E. kormányrendelet 18. §-ának az ismertetésére. Ez a §. szabályozza a világháború utáni kisebbségi oktatásügy alapelveit. Majd rátér az idézett kormányrendelet végrehajtó utasításának a VKM. 110778/1923. sz. rendeletnek ismertetésére, amely az A. B. C. típusú iskolákat létesítette. Továbbá ismerteti a 62800/1925. sz. rendelettel készített kisebbségi tantervet. Következő rendelet, amelyet behatóbban ismertet, a 11000/1935. M. E. sz. kormányrendelet, amely az A. B. C. típusú iskolákat megszünteti, és helyükbe az egységes vegyes tannyelvű iskolát állítja. Részletesen ismerteti továbbá az 1940. évi augusztus 30-án Bécsben kelt magyar-német kisebbségi egyezményt. Végül pedig rátér a 700/1941. sz. kormányrendeletnek ismertetésére, melynek szövege a Budapesti Közlöny 1940. nov. 28-i számában jelent meg.⁷¹

Ezzel kapcsolatban felhívja a tanári testület figyelmét a kisebbségi folyóiratokra és általában a kisebbségi irodalomra, mert nagyon fontos dolog, hogy ennek az iskolának minden tanára nemcsak a kisebbségi rendeleteket, hanem a kisebbségi irodalmat is alaposan ismerje. [...]

BFL VIII. 132. Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző-Líceum iratai. 3. kötet.

71 A felsorolt rendeletek ismertetését, ill. egy részük szövegét ld.: Mikó Imre: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Kolozsvár, 1944. (reprint Bp., 1989.) 455–474., 507–518. p.

III. fejezet

BUDAPEST,

A „FRONTVÁROS”

Edelsheim-Gyulai Ella: Légi támadás

1942 szeptember

Amikor a légi veszélyt jelző sziréna először üvöltött végig a városon,⁷² csodálkozva néztünk össze a nagyszállóda éttermében. Helytelenül mondtam. Van a csodálkozásnak egy fajtája, amit a magyar nyelv a meglepetés szóval fejez ki. Meg voltunk lepve, mint ahogy a támadás is meglepetésnek készült. Európa sorsa eddig bizonyos mértékben elkényeztetett bennünket. Másfélezer kilométernyire a keleti és legalább ugyanannyi kilométerre az afrikai fronttól, szinte páholyban ülve figyeltük a rettenetes birkózást. A Gondviselés gyönyörű, forró nyárutóval ajándékozott meg bennünket, és Budapest a legrégebb béke hangulatában volt. Először azt hittük, hogy valaki tévedésből szólaltatta meg a készüléket, és néhány perc múlva kiderül majd, hogy vaklárma volt az egész. De a világítás hirtelen kialudt, és a sötétben megszólalt egy ellentmondást nem tűrő hang: „Tessék levonulni az óvóhelyre!” — Néhány gyengén világító falikar segítségével a folyosó felé indultunk. Néhányan még az utolsó falatokat majszolták, és láttam egy urat, aki a megkezdett korsó sörét vitte magával, mint az egyetlen megmentésre érdemes dolgot. Amennyire módomban állt, figyeltem az emberek arcát: félelemnek vagy pániknak nyo-

72 A második világháború első légitámadása 1942. szeptember 4–5-re virradóra érte a várost. A támadást kb. két tucat szovjet gép intézte, 11 halálos és 61 sebesült áldozata volt. A szeptember 9–10-re virradóra bekövetkezett újabb támadásnak 5 halottja és 18 sebesültje volt.

mát sem láttam. Magam is inkább a meghatottságnak és a büszkeségnek valami furcsa keverékét éreztem. Íme — gondoltam — közvetlen érintkezésbe kerültem a háborúval, illetve előléptem nagydíók tanújának. Később, ha ezt a légi riadót szerencsésen megúsztuk — és ki kételkedik benne, hogy így lesz? — órákon keresztül mesélhetek majd róla a fiatalabb nemzedéknek. Közben megerőltettem a hallószerveimet, hogy az óvóhelyre és a hallba vonuló közönség zsvivaján át elkapjak valamit a külső zajokból: motorzúgást vagy becsapódást, de egyelőre nem hallottam semmit, csak egy középkorú úr magyarázta élénken az előttem haladó társaságnak: „Fogadni mernék, hogy egyszerű légvédelmi gyakorlatról van szó. A közönséget teljesen elhagyta a veszélyérzet. Valamit kell már csinálni, hogy adott pillanatban ne legyen össze-vissza futkosás.” — „De a rádió nem mondott be semmit” — vitatkozott vele egy fiatal hölgy. — Éppen ezért! Behirdetett és megrendezett légvédelmi főpróbák helyett azt akarják megtudni, hogyan viselkedik a pesti közönség komoly légi veszély esetén.” — Nos, ha tényleg csak azt akarták megtudni, az illetékes hatóság meg lehet elégedve. Másfél perc sem telt el a sziréna bűgása óta, és máris mindenki a helyén volt. Láttam, amint a különböző szerepkörrel megbízott alkalmazottak sorra jelentkeztek a házparancsnoknál, aki ebben az esetben maga az igazgató volt. Jött a parancsnok-helyettes, futva érkeztek a tűzoltók, küldöncök, kapuórság. Az igazgató mindenkit helyére irányított. Közben egy tompa dörrenés távoli zaja hatolt le a tágas, majdnem azt mondhatnám, barátságos pincehelyiségbe. — „Bomba!” — mondta valaki. És az arca egy árnyalattal halványabb lett. — „Dehogy, ez a mi légvédelmünk!” — Ekörül némi vitatkozás keletkezett. De csakhamar elhallgattunk, mert a dörrenések és puffanások hol közelebről, hol távolabbról ismétlődtek meg. Az egyik intézkedő közeg egy idősebb párt tuszkolt be a helyiségbe. Pizsamában voltak, az ágyban érte őket a légi riadó. A férfi tömött bőrtáskát cipelt a kezében. — „Nyugodtan fennhagyhatta volna” — mondta neki valaki. — „De benne vannak a holnapi főtárgyalás okmányai! Csupa pótolhatatlan irat!” — Most egy csinos szőke fiatal hölgy jött ugyancsak pizsamában. A nyakában vízhatlan zacskót viselt. Mindjárt akadt egy úr, aki átadta neki a helyét. Egy másik hasonló korú, kissé teltebb hölgy odasietett hozzá. — „Mit cipelsz ebben a zacskóban?” — „Ékszereimet, irataimat, szépitőszereimeket és egy pakli römikártyát!” — Ha rajta múlik, mindjárt össze is hozott volna egy partit, de a társaság túlzottan frivolnak találta az ötletet a helyzethez mérve. Ki tudja, odakint talán most roppant drámák árnyai bontakoznak a levegőben és a földön.

Nehezen tudtam elviselni azt a gondolatot, hogy itt ülök lent az aránylag biztonságos pincében, mialatt ez a tündéri város életének egyik legsúlyosabb megpróbáltatását éli. Felkeltem, és a beszélgető, vitázó, tréfálkozó csoportokon át a kijárat felé igyekeztem. A folyosólámpák világánál valahogy elbotorkáltam a lesötétített hallig, és a félig nyitott kapun át kinéztem a sötétbe. Körülöttem furcsa árnyalakok imbolyogtak. Minden, ami körülöttem volt, egészen valószínűtlenül hatott. A légoltalmi pince majdnem kedélyes hangulatával szemben ez a sötét környezet, a lehallkított szavú emberek, nyomasztó érzést keltenek. Páran a sötét háttérben cigarettáztak. Ezek az izzó pontok még misztikusabbá tették az általános képet. Most hirtelen nappali fény árasztotta el az előcsarnokot. — „Sztalin-gyertya!” (világító bomba) — szólt a kapuőr, és visszahúzódott az ajtóból. Az alakok körvonalai határozottabban rajzolódtak ki a háttér sötétjében. Az utcán, mintha megdermedt volna az élet, minden kihaltnak látszott, csak a rendőr állt a szomszédos sarkon szuronyos puskával szorosan a fal mellett. A fény kialudt, utána dörrenés. Mintha valahol messze egy ajtót csaptak volna be. Nem, ez mégsem lehet közönséges gyakorlat. Égő piros lámpával egy autó húzott el az úttesten. — „A mentők!” — súgta valaki megilletődötten. Egy sorozat piros gömb ívelt valahonnét a magasba. Nyugtalan fénykévek cikáztak át az égboltozaton. Egy pillanatra összeértek, majd szétváltak, hogy egy másik ponton megint találkozzanak. Látványnak gyönyörű volt, érzésnek nyomasztó. Órára néztem: 55 perc telt el a riadó kezdete óta. Meddig tart még? Istenem! Visszamentem. — „Mi van odakint?” — kérdezték jobbról is, balról is. — „Nem tudom, de félelmetesen szép, ami odakint történik.” — Itt bent azonban a környezet vidámsága belőlem is elfújta az aggodalmat. Nem mondhatnám, hogy cinizmus volt ez. Inkább a pesti emberek kedélye, amely a legválságosabb pillanatokban sem tagadja meg magát. A helyzet újsága és érdekessége letompította a veszély érzetét. Az az úr, aki lejövet előttem ment, már kettő az egyhez adta, hogy csak gyakorlat van. Nem közöltem vele, mit láttam kint az utcán. Holnap úgyis megtudunk mindent. Egyszerre megint felüvöltött a sziréna. „Hála Istennek” — mondták. — „Éppen elég volt”. — Mire feljutottunk, az utcán már nyüzsgött az emberáradat. Villamosok mentek és autók szaladtak a félvilágításban. Reggel a rádióból tudtuk meg, hogy az az úr elvesztette a fogadást.

A második légi riadó alatt nem voltam Pesten. Otthon, falun tartózkodtam, amikor az est sötétjében elzúgtak fejünk felett a vészes orosz gépmadarak. A házakat köröskörül hatalmas kiterjedésű erdők keretezik. A csillagos estén békén szenderegtek a fehérre meszelt falu apró falusi házak. A pilóták nem nekünk tartogatták bombáikat, de amint elhúztak az erdő felett, a motorzajra innen is, onnan is felbőgtek a szarvasbikák. Talán megérezték a halált, amely a sötét madarakkal szállt nyugat felé, és a maguk módján szirénajelet adtak az erdők vadjainak.

Edelsheim-Gyulai Ella: Légi támadás. Pesti Hírlap, 1942. szeptember 20. 5. p.

A budapesti tankerületi főigazgató körrendelete az iskolák hősi halottainak nyilvántartásáról

1942. október 8.

A budapesti tankerület királyi főigazgatójától

1202/1942-43. szám.

Tárgy: Hősi halottak nyilvántartása

Az állami, községi, izraelita, egyesületi és magán gimnáziumok, képzőintézetek (liceumok), ipari-, kereskedelmi- és mezőgazdasági középiskolák, kereskedelmi szaktanfolyamok, felső ipariskolák, nőipariskolák, polgári iskolák, iparos és kereskedő tanonciskolák és gyógyítva nevelő iskolák igazgatóinak (fiú- és leányiskolák).

Budapest

Európa újjászületéséért és keresztény kultúrájának megmentéséért a bolsevizmussal folytatott gigantikus küzdelemből a magyarság is méltó módon kiveszi részét, s meghozza a maga hősi áldozatát. A hatalmas méretű fegyveres összecsapás egyre több magyar életet követel áldozatul. Hősi halottaink megbecsülése, kegyeletük ápolása megkívánja, hogy minden iskola kísérje figyelemmel hadbavonult tanárainak és tanítványainak háborús teljesítményeit és esetleges hősi halálát.

Éppen ezért felhívom Igazgató Urat (Úrnőt), hogy minden tudomására jutott adatot szorgalmasan gyűjtsön, gondosan ellenőrizzen és pontosan jegyezzen fel a historia domus-ban. Ezeknek az adatoknak felhasználásával később az iskola gondoskodjék a hősök nevének és emlékezetének áldozatukhoz méltó megörökítéséről.

Az iskola hősi halált halt tanárának vagy tanítványának lelki üdvéért tartott egyházi szertartáson az iskola testületileg vegyen mindenkor részt, istentisztelet után pedig tartson megemlékezést.

Budapest, 1942. október 8.

vitéz Fraknóy József
tankerületi kir. főigazgató

BFL VIII. 130. a. Budapesti XII. ker. M. Kir. Állami Fiúliceum és Tanítóképző Intézet iratai. Általános iratok. 1. doboz

*A budapesti tankerületi főigazgató körrendelete az iskolák
légtalmi riasztószolgálatának megszervezéséről*

1943. november 13.

Kir. Áll. Líceum és Tanítóképzőintézet Budapest

A budapesti tankerület királyi főigazgatójától 1943. nov. hó 16-án

2655/1943-44. sz.

Tárgy: Iskolák légtalmi rádió
riasztószolgálatának
megszervezése

Kir. Tanfelügyelő Úrnak,
az állami, községi, izraelita, egyesületi és magán gimnáziumok, képzőintézetek,
mezőgazdasági-, ipari- és kereskedelmi középiskolák, felső ipariskolák, nőiparis-
kolák, kereskedelmi szaktanfolyamok, polgári iskolák, gyógyítva-nevelő iskolák,
kereskedő- és iparostanonc iskolák igazgatóinak (fiú- és leányiskolák)

B u d a p e s t

A nm. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr folyó évi november hó 10-én kelt
9410/1943. IX. sz. rendelete alapján további eljárás végett közlöm Igazgató Úrral
(Úrnővel) a következőket:

I. Ha az iskola épületében a tanulók teljes létszámának befogadására alkalmas
óvóhely van, a tanítás megszakítását csak riasztás (szirénajel) esetén kell az iskola
jóváhagyott légtalmi terve, illetve riasztó és készültségi terve szerint végrehajta-
ni.

II. Ha azonban az iskola óvóhellyel egyáltalában nem, vagy az előírtnál kisebb
mértékkel rendelkezik, az iskolai rádió-riasztószolgálatot kell bevezetni. Ezt az is-
kolai riasztóügyeleti szolgálatot az alábbi módok szerint haladéktalanul meg
kell szervezni, és az iskola rádiókészülékét a tanítás megkezdése előtt 30 perccel be
kell állítani „Budapest I.” (549,5 hullámhossz) vételére.

A riasztóügyeleti szolgálatot előre megállapított terv szerint legalább 2-2 személy — több egymástól távolfekvő épületben elhelyezett iskolánál 1-1 személlyel több — lássa el. Az ügyeleti szolgálat tartama egyhuzamban a két órát ne haladja meg. Az ügyeletet teljesítők közül az egyik a rádió adásának figyelője (lehetőleg tanár, tanító, műhelyoktató, altiszt, szükség esetén idősebb tanuló) legyen, a beosztott, illetve beosztottak (altiszt, tanuló) küldöncszolgálatot teljesítsenek.

Amennyiben valamelyik iskola nem rendelkeznék rádió készülékkel, az iskola igazgatója igényelje a készüléket közvetlenül a fenntartó hatóságától. Az állami iskolák igazgatói közvetlenül a vallás- és közoktatásügyi minisztérium IX. ügyosztályához intézett felterjesztésben kérik a kiutalást. A felterjesztésében tüntesse fel Igazgató Úr (Úrnő), hogy az intézetben egyen- vagy váltóáram van-e és milyen feszültségű az?

A kiutalandó rádiókészülékek szállításáig az iskola igazgatója a tanítási idő tartamára használatra önként átengedett rádiókészülékkel lássa el az ügyeleti szolgálatot.

Amint a rádió az adást: „Műsorunkat bizonytalan időre megszakítjuk” közléssel beszünteti, az ügyeletes rádiófigyelő erről az iskola igazgatójának, illetve távollétében helyettesének — a beosztott küldönc útján — haladéktalanul jelentést tesz.

Az iskola igazgatója, vagy helyettese a tanítás ideje alatt az iskola épületét nem hagyhatja el. Tartózkodási helyét az ügyeletes figyelővel köteles mindig közölni.

Az igazgató vagy helyettese a rádióadás beszüntetéséről kapott jelentés után a tanítást mindenütt azonnal szüntesse be és az iskolaépület kiürítését az írásban előre elkészített és alább részletezett elvek szerint — a küldönc, vagy küldöncök közreműködésével — hajtsa végre:

1./ azokat a tanulókat, akik az iskolától gyalogosan legfeljebb 20 percnyi távolságra laknak és gondviselőjük a tanítás ideje alatt otthon tartózkodik, hazaküldi;

2./ a 20 percnyi távolságnál messzebb lakó, vagy gondviselőik távolléte miatt hazamenni nem tudó, (különösen a népiskolák alsó osztályú tanulóit), valamint a vidékről bejáró tanulókat — csak a riadójel elhangzásakor (hatósági riasztáskor) — az iskola óvóhelyére vezeti;

3./ ha az iskola óvóhelye oly kisméretű, hogy a fenti tanulók nem helyezhetők el abban, vagy az iskolának egyáltalában nincsen óvóhelye, a fennmaradó tanulók az iskolához közelebb lakó tanulókhöz csatlakozva — az előre megállapított terv szerint — azok lakására vonulnak. A tanulók oly módon osztandók szét, hogy a közelebb fekvő tanulók családjához legfeljebb 2-2 fennmaradó tanuló kerüljön;

4./ amennyiben a távollakó tanulókat a fenti módon családoknál nem lehetne elhelyezni, ezeket egy vagy több csoportba osztva — tanárok, tanítók, stb. felügyelete mellett — a hatóság által az iskola közelében kijelölt nyilvános óvóhelyre kell vezetni. A felügyeletet az igazgató kijelölése szerint elsősorban nem családos tanároknak (tanítóknak) kell ellátniuk. A felügyeletre ki nem jelölt tanárok az iskola-épületet elhagyhatják, ha számukra az iskola léggóltalmi készütségi terve nem jelöl ki szolgálatot.

A tanításnak léggóltalmi okokból történt megszüntetése esetében az iskolából egyenként, vagy csoportosan távozó tanulók — fegyelmi vétség terhe mellett — kötelesek az utcán való futás, zajongás, csoportosulás, álldogálás teljes elkerülésével azonnal haza, illetve az igazgató által kijelölt helyre sietni.

Az iskola igazgatója megfelelő módon köteles gondoskodni az iskola óvóhelyén elhelyezendő, vagy a nyilvános óvóhelyre csoportosan elvonuló tanulóknak — a légvédelmi riadó megszólalásáig történő — foglalkoztatásáról.

Jóllehet a hatósági riasztószolgálat a riasztást megszüntette, a légiveszély csak a rádió műsoradásának újbóli megkezdésével tekintendő megszüntnek. Ezzel kapcsolatban különösképpen figyelmeztetni kell a vidékről vasúttal bejáró tanulókat arra, hogy a légiveszély elmúltáig a pályaudvarra nem mehetnek.

A légiveszély megszűnte után az iskolából a lakóházi óvóhelyekre eltávozott tanulóknak nem kell visszatérniük az iskolába. Az iskolai nyilvános óvóhelyen csoportosan elhelyezett vagy esetleg — a légiveszély megszűnése után — az iskolába visszatérő tanulókat a tanítási idő végéig tanári felügyelet mellett foglalkoztatni kell. A tanításról légiveszély miatt elmaradó tanulók mulasztását nem szabad igazolatlan mulasztásnak tekinteni.

E rendelet alapján valamennyi érdekelt iskola sürgősen köteles riasztógyakorlatot tartani, és azt addig ismételni, míg a gyakorlat teljesen zavartalanul nem bonyolódik le.

Az igazgatók (vezetőtanítók) az iskola minden tanulójáról, tanáráról, az épületben bennlakó személyekről — a légvédelmi riadó alatti tartózkodási helyük feltűntetésével — osztályonként 3 példányban készítsenek kimutatást. A kimutatás egyik példánya az iskola légvédelmi riadó- és készütségi tervéhez csatolandó, a másodpéldányt az iskola igazgatója riadó esetén az óvóhelyre vigye magával, a harmadik példányt az osztályfőnök (beosztott tanító) őrizze meg.

A rádióügyeletet el kell látni mindaddig, amíg az épületben tartózkodó személyek száma az óvóhely férőhelyeinek számát meghaladja. Egyébként a rádióügyeletet a riasztás bekövetkezésétől a riasztás feloldásáig meg kell szakítani.

Budapest, 1943. november 13.

vitéz Fraknóy József
tankerületi kir. főigazgató.

BFL VIII. 130. a. Budapesti XII. ker. M. Kir. Állami Fiúliceum és Tanítóképző Intézet iratai. Általános iratok. 1. doboz

A budapesti tankerületi főigazgató körrendelete a tanárok által követendő magatartásról a német megszállás után

1944. március 23.

A budapesti tankerület királyi főigazgatójától

6734/1943-44. sz.

Tárgy: Tanárok magatartása,
tananyag befejezése

Az állami, községi, izraelita, egyesületi és magán gimnáziumok, képzőintézetek, gazdasági iskolák, ipari- és kereskedelmi középiskolák, kereskedelmi szaktanfolyamok, felső ipariskolák, nőipariskolák, ipari szakiskolák, polgári iskolák, iparos- és kereskedő-tanonciskolák, gyógyítva-nevelő iskolák igazgatóinak (fiú- és leányiskolák) és az áll. és közs. népiskolák igazgatóinak

Budapest

A mai izgalomokkal telített légkörben a tanári és tanítói testületek egyes tagjai, a tanulók és a szülők magatartásukkal nem szolgálják az annyira kívánatos nyugalmat és higgadságot.

A ránk súlyosodó feladatok csak akkor oldhatók meg kielégítő módon, ha mindenki megőrzi hidegvérét és nyugalját. Körültekintő tapintattal kerüljünk minden olyan beszédet, suttogást és hírterjesztést, ami az amúgyis fokozott idegességet még csak erősíti.

Az államvezetésben mutatkozó esetleges irányváltás nem szolgálhat okul arra, hogy a testületek tagjai a folyosókon, a testületi szobákban, vagy egyébütt politikai felfogásukat megtárgyalják és megvitassák. Kerüljünk minden politikai megnyilatkozást, az iskola ne legyen soha sem politikai vitatkozások színtere.

Az iskolák idő előtti bezárása nem lehet érdeke sem a tanári testületeknek, sem a tanulóknak, sem a szülőknek. Az iskolák korai szüneteltetése a szociális helyzetük

miatt legkedvezőtlenebb viszonyok között élő szülőket sújtaná leginkább, mert gyermekeik az utcára kerülnének minden felügyelet nélkül, mert a szülők kereső foglalkozásuk miatt képtelenek is erre.

Amíg a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr az iskolák bezárását el nem rendeli, addig minden érdekeltnek feltétlenül előnyös az iskolai munka fenntartása, mert az iskolák bezárása után az oktató személyzetet feltétlenül más igazgatási ágazatban mutatkozó munka elvégzésére alkalmazzák, és esetleg vidéken fogják beosztani.

Ha szülők gyermekeiket a légi veszélyeztetettség miatt nem akarják iskolába járatni, vagy azzal a kívánsággal állnak elő, hogy gyermekeiket vidékre óhajtják vinni, a szülők kérését már megnyugtatás miatt is teljesíteni kell, azonban azzal a figyelmeztetéssel, hogy az iskolai év esetleg váratlan bezárása következtében az eddigi tanulmányi állapotnak megfelelően lesz kénytelen a tanári testület a tanulót elbírálni, és évvégi bizonyítványát kiállítani.

A tanulmányi anyagban való elhamarkodott sietést a tanárok (tanítók) ne erőltessék. E helyett inkább a megtanított anyag ismétlésére, összefoglalására és elmélyítésére törekedjenek. A tanítási anyagban esetleg szükségesnek mutatkozó pótlásokat feltétlenül nagyvonalúan intézzék. A kapkodás feltétlenül káros, hiányokat pedig még később is lehet pótolni, ha az alapvető dolgokat biztosan megtanítottuk.

Az utolsó évfolyam növendékeivel a szükségesnek mutatkozó ismétléseket és áttekintéseket feltétlenül végeztessék el, mert az érettségi, illetőleg képesítő vagy záróvizsgálatok a tanév végén az eddigi módozatok mellett folynak le. Erre vonatkozó rendelkezések előkészületben vannak.

A tanulók okmányait, tanulmányi értesítőit az évvégén esetleg váratlan bekövetkezése miatt nagyon tanácsos az iskolában tartani, hogy az osztályozás megejtése után a bizonyítványok zavartalanul kiállíthatók legyenek.

Azoknak a tanulóknak a mulasztását, akiket szüleik saját megnyugtatásuk végett az iskolából kivesznek, igazolatlan mulasztásnak tekinteni nem lehet. Ezek a tanulók kimaradottaknak sem vehetők, hacsak a szülők határozott kívánságára nem történik, hanem az osztályozásnál úgy kell elbírálni őket — ha megosztályozhatók nem volnának — mintha az évvégi összefoglalásról igazoltan maradtak volna el. Kétes esetekben ilyen tanulókat pótló vizsgálatra, vagy díjmentes magánvizsgálatra kell utasítani.

A magánvizsgálatokat rendes időben fogjuk előreláthatóan megtartani.

A légo rendeleteket hajtsuk végre nyugalommal, és ne akarjunk mindent saját elgondolásunk szerint folyton megváltoztatni, mert ennek vége csak rendetlenség és nyugtalanság lesz.

Budapest, 1944. március 23.

vitéz Fraknóy József
tankerületi kir. főigazgató

*BFL VIII. 130. a. Budapesti XII. ker. M. Kir. Állami Fiúliceum és Tanítóképző
Intézet iratai. Általános iratok. 2. doboz*

Zsidó szerzők műveinek eltávolítása a XII. ker. Állami Liceum és Tanítóképző Intézet könyvtárából

1944. április

A budapesti tankerület kir. főigazgatójától

8121/1943-44. sz.

Tárgy: A magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvása.

Az állami, községi, egyesületi, izr. és magán gimnáziumok, képzőintézetek, gazdasági-, ipari- és kereskedelmi középiskolák, kereskedelmi szaktanfolyamok, felső ipariskolák, ipari szakiskolák, nőipariskolák, polgári iskolák, kereskedő- és iparostanonc iskolák, gyógyítva nevelő iskolák igazgatóinak (fiú- és leányiskolák).

Budapest

Sürgős további eljárás végett értesítem Igazgató Urat (Úrnőt), hogy a m. kir. minisztérium 10800/1944. M. E. számú rendeletével (megjelent a Budapesti Közlöny 1944. évi április 30-i, 97. számában) a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvása tárgyában intézkedik.

Tájékoztatásul közlöm a rendeletből az iskolák könyvtárait is érintő fontosabb részeket:

1.§.

A jelen rendelet hatálybalépése után zsidó szerző írói művét többszörösíteni, közzétenni és forgalomba hozni nem szabad; tudományos tárgyú írói mű többszörösítésére, közzétételére és forgalomba helyezésére közérdekből a vallás- és közoktatásügyi miniszter a m. kir. miniszterelnökkel egyetértve kivételesen engedélyt adhat.

2.§.

A jelen rendelet mellékletében felsorolt zsidó szerzők művének a kiadónál, nyomdavállalatnál, kereskedőnél és általában a forgalombahozatallal vagy a ter-

jesztéssel foglalkozó — akár természetes, akár jogi személy által fenntartott — vállalatnál lévő és forgalombahozatalra szánt példányait terjeszteni (1914: XIV.tc. 3.§), kölcsönadni, vagy bármily más módon használatba bocsájtani nem szabad.

3.§.

Az előbbi §-ban felsorolt, úgyszintén a könyvkölcsönzéssel foglalkozó vállalatok, valamint a nyilvános könyvtáraknak, továbbá az egyesületi, iskolai, intézeti és egyéb olyan könyvtáraknak vezetői, amelyekből könyveket bárkinek vagy a személyek bizonyos körének, (egyesület vagy társaskör tagjainak, iskola tanulóinak, stb.) olvasásra vagy egyéb használatra kiadnak, kötelesek az előbbi §-ban meghatározott műveknek forgalombahozatalra, illetőleg kikölcsönzésre, vagy könyvtári használatra szánt példányait a jelen rendelet hatályba lépésétől számított 15 nap alatt kimutatásba foglalni és a kimutatás öt azonos példányát az említett határidőben a sajtóüggyek m. kir. kormánybiztosához (Budapest, I. ker. Uri-utca 8. sz.) bemutatni.

A kimutatásnak tartalmaznia kell az írói művek szerzőjének nevét, az írói mű címét, nyelvét, jellegének (pl. szépirodalmi, tudományos, politikai, stb.) megjelölését, továbbá azt, hogy az írói műből hány példány van a bejelentésre kötelezett birtokában.

4.§.

A sajtóüggyek m. kir. kormánybiztosa a bejelentések három példányát a Magyar Papírosipari Nyersanyagbeszerző Kft-nek (Budapest, V. Zoltán u. 16. sz.) — a továbbiakban: Kft. — küldi meg, kivéve az állam, a törvényhatóság, a község, az egyházak, alapítványok és közintézetek által tett bejelentéseket.

6.§.

A 4.§-ban említett könyvtárakban lévő példányokra vonatkozó bejelentéseket a kormánybiztos a könyvtár fenntartója vagy felügyelő hatósága szerint illetékes miniszternek küldi meg. Az illetékes miniszter gondoskodik arról, hogy a könyvtár fenntartója, illetőleg felügyelő hatósága a bejelentett írói művek példányait elkülönítve őrizze és azokat csupán indokolt tudományos kutatás céljára adja ki.

7.§.

A jelen rendelet rendelkezéseit megfelelően alkalmazni kell azoknak a zsidó szerzőknek írói művei tekintetében is, akiket a miniszterelnök a jelen rendelet hatálybalépése után a „Budapesti Közlöny”-ben közzétett újabb jegyzékekben megnevez. A bejelentésre a 3.§-ban megszabott határidőt ilyen esetben a jegyzék köz-

zétételeől kell számítani; a 4.§-ban meghatározott tennivalók teljesítésére pedig a kormánybiztos állapít meg a Kft. számára határidőt.

A már közölt zsidó írók I. számú jegyzéke a hivatkozott Budapesti Közlönyben megtalálható.

Felhívom Igazgató Urat (Úrnőt), hogy a 7.§-ban jelzett később közzéteendő névjegyzékek nyilvánosságra hozatala esetén a 7.§. értelmében öntevékenyen járjon el, és minden alkalommal a kimutatás egy példányát hivatalomnak is küldje meg.

Budapest, 1944. április 4.

vitéz Fraknóy József
tankerületi kir. főigazgató

Áll. Liceum és Tanítóképzőintézet
Budapest, XII. Fery Oszkár utca 40.

Kimutatás

Az I. számú jegyzékben felsorolt zsidó szerzőknek 1944 év május hó 11. napján a közforgalomból kivont és birtokomban (unk) lévő műveiről.⁷³

A bejelentésre kötelezett: M. Kir. Állami Liceum és Tanítóképző Intézet
Budapest, I. Fery O. u. 40. Tel: 153-485.

Sor- szám	Az írói művek				
	szerzője	címe	nyelve	jellege	példány- szám
1	Kiss József	Klió	magyar	szépirodalom	1

73 A betiltott zsidó szerzők listáját közli: Braham, R. L.: A népiertás politikája. A Holocaust Magyarországon. II. kötet Bp., 1997. 1339–1341. p.

Sor- szám	Az írói művek				
	szerzője	címe	nyelve	jellege	példány- szám
2	Kiss József	Gyermekek és ifjak bibliotékája	magyar	szépirodalom	1
3	“ “	Összes költeményei	“	“	1
4	Földes Imre	A király arája	“	“	1
5	“ “	A Királyné	“	“	1
6	“ “	Dacos lelkek	“	“	1
7	Bródy Sándor	Ráby Mátyás vi- szontagságai	“	“	1
8	“ “	Diákok regénye	“	“	1
9	Ignotus	Olvasás közben	“	“	1
10	Földes Jolán	A teremtés	“	“	1
11	“ “	Péter nem veszi el a fejét	“	“	1
12	Révész Béla	Ady Endre életéről	“	“	1
13	“ “	Ady tragédiája	“	“	1
14	Biró Lajos Pál	A modern angol irodalom története	“	tudományos	1
15	Jászi Oszkár	Művészet és erkölcs	“	“	1

Budapest, 1944. május 10.

Gyurjács András
a magyar irodalmi és tört. könyvek és könyvtár őre

Sor- szám	Az írói művek				
	szerzője	címe	nyelve	jellege	példány- szám
16	Molnár Ferenc	A Pál utcai fiúk	magyar	szépirodalom	2
17	Egon Erwin Kisch	Zaren, Popen, Bolschewiken	német	polit.	1
18	Egon Erwin Kisch	China geheim	“	“	1
19	Lenkei K.	Petőfi és a természet	magyar	tud.	1
20	Stefan Zweig	Három mester	“	“	1
21	Jászi Oszkár	Művészet és erkölcs	“	“	1
22	Szabó Ervin	A tőke és a munka harca	“	“	1
23	Jászi Oszkár	Huszedik század	“	tud. folyóirat	1

Budapest, 1944. május hó 12-én
 Padányi-Frank Antal
 tanügyi főtanácsos, igazgató

*BFL VIII. 130. a. Budapesti XII. ker. M. Kir. Állami Fiúliceum és Tanítóképző
 Intézet iratai. Általános iratok. 2. doboz*

Szerb Antal elbocsátása a középiskolai tanári szolgálatból a zsidók közszolgálatának megszüntetéséről szóló rendelet alapján

1944. április 24.

Budapest székesfőváros polgármestere

88.795/1944.-VII.

Tárgy: Dr. Szerb Antal kereskedelmi középiskolai tanár nyugdíjazása

Véghatározat

A polgármesteri VII. ügyosztály előterjesztése alapján dr. Szerb Antal kereskedelmi középiskolai tanárt a zsidók közszolgálatának megszüntetésére szóló 1210/944. M. E. számú kormányrendelet 1. §-ának 2. bekezdése alapján hivatalból nyugdíjazom és őt a tényleges szolgálat teljesítése alól az 1944. évi április hó végével felmentem.⁷⁴

Mínthogy nevezettnek 20 évi és 6 hónapi és 5 napi beszámításra alkalmas szolgálati ideje van, a székesfővárosi közoktatási alkalmazottak részére megállapított V. (Ötödik) fizetési csoport A./ fizetési osztálya 7. fizetési fokozatának megfelelően, a nyugdíjba beszámítható havi 429 P javadalmazásának 62%, azaz Hatvankettő százalékát engedélyezem részére nyugdíj címén.

74 Szerb Antal (1901–1945) író, irodalomtörténész, esszéíró, egyetemi magántanár a Vas utcai felsőkereskedelmi iskolában tanított. Zsidó (illetve faji alapon annak minősített) alkalmazottak közintézményekhez való felvételét már az 1939:IV. tc. (második zsidótörvény) megtiltotta, de nem rendelkezett a már működő alkalmazottak elbocsátásáról, hanem mintegy “kihalálos alapon” szorította volna ki a zsidókat a közalkalmazotti pályákról. A zsidónak minősülő közalkalmazottak elbocsátását az itt hivatkozott, 1944. március 31-én megjelent kormányrendelet mondotta ki. Ez részét képezte a német megszállás után kibocsátott, a zsidóság teljes elkülönítését, ki-fosztását és deportálásának előkészítését szolgáló rendeletsorozatnak. (E rendeleteket lásd: Vértes Róbert – Székely Gábor (szerk.): Magyarország zsidótörvények és rendeletek 1938–1944. Bp., 1997. 284–358. p.) Szerb Antalt ezt követően rövidesen munkaszolgálatra hívták be, és 1945 januárjában Balfon ölték meg.

Az ellátási díjat a legközelebbi lakbérévnegyedtől kezdődően az előbb megjelölt fizetési fokozatba tartozó székesfővárosi közoktatási nyugdíjasok részére megállapított mindenkor lakáspénzzel egészítem ki.

Ezenfelül neveztettem a felesége szül. Bálint Klára továbbá édesapja Szerb Károly után, a nyugdíjasokra vonatkozó jogszabályok figyelembevételével megállapított és összesen havi 60 P, azaz Hatvan pengő családi pótléknek folytatólagos életvezetében meghagyom, míg a családi pótlék megszüntetésére vonatkozóan megállapított bármely eset be nem következik. [...]

BFL VI. 502. b. Budapesti Királyi Tankerületi Főigazgatóság. Általános iratok. 8249/1943–44.

Mi lesz a zsidó üzletekkel?

1944. április 29.

Több mint egy hete, hogy a zsidó üzletek bezárásáról szóló rendelet megjelent.⁷⁵ A főváros kereskedőnegyedeiben néhol egész utcahosszat lehúzták az üzletek redőnyeit, és a bejáraton kifüggesztették a feliratot: „zárva”.

Az első két-három napon még nem lehet tiszta képet alkotni arról, hogy mennyi azoknak az üzleteknek a száma, amelyeket a rendelet értelmében be kellett zárni.

Mint illetékes köröktől értesültünk, az első teendő az volt, hogy megállapítsák: mennyi összesen a zsidó üzletek száma és a kereskedelmi életnek mely ágában volt legnagyobb a zsidók százaléka.

Mint hogy kereskedelmi kataszter ez ideig még nincs, ezért az adatok összegyűjtése nagy munkát jelentett. E hét elején már sikerült megállapítani, hogy 30.000 budapesti üzlet közül 18.000-ret zártak be, tehát az üzleteknek mintegy 60 százalékát.

Túlméretezett szakmák

A városházáról és az iparkamarából szerzett értesüléseink szerint a zsidó üzletek bezárásáról szóló rendelet a kereskedelmi élet nem mindegyik ágát érintette egyformán. Voltak ugyanis olyan szakmák, amelyekből a zsidó kereskedők kikapcsolása az elmúlt három év alatt már nagyjából megtörtént.

— A három évvel ezelőtt meginduló átállítás következtében egyes szakmák túl voltak méretezve — mondták a Pesti Hírlap munkatársának. — Így pl. a textilszakma. Ebben nagyon sok keresztény kereskedő kapcsolódott bele, úgyhogy most felesleges minden új vállalat, üzlet megindulása.

75 Április 16-án tették közzé a kormány 1600/1944. sz. rendeletét a „zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele tárgyában.” Ennek alapján rendelte el a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter április 20-án a zsidók üzleteinek lezárását, az árukészlet és az üzleti berendezés zár alá vételét.

— Az intézkedések értelmében azokat a zsidó kézben volt üzleteket, amelyeknek további fenntartása közellátási, honvédelmi és külkereskedelmi szempontból fontos, keresztény alkalmazott veszi át, vagy pedig már önálló keresztény kereskedő. Az ezekre az üzletekre vonatkozó rendelet egyik záradékát igen sokan félreértették. Ez a záradék ugyanis arról szól, hogy a közellátási, honvédelmi, külkereskedelmi szempontból fontos üzletek fenntartását kérvényezni lehet. Igen sok zsidó kereskedő és vállalkozó ezért kérvénnyel fordult az illetékes körökhöz, hogy üzletét tovább vezethesse. Az ilyen kérések teljesítéséről azonban szó sem lehet. Zsidó kereskedők a tulajdonukban volt üzletből hasznot többé nem élvezhetnek.

A zárolt árukészlet sorsa

A kereskedelmi élet egyik legfontosabb kérdése: mi lesz azokkal az árukkal, amelyeket a zsidó üzletekben zároltak?

Ezeket az árukészleteket — mondották illetékes helyen — központilag megszervezve, teljes egészében a keresztény kereskedőknek adják át. Természetesen azok az üzletek, amelyeknek fenntartását szükségesnek találták és vezetésüket most keresztények veszik át, a raktárakban levő árukészletet maguk árusítják. Különösen sok árut juttatnak keresztény kereskedőknek a textilszakmában. A cipőszakmában a kijelölt cégeknek van előjoguk. Az elmúlt héten sok üzlet nyílt meg újra keresztény vezetés alatt. Elsősorban olyan üzleteket szerveztek most át, amelyek a közellátás szempontjából a mindennapi szükségletet alapul véve a legfontosabbak.

Pesti Hírlap, 1944. április 29. — „Mi lesz a zsidó üzletekkel?” — Közli: Vádirat a nácizmus ellen. 1 kötet. 1944. március 19 – május 15. Szerkesztette: Benoschofsky Ilona – Karsai Elek. Bp., 1958. 273–274. p.

A XII. ker. Állami Líceum és Tanítóképző Intézet épületének igénybe vétele német katonai kórház céljára

1944. május 16.

Jegyzőkönyv

Felvettük Budapesten, 1944. május hó 16-án, XII. Fery O. u. 40. sz. a. állami tanítóképző-intézet igazgatói irodájában a H. M. úr 34.523/Eln. 18-944. sz. rendelete alapján.

Tárgy: a XII. Fery O. utcai áll. tanítóképző-intézet átvétele és a német véderő részére történő átadása.

[...] Dr. Padányi-Frank Antal igazgató felkéri a német kórházparancsnokság jelenlévő képviselőit, hogy a kórház céljaira berendezendő iskola helyiségeire vonatkozó igényeiket jelöljék meg, különös tekintettel arra, hogy mi fog a tanítóképző-intézet céljaira fennmaradni.

A német kórházparancsnokság képviselői előadják, hogy mely helyiségekre van feltétlenül szükségük, és melyek azok a helyiségek, melyeket nélkülözni tudnak.

Fentiek után a bizottság megtekintette az épület helyiségeit és megállapításait az alábbiakban foglalta össze:

Az épület összes helyiségei — az alábbiak kivételével — a kórházp[arancsnok]ság rendelkezésére bocsáttatnak. Az intézet használatában visszamarad:

- 1./ A pincében: 1 helyiség (raktár céljaira),
- 2./ Földszinten: igazgatói lakás (ajtószám 1.), igazgatói iroda (2.), két irattári helyiség (3-4.), kertész lakás (18.), tornaterem és tornaszertár.
- 3./ I. emeleten: fizikai szertár 3 helyiséggel (18.), fizikai előadó terem (19.), magyar könyvtár (23.), természetrajzi szertár (24.), altiszti lakás (39.).
- 4./ II. emeleten: földrajz-német szertár (41.), gazdasági szertár (42/a.).

A bizottság ezek után leszegezi, hogy az igazgató-helyettes, bentlakó nevelő-tanár, nevelő-tanító, gondnoknő, főzőnő és kizárólag egyelőre visszamaradnak az épületben lévő természetbeni lakásukban mindaddig, amíg a német véderő részükre megfelelő lakást nem biztosít.

A német kórház-pság jelenlévő képviselői ígéretet tesznek arra, hogy a felsorolt személyzet részére megfelelő lakások rendelkezésre bocsátásáról gondoskodni fognak. [...] fentiek írásba foglalása után az m. kir. I. budapesti honvédhadtest-pság jelenlévő képviselői az előbb hivatkozott H. M.-rendelet értelmében az intézetet ezennel átveszik és egyidejűleg a német kórház-pság részére átadják azaz, hogy jelen átadás a sürgősségre való tekintettel ideiglenes és véglegessé akkor válik, ha a leltári jegyzőkönyvek kölcsönösen kicseréltettek és a műszaki leírás is elkészül. [...]

Méltóságos Főigazgató Úr!

Intézetünk jövő sorsára nézve mély tisztelettel a következőket jelentem, illetőleg kérem.

1.) Ha a német hadikórház épületünkéből az iskolai év elejéig kivonul, akkor a rendes keretek között indítjuk meg a tanítást. Ez esetben a segélyezési javaslatunk értelmében 63 bentlakó növendékünk lesz.

2.) Ha a német hadikórház az iskolai év elején nem üríti ki épületünket,⁷⁶ akkor intézetünk működésére nézve két lehetőséget látok.

a.) Grynacus Ida igazgató úrnő készséges hozzájárulásával arra kérem Méltóságodat, kegyeskedjék megengedni, hogy a II. k. állami tanítónőképző-intézet épületében délutánonként taníthassunk. — Ha esetleg ezt az épületet is hadicélra foglalnák le, akkor másutt keresünk helyiségeket, amelyekben taníthatunk. — A tanítás ilyen megoldása mellett még a bentlakó növendékek elhelyezéséről is kell gondoskodnunk. Ennek megoldása érdekében május 14-re szülői értekezletre hívtam össze a kintlakó növendékek szüleit, akiket arra kértem, hogy a lehetőség szerint fogadjanak a családjukba egy-egy bentlakó növendéket. Összesen 28 szülő vállalkozott erre. A minisztériumtól rövid úton kapott felhatalmazás alapján azt ígértem a szülőknek, hogy egy-egy növendék után havi 80 P-t kapnak. Erre a 80 P-s alapra így jutottam: költségvetésünkben azt kértük, hogy tanulóotthonunk minden növendék után 70 P-t kapjon a minisztériumtól (Az 1944. év első felére csak 60 P-t enge-

76 A németektől a szovjet csapatok foglalták el az épületet 1945 elején, komoly sérülésekkel járó ostrom után.

délyez a jóváhagyott költségvetés.) Ha nincsen tanuló otthon, akkor bizonyos kiadások (kevesebb személyzet kell, mosás elmarad, kevesebb fűtés kell) elmaradása folytán 70 P helyett 80 P-t utalványozhat ki a minisztérium havonta egy-egy növendék után.

A bentlakókra vonatkozó segélyezési javaslatomban 63 növendék foglaltatik. Ha tanulóotthonunk nem nyílik, akkor ezekből 13 növendék Budapesten, s Budapest környékén lakó szüleitől jár a tanítási órákra, 28 növendék — a fentebb említett — 28 kintlakó növendéknél helyezkedik el, 22 növendéknek pedig azt kell írnom, hogy tanulmányaik folytatása érdekében vagy Budapesten keressenek szállást és ellátást, vagy kérjék valamely vidéki intézetbe való felvételüket. Tisztelettel bejelentem, hogy a magam részéről is tovább kutatom e 22 növendék részére való buda- pesti elszállásolási lehetőséget.

b.) Ha Budapesten semmiképpen sem sikerül olyan helyzetet teremtenünk (pl. nem tudunk tantermetet szerezni), hogy itt taníthassunk, akkor vidéken keresünk nagy épületet az elhelyezkedésre. Ez a megoldás természetesen jelentékeny anyagi áldozatot kíván az állam részéről. Minthogy mindenképpen akarunk tanítani, ilyen megoldásra is gondolunk.

A legvalószínűbbnek látom a 2. a.) megoldást, kérek felhatalmazást arra, hogy e megoldás érdekében az összes intézkedéseket megtehessem.⁷⁷

Mély tisztelettel:

Bp. 1944. V. 26.

BFL VIII. 130. a. Budapesti XII. ker. M. Kir. Állami Fiúliceum és Tanítóképző Intézet iratai. Általános iratok. 2. doboz — A jegyzőkönyv gépelt tisztázata a jelen lévők sk. aláírásával. Az igazgató felterjesztése kézzel írott fogalmazvány aláírás nélkül.

77 A Csalogány utcai tanítónőképző épületében csak a tanévnyitó ünnepségre kerülhetett sor, mivel azt is lefoglalták — ezúttal magyar — katonai kórház céljaira. Ezért egy hétig a Baár Madas Intézetben, majd a Trefort utcai gyakorló gimnázium épületében kapott helyet a tanítóképző. Az első félévet, a VKM rendeletének megfelelően, 1944. október 29-én befejezték.

Munkácsi Ernő a budapesti zsidóság összeköltöztetéséről

Miközben a fővárosi zsidóság vezetősége utolsó kísérleteket tette a vidéki zsidóság maradékának megmentése végett és kétségbeesetten próbálta elhárítani a budapesti zsidóságot is már fenyegető deportálást,⁷⁸ ugyanakkor bonyolították le a budapesti zsidóság összeköltöztetését is. Nem hiszem, hogy példa lenne a világtörténelemben, hogy egy város területén közel 250 000 ember 8 nap alatt lakást változtasson, illetőleg lakását másokkal megossza. Pedig ez a folyamat játszódott le 1944. június 17. és június 24-e között a korábban „lovagiasnak” ismert magyar nemzet és a magyar „kulturállam” fővárosában.

Amióta 1944. április 27-én megjelent az a rendelet,⁷⁹ amely felhatalmazta a törvényhatóságok első tisztviselőjét és a polgármestereket, hogy az ország területén a zsidók számára elkülönített lakóhelyeket (gettókat) jelöljenek ki, gyors iramban megindult a vidéki gettók felállítása. A vidéki példák után nem lehetett kétséges, hogy előbb-utóbb a fővárosra is sor kerül és „Varsó után” Európa legnagyobb zsidó közösségét is „kényszerlakóhelyek” közé szorítják. A németeknek és Hain Pétereknek⁸⁰ első tervük egy nagy budapesti gettó felállítása volt, amely a Rákóczi úttól a Podmaniczky utcáig magában foglalta volna a legsűrűbben lakott zsidó utcákat. Nem is titkolták ezt a tervüket, amikor a bombakárosultak részére való lakáskiüri-

78 A belügyminisztet április 7-én bizalmas rendeletben közölte a közigazgatási és rendészeti szervek vezetőivel, hogy a „m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól”. Ennek előkészítéseként előírta a zsidók gyűjtőtáborokba szállítását, városokban és nagyobb községekben gettóba vagy kijelölt zsidóépületekbe tömörítését. A végrehajtás előírt sorrendjében Budapest az utolsó helyen állt.

79 A kormány 1610/1944. M. E. sz. rendelete a Budapesti Közlöny április 28-i számában jelent meg. (Ld. Vértes – Székely, i. m. 328. p.)

80 Hain Péter (1895–1946) politikai nyomozó, a német megszállás idején az Állambiztonsági Rendészet vezetője. Háborús bűnösként kivégezték.

tések alkalmával a Zsidó Tanács⁸¹ figyelmét felhívták arra, hogy az elköltözőket lehetőleg ezen a területen szállásolják be. E terv megvalósításával szemben sok akadály merült fel, elsősorban az, hogy rendkívül nagyszámú kereszténynek kellett volna kiköltözni innen, amely a fővárosnak igen forgalmas részét képezi. A Gestapo és magyar bérenceik pedig mindig óvatosan vigyáztak arra, hogy a nemzsidó lakosság érzékenységét ne sértsék, sőt különböző koncok adásával a zsidók elleni intézkedéseket úgy tüntessék fel, mint részükre szolgáló jótéteményt. A budapesti nagy gettó felállítását végleg megbuktatta az a feltevés, hogy a szövetségesek bombatámadásai a zsidónegyedet kímélni fogják és ezért — kizárólag saját bőrük megkímélése végett — a tervet elejtették, ehelyett az az elgondolásuk született meg, hogy a főváros legkülönbözőbb helyein szétszórva fognak zsidó (csillagos) házakat kijelölni, amelyek a zsidók börtönei lesznek. Erre már volt példa egyes vidéki városokban is.

Endre László tervez

Május 17-én dr. Szentmiklóssy József tanácsnok, a székesfőváros IX. szociális politikai osztályának vezetője, magához hívatta dr. K. I-t,⁸² a Zsidó Tanács egyik főtisztviselőjét, és bizalmasan közölte, hogy Endre László⁸³ a zsidók „Budapestben való összeköltöztetésének tervével” foglalkozik. Szó van arról, hogy ennek végrehajtásával és lebonyolításával a belügyminiszter őt bízta meg, de Szentmiklóssy a tervet és az elgondolást jogtalanul és emberietlenül tartja, vissza akarja utasítani. A Tanács haladéktalanul foglalkozott ezzel a kérdéssel és az volt az álláspont, hogy jobb, ha Szentmiklóssy vállalja ezt a megbízást, mintha azt más ismeretlenre bíznák, akitől nem várható annyi megértés, mint Szentmiklóssytól. A Tanácsnak

81 A megszálló német hatóságok utasítására 1944. március 20-án létrehozott szerv, amelynek fennhatósága az ország teljes zsidónak minősülő lakosságára kiterjedt. Feladata a rendeleti úton elkülönített és megélhetési lehetőségeitől megfosztott zsidóság életének megszervezése volt a német és magyar hatóságok utasításai alapján. (Történetéről ld.: Schmidt Mária: Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács. Bp., 1990.)

82 K. I. = Kurzweil István.

83 Endre László (1895–1946) a német megszállás után a Belügyminisztérium államtitkáráként a zsidóság deportálásának fő szervezője. Háborús bűnösként kivégezték. (Karsai László–Molnár Judit: Az Endre–Jaross–Baky per. Bp., 1994.)

ezt az állásfoglalását közölték a tanácsnokkal, és ez alkalommal dr. Szentmiklóssy a Tanács vezetőségét külön is fogadta, előre is gondoskodva arról, hogy a tanácskozásra kijelölt időpontban csak megbízható tisztviselői legyenek jelen.

Ilyen előzmények után vállalta Szentmiklóssy a megbízatást, de egyúttal a Zsidó Tanácsnak ígéretet tett, hogy amennyire csak módjában áll, oda fog hatni, hogy az egész tervet elejtsék, ha ez nem sikerülne, úgy az összeköltötést húzza-halassza. A tanácskozás alkalmával dr. Szentmiklóssy bizalmasan közölte főbb vonásokban Endre László elgondolásait, és megbeszélték, hogy milyen részletkérdésekben lehetne nyhítéseket elérni.

Kijelölték a házakat

Ezután úgyszólván naponta informálta a tanácsot dr. Szentmiklóssy, hogy az ügyben milyen lépések történtek. Megmutatta a rendelet tervezetét, és bizonyos változtatásokat is tett kedvező irányban. Felterjesztésében rámutatott arra, hogy teljesen lehetetlen az összeköltötést a házak kijelölésétől számított három hónapi határidő előtt lebonyolítani, illetve az összeköltötésre legalábbis három havi határidő szükséges. Rámutatott azokra a veszélyekre, amelyek a keresztény közönségre nézve származnának, ha az összeköltötést gyorsabban bonyolítják le és általában igyekezett felterjesztésében kidomborítani az összeköltötéssel kapcsolatos bonyodalmakat.

De minden igyekezete hiábavaló volt, és sor került a házak kijelölésére. A kijelölési tervezetet Szentmiklóssy külön osztálya készítette elő a statisztikai hivatalból szerzett adatok alapján, annak figyelembevételével, hogy csillagosnak jelöltek ki minden házat, amelyben 50%, vagy közel 50% zsidó lakott. (Az üzleteket és irodákat nem számították ide.) Endre László először három napban akarta meghatározni az összeköltötési időtartamot, és csak nagy nehezen sikerült azt 8 napra kitolni.

Már előzőleg és különösen az összeköltötési hirdetmény megjelenését követően, valóságos emberáradat özönlött dr. Szentmiklóssyhoz, és a legnagyobb összeköttetéseket is igénybe vették, hogy egyes házak zsidó csillagos jellegét szüntessék meg, vagy megfordítva, hogy csillagosnak nyilvánítsák. Minthogy dr. Szentmiklóssyt ezekben a napokban alig lehetett elérni (először a Statisztikai Hivatalban zárkózott el, majd néhány napi szabadságra ment), a panaszosok — akik többnyire az illető házak keresztény tulajdonosaiból és bérlőiből kerültek ki — a

belügyminisztériumhoz fordultak. Jaross⁸⁴ és Endre nagyon sok esetben helyt adtak a panasznak, és dr. Szentmiklóssy által kijelölt házaknak — kb. 800-nál — a házak egyharmadrészenél a csillagos jelleget megszüntette és így annyival kevesebb férőhely állott az összeköltöző zsidók rendelkezésére. A belügyminisztériumban ezeket a fellebbezéseket és panaszokat Puskás nevű Pest vármegyei jegyző intézte, aki akkor a belügyminisztérium lakásügyi osztályának élére került, dr. Kiss Károly fővárosi tiszti ügyész, a nyilaspárt „oszlopos” tagjának bevonásával.

Endre Lászlóéknak ez az intézkedése, amellyel kb. 800 házat elvettek a zsidóktól, újabb szenvedést zúdított azokra, mert az összeköltötetési parancs megjelenésekor minden zsidó igyekezett magának a hirdetményben megjelölt csillagos házak egyikében lakást biztosítani; óriási költséggel, nagy sietve oda már be is költöztek, és mire a rendelkezésre álló helyiségekben az összeköltötést lebonyolították, megjelent a belügyminisztérium új rendelete, aminek folytán úgy a korábban is ott lakóknak, mint az újabban oda beköltözötteknek, ismét el kellett távoznik. De addigra már minden hely foglalt volt, és ezek részére az eredetileg kitűzött 6 nap helyett csak három nap állott rendelkezésükre, hogy lakást keressenek, beköltözködjenek, sőt hogy az előírt leltárt is elkészítsék.

A Zsidó Tanács lakáshivatalában, a lakásügyek legfőbb intézője, Müller Rezső, már előzetesen részletes statisztikát készített arról, hogy mely házakban, hány zsidó lakik és ezekben a zsidó lakásokban hány zsidó részére van férőhely — úgyhogy amikor a hirdetmény megjelent —, a Zsidó Tanács lakáshivatala már megszervezetten készen állott az összeköltötések lebonyolítására.

A nyolcnapos összeköltötetési idő alatt a Tanács dr. Szentmiklóssy útján több ízben kérte a határidő kitolását — különös tekintettel a belügyminiszter utólagos intézkedésére, amely az előzetes terveket felborította —, azonban Jaross hajthatatlan maradt, és csak annyit sikerült elérni, hogy a Tanács ígéretet kapott arra, hogy június 25-én még nem tartanak razzitát a nem csillagos házakban, és akik 25-én költözködnek, azokat költözködésükben háborítani nem fogják.

84 Jaross Andor (1896–1946) szélsőjobboldali politikus, 1944. március 22. – augusztus 7. belügyminiszter. Ebben a minőségben a zsidóságot sújtó jogszabályok kibocsátásának és a deportálásnak irányítója. Háborús bűnösként kivégezték.

Az összeköltöztetés utolsó napja

Június 24-e szombati napra esett. Budapest olyan látvány színhelye volt, amelyre évszázadok óta példa nem lehetett. Lovasszekereken, kézikocsikon, taligákon és — akiknek más nem jutott — hátukon batyukban cipelték Izrael gyermekei cók-mókjukat, a legszükségesebb bútort és használati tárgyakat a „kijelölt” házakba. Egy nappal később (a kijárási tilalom folytán) a templomokban megszűnt a rendes időben tartott istentisztelet, ami a zsinagógák fennállása óta nem fordult elő. Bekövetkezett a prófétának gyászos jóslata, mit egykor Izrael országának bűnös fővárosáról mondott: „Megszüntette az Úr Cionban a szombati nyugalmat és az ünnepeket.” A szombat szentségének megtörésével voltak kénytelenek ezren és ezren az utolsó napon terhet hordani, málhát cipelni, hogy amikor az est leszáll, ne legyenek fedél nélkül és ne szolgáltatassanak ürügyet arra, hogy az utcákon razziázó SS legények és detektívek elhurcolják őket. Hosszú nyári este volt. A leszálló nap még megvilágított egy-egy költözködő csoportot, akik az utolsó percekben kapkodva, szinte lopózkodva menekültek „új otthonaikba”.

Még az éjjel bemondotta a rádió és a reggel lapok június 25-én hozták, hogy a zsidók ezentúl csak 2 óra és 5 óra között és csak kellő indoklással hagyhatják el csillagos házaikat. (Később ezt úgy enyhítették, hogy már délelőtt 11 órakor kimehetnek.) ...

Új Élet, 1946. augusztus 8. II. évf. 32. sz. — Munkácsi Ernő: Hogy történt? XXXI. „A budapesti zsidóság összeköltöztetése.” — Közölte: Vádirat a náciizmus ellen. 2. kötet. 1944. május 15.–június 30. A Budapesti zsidóság összeköltöztetése. Szerkesztette: Benoschofsky Ilona – Karsai Elek. Bp., 1960. 345–348. p.

Fenyő Miksa naplójegyzete, 1944. június 28.

[...] Mára egy kissé észbe kaptak; a zsidók mozgási korlátozásán valamit enyhítettek; 11 órától délután 5-ig mutatkozhatnak az utcán. „Már kedvükben járnak — hallotta Ria a villamoson —, holnap majd további kedvezések jönnek.” „Egy rendőr lefogott egy zsidót, aki öt után is flangérozni akart.” „Mit keres maga egy csillagos házban?” — szólt rá egy munkáskülsejű ember egy idősebb nőre, akin nem vette észre a csillagot. „Én itt lakok” — felelte a nő. „Hát akkor mit mászkál öt óra után, majd feljelentem, s internáltatni fogom.” Íveket lehetne megtölteni apróbb-nagyobb, főleg nagyobb emberi gonoszságok példáival. De akadnak példák az emberiségre is. Iván beszéli, hogy Jászberényből jövet, ahol munkatáboros sorozáson volt, a harmadik osztályú vasúti kocsiba szállt valami vasutasféle. „A zsidó álljon fel, fáradt vagyok, le akarok ülni.” Iván felállt, átadta helyét. Szemben egy paraszt házaspár rosszállóan rázta a fejét, és félhangosan, de úgy, hogy a vasutas meghallhatta, mormolta: „Hát így is lehet!” A vasutas restellte a dolgot: „No, üljön le, én már kipihentem magam” — és kiállt a folyosóra. Az öreg paraszt Ivánhoz: „S most én mondom magának, senkinek se álljon fel.” Akárhány keresztény kereskedő akad, aki most, mióta a zsidók bajban vannak, szívesebben szolgálja ki őket, mint annak előtte, anélkül hogy ebben anyagi előnyét keresné. Egy-egy rég szolgált cseléd jelentkezik zsidó gazdájánál megtudakolni, hogy miben lehetne segítségére. De persze a gonoszság hangosabb, kérkedőbb, szemérmertlenebb, mint a jó hajlandóság. A gonoszság a hatalom részesének érzi magát. „Die Macht an sich ist Böse” — olvasom Burckhardtban. Az a házmester, aki kifogásolja, hogy a zsidó öt után „flangéroz”, az a munkás, aki följelenteni készül az öt óra után hazatért csillagos nőt, az a Volksbund-ember, aki felhívja a rendőr figyelmét a zsidó külsejű, de csillagtalan férfira, az mind fölényét éli ki, győzedelmeskedik valaki fölött, a hatalomban való részesedés mákonyát élvezi. A jóság különben is csendesebb valami, és a terror gondoskodik arról, hogy a halk szavú jóság egészen elnémuljon. Nincs

nap, hogy felelős állásban lévő férfiú spiclikedésre, denunciációra ne szólítaná föl a lakosságot, s nem fenyegetné meg a legkegyetlenebb büntetéssel azt a keresztény embert, aki keresztény mer lenni. [...]

Fenyő Miksa: Az elsodort ország. II. javított kiadás. Magvető, Bp., 1986. 27–28. p.

*Veesenmayer német birodalmi megbízott távirata Ribbentrop
külügyminiszternek a budapesti zsidók deportálásának tervéről*

1944. július 9.

TÁVIRAT

Budapest, 1944. július 9, 13 óra 05 perc

Érkezett: 1944. július 9, 16 óra 20 perc Gyorsan!

Fuschl, 303. sz. 44. július 9

Titkos!

A BIRODALMI KÜLÜGYMINISZTER ÚRNAK
RITTER NAGYKÖVET ÚTJÁN

Éppen most látogatott meg Jaross belügyminiszter és közölte, hogy német és magyar határállomásokról, különösen Hegyeshalomról értesítést kapott, hogy német oldalon SS-kötélékek közelednek, feltehetően, hogy Magyarországra vigyék át őket. Ezt összefüggésbe hozta a Sztójay⁸⁵ által velem már — a 303. távirati jelentésnek megfelelően — közölt feltevással, hogy ezen SS emberek segítségével — a Német Birodalomban alkalmazott módon — hajtják végre a zsidóakciót Budapesten. Megnyugtattam Jarost, közöltem vele: Semmiféle tudomásom nincs arról, hogy SS-kötélékeket szándékoznának idehozni és hogy mi, úgy, mint azelőtt, ragaszkodunk ahhoz az alapelvhez, hogy Budapest további zsidótlánítását a magyaroknak maguknak kell végrehajtani.

Ez alkalommal tájékoztatott Jaross, hogy ő a kormányzó utasítása ellenére hagyta befejeződni a zsidóakciót az V. zónában és Budapest elővárosaiban.⁸⁶ Ez

85 Sztójay Döme (1883–1946) katonatiszt, diplomata, 1935–1944 Magyarország berlini nagykövete, a német megszállás után 1944. március 22 – augusztus 29. miniszterelnök. Háborús bűnösként kivégezték.

86 Horthy Miklós kormányzó július 6-án — nem utolsó sorban a nemzetközi tiltakozás, egyebek között a pápa és a svéd király erélyes személyes üzeneteinek nyomása alatt — megtiltotta a budapesti zsidóság deportálását. A német megsemmisítő táborokba történő kiszállítását az országot öt zónára tagolva hajtották végre, az V. zóna Nyugat-Magyarországot jelentette, ez után következett volna a főváros.

valóban gyakorlatilag tegnap este súrlódás mentesen befejeződött. Erre vonatkozó távirati értesítés megy. A következő napokban kell befejeződnie a keresztény zsidók kiválogatásának.⁸⁷ Jaross 15–20 000-re becsüli számukat.

Ezután is hajlandó, a kormányzó ellenére is, kerülő úton Budapest további zsidótlantását keresztülvinni.⁸⁸

Nagyobb nehézségek elkerülésére arra gondol, hogy először néhány lágerbe — valószínűleg az eddigi V. zónába — koncentrálja őket, és azután esetenként, ha 30–40 000 zsidó együtt van, átadja őket a birodalomba való elszállítására. Ha ez az eljárás jelentősen körülményesebb is és jelentékenyen több időt is vesz igénybe, ezzel mégis alapvetően biztosítva van az akció keresztülvitele, és én Jarost minden eszközzel támogatni fogom, hogy terveit meggyorsítsa és lehetőleg súrlódás mentesen realizálni tudja. E célból javaslom, hogy Grell követségi tanácsos, aki az elmúlt hat hét alatt a követségen igen jól beledolgozta magát a zsidókérdésbe, kerüljön közelebbi kapcsolatba Jaross belügyminiszterrel, ami nem zárja ki, hogy természetesen mint eddig, Eichmann hivatalával⁸⁹ bizalommal együtt dolgozzék. Ezzel kapcsolatban megjegyzem, hogy pontos helyzetismeretem szerint továbbra sincs ok semmiféle aggodalomra. E hét folyamán a német követség a legidegesebb napokban is nyugodt pólusnak bizonyult. Ez különösen nem tévesztette el a hatását a magyarokra. Én minden további járulékos biztonsági intézkedést fölöslegesnek, sőt, elhibázottnak tartok, mivel csak a gyengeség jelének fogják értelmezni. A követség minden politikai szálat szorosan a kezében tart, és ezzel megvan a lehetőség minden eshetőséggel tisztán politikai síkon hatékonyan szembeállni.

87 A Sztójay-kormány — a németek hozzájárulásával — ígéretet tett a katolikus egyház vezetőinek, hogy a budapesti zsidók elszállítása esetén a keresztény vallású zsidók ez alól mentesülnek, az országban maradhatnak.

88 A budapesti zsidóság deportálásának végrehajtása 1944 augusztus végéig napirenden volt, és csak Románia háborúból történt kiválása után utasította el véglegesen a magyar kormány.

89 Eichmann, Adolf (1906–1962) a német SS-hez tartozó Birodalmi Biztonsági Főhivatal azon részlegének vezetője, amely Európa-szerte szervezte a zsidók összegyűjtését és megsemmisítő táborokba szállítását. Személyesen irányította a magyarországi deportálásokat. A háború után álnéven Argentínában bújkált. Az izraeli titkosszolgálat 1960-ban elfogta. Jeruzsálemben bíróság elé állították, halálra ítélték és kivégezték.

Ezért nem szükséges, hogy a Führer kötelékeket vezényeljen Magyarországra, amelyek ma másutt sokkal célszerűbben felhasználhatók, még akkor sem, ha ilyen javaslatok katonai vagy politikai oldalról érkeznének is.

Veesenmayer⁹⁰

Vádirat a náciizmus ellen. 3 kötet. Szerkesztette: Karsai Elek. Bp., 1967. 114–115. p.

90 Veeseimayer, Edmund (1904–1977) 1944. március 19. után a megszálló Német Birodalom követe és teljhatalmú megbízottja Magyarországon.

A budapesti tankerületi főigazgató körrendelete a tanítás befejezéséről

1944. október 25.

A budapesti tankerületi kir. főigazgatói hivataltól.

1541/1944-45. szám.

Tárgy: Az 1944-45. iskolai oktatás
ideiglenes szüneteltetése

Kir. Tanfelügyelő Úrnak,
az állami, községi és egyesületi gimnáziumok, képzőintézetek, gazdasági iskolák, gazdasági szaktanfolyamok, kereskedelmi középiskolák, kereskedelmi szaktanfolyamok, nőipariskolák, polgári iskolák, kereskedőtanonc iskolák és gyógyítva-nevelő iskolák igazgatóinak (fiú- és leányiskolák)

B u d a p e s t

További eljárás végett értesítem Kir. Tanfelügyelő, Igazgató Urat, /Úrnőt/, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr folyó évi október hó 24-én kelt 9700/1944. számú rendelete szerint abból a célból, hogy a haza létéért folyó harcban a nemzet minden személyi és anyagi ereje a honvédelem közvetlen érdekeinek szolgálatába legyen állítható, a népiskolákban, a középfokú iskolákban, a középiskolákban, a szakiskolákban, továbbá minden más iskolai jellegű tanfolyamon vagy intézetben — tekintet nélkül azok jellegére vagy fenntartójára — a tanítást, illetőleg az előadásokat 1944. október 29. napjától kezdve további intézkedésig ideiglenesen meg kell szüntetni. További intézkedésig ideiglenesen meg kell szüntetni a jelzett naptól kezdve a kisdődővő-intézeteknek, továbbá azoknak a tanulóotthonoknak működését is, amelyekben a felsorolt iskolák tanulói vannak elhelyezve.

Az előbbi bekezdésben foglalt rendelkezés nem vonatkozik a napközi otthonokra, az ipari középiskolákra, felső ipariskolákra, ipari szakiskolákra, továbbá a hadiüzemek mellett felállított vállalati tanonciskolákra és tanoncotthonokra.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr külön rendeletben fog aziránt intézkedni, hogy az érdekelt tanulókat a háborús erőfeszítés érdekében szükséges iskolai szünetelés következtében tanulmányaik folytatásában károsodás lehetőleg ne érje.

Budapest, 1944. október 25.

[olvashatatlan aláírás]

A tankerületi kir. főigazgatói hivatal
megbízott vezetője

BFL VIII. 130. a. Budapesti XII. ker. M. Kir. Állami Fiúliceum és Tanítóképző Intézet iratai. Általános iratok. 2. doboz

Magyar katonai dokumentumok az ostromlott Budapesten uralkodó állapotokról

Hindy Iván altábornagy, a budapesti I. hadtest parancsnoka helyzetjelentése a honvédelmi miniszter és a vezérkar főnöke részére a bekerített fővárosban uralkodó állapotokról

1944. december 30.

HELYZETJELENTÉS 1944. XII. 30-án 20h lezárással

[...] A városban a tegnapi nap folyamán olyan hírek terjedtek el, hogy a pápai nunciust felkereste a magyar hdt. pk.-ot, és közvetítette volna az oroszok ultimátumát a város feladására. Az oroszok állítólag szabad elvonulást ígértek a német csapatoknak.

Ugyanennek a híreknek egyik másik változata is terjedt a városban, hogy állítólag egy orosz fhdgy. jött volna át, és ugyanazon feltételeket hozta volna, mint a pápai nunciust. Mindkét javaslatra elutasító volt a válasz.⁹¹

A lakosság hangulata: a nagy tüzéségi tűz és az állandó becsapódások miatt igen nyugtalan. Az üzletek nagy része állandóan zárva van, úgyhogy a lakosság az elsőrendű élelmi cikkeket sem tudja beszerezni, mely körülmény a lakosság hangulatát még kedvezőtlenebbül befolyásolja.

A lakosság ellátása: az élelmezési nehézségek nagyok. A kenyérellátás I. 4-ig látszik csak biztosítva. Burgonya, hüvelyes, zöldségféle nincs.

91 A szovjetek december 29-én két parlamentert indítottak el az ultimátummal, amelyben azonnali megadás esetére a magyar katonáknak szabadon bocsátást ígértek, a németeknek pedig azt, hogy a háború után biztosítják visszatérésüket hazájukba. A Vecsés felől közeledő Steinmetz Miklós százados kocsija Pestszentlőrinc határában egyes vélemények szerint aknára futott, mások szerint találat érte. Osztapenko százados eljuttatta az ultimátumot a körülrzárt csapatok német parancsnokának, aki a borítékot felbontatlanul visszaküldte. Osztapenko, visszaútban a szovjet arcvonal felé, a Budaörsi úton máig nem teljesen tisztázott körülmények között életét vesztette. 1945 után mindkét parlamentertnek szobrot emeltek.

Lótáp nincs. A Budapesten levő kb. 22 000 lóból 3–4000 drb-ot fogok levágtatni, hogy a kenyér kiesésével legalább lóhúst tudjak a lakosságnak kiadni. A rendelkezés folytán a megmaradt lovak abrakadagjait biztosíthatom egy pár napig, mikor is ismét tervbe vettem a legyengült lovak vágatását.

Elg. és saját propaganda: a hdt. nemzetvédelmi alosztályának nyomozói több olyan egyénnel beszéltek, akiknek hozzátartozója Budapesten olyan helyen van, ami már meg van szállva. Az ilyen területeken lévőek távbeszélőn felhívják hozzátartozóikat azzal, hogy egy vagy két orosz tiszt van náluk beszállásolva. Ezek azt mondják, hogy az oroszok nagyon jól bánnak velük és ne féljenek tőlük, mert ők nem bántják a magyarokat. Még azt is bemondják, hogy az oroszok nagyon rendesen viselkednek.

Általában a honvédségnek és a polgári lakosságnak január hó első hetében bekövetkező ellátását katasztrófálisnak nevezhetem. Ma azt a jelentést is kaptam, hogy a gettóban,⁹² amelyben a hozzám jutott hírek szerint 40–60 000 zsidó van, az ellátás tökéletesen kifogyott, és ennek következtében a zsidók nyugtalanok. Ha ezek a zsidók az éhség következtében a gettóból kitörnek, annak igen kellemetlen következményei lehetnek. Egyelőre elrendeltem, hogy a gettóba kukoricalisztet szállítsanak, amellyel remélem néhány napra az ínséget enyhíteni.

Ma tárgyaltam a székesfőváros közellátási vezetőjével is, és a kenyérfejadagot meghagytam napi 15 dkg-ban, azonban a testi munkás fejadagját 25 dkg-ban, a néhez testi munkás fejadagját pedig 50 dkg-ban határoztam meg. Ez alá a mennyiség alá nem mehetek, mert ez a munkásokban nemcsak nyugtalanságot, hanem esetleg mélyebb zavargást is idézhetne elő.

A székesfőváros lakossága, híreim szerint, kétségbeesetten ítéli meg a helyzetet. Az elg. tü. tűz sok helyen tüzet okozott, a házak általában megrongálódtak, az ellenség előnyomulása folytán számolni kell azzal is, hogy Pest és Buda egymástól el lesz vágva, mert ha az ellenség a Duna partján két irányból előnyomul, amely ma

92 A Budapesten maradt zsidókat — zömmel öregeket, betegeket, nőket és gyermekeket — a nyilas kormányzat 1944. november 29.–december 10 között tömörítette a VII. ker. Dohány utca–Nagyatádi Szabó (ma: Kertész) utca–Király utca–Rumbach Sebestyén utca–Madách tér–Károly körút által határolt területen kijelölt gettóba, ahonnan a nem zsidó lakosságot kiköltöztették. A gettó legnagyobb lélekszáma kb. 70.000 fő volt. (A gettó térképét kiadta Ságvári Ágnes: Holocaust, Budapest 1944. Bp., 1994.)

valószínűnek látszik, akkor Pestet és Budát el fogja egymástól teljesen vágni. Az ellenség ma az óbudai szigetet megszállta. Onnan a Margitszigetre való áthajózás igen könnyű, és bár a német parancsnokság a Margitsziget megszállását elrendelte, ez csak csekély erővel történhetett meg, s hogyha az orosz komoly vállalkozásba fog, okvetlenül át is jut a szigetre.

A városban a legvadabb hírek vannak elterjedve. Eltekintve attól, hogy már napokkal ezelőtt azt hirdették, hogy én vezérkari tisztjeimmal, valamint a német parancsnoksági törzs Budapestet már előbb elhagytuk repülőgépen, a tegnapi német repülőgépek érkezésével kapcsolatban az orosz propaganda hangszóróival és a Budapesten okvetlenül működő ügynökeivel azt a hírt terjesztette el, hogy ezek a repülőgépek tulajdonképpen azért érkeztek, hogy a magasabb pk-okat és közhivatalokat Budapestről elszállítsák.

Ennek a propagandának az volt az eredménye, hogy két magyar hadosztálytól is ismét történtek átszökések az oroszokhoz.

Az orosz propaganda ellensúlyozására alig áll eszköz rendelkezésemre. Vilányáram csak itt-ott van, mert eltekintve attól, hogy az oroszok kelenföldi elektromos műveket már birtokba vették, a Révész utcai telep kábeljeit pedig a rendkívül erős aknatűz elvágta. Falragaszokat hiába függesztenék ki, mert a lakosság a heves ellenséges tűzvérségi tűz következtében nem megy az utcára, hanem az óvóhelyeken tartózkodik. Röpcédulákat szórni nem tudok, mert repülőim nincsenek.

A lakosság oroszvárása kétféleképpen nyilvánul meg. A nagyobb tömegek, ha az oroszokat nem is felszabadítóként várja, de az immár 28-án este óta tartó elg. tűz következtében, amely időnként pergőtűzzé fejlődik és amelyből különösen az aknavetőtűz igen nagy erkölcsi hatást fejt ki, oly idegállapotban van, hogy az orosz megszállást legalább is megnyugvással várja. A budapesti polgárok lokálpatriotizmusa annyira megy, hogy az emberek sírnak, és nem önmaguk sorsával törődnek, hanem azon vannak kétségbeesve, hogy a város elpusztul. Mindenki borzadályal gondol arra, hogy esetleg az összes hidakat kénytelenek leszünk felrobbantani.⁹³

Hozzájárul ehhez az is, hogy pl. a Budán kiemelésre került barikádoknál egyik német hadosztály műszaki parancsnoka, aki századosi rangban van, nyugodtan robbantja az Ostrom utcában lévő barikádját, tekintet nélkül arra, hogy a 800 mm átmérőjű vízvezetékcsövet is felrobbantotta. Ennek következménye az lett, hogy a Várban 3 napja nincs víz. Ennek már csak azért is óriási jelentősége van, mert a né-

93 Január 14–18. között felrobbantották a főváros valamennyi megmaradt hídját.

met hdt.pság. úgy határozott, hogy a Várhegyet fogja tartani, ide tehát csapatokat vonunk össze, és ha a legénység étkezésének az elkészítése a vízhiány miatt már most is nehézségekbe ütközik, bár egyelőre a vizet még a budai lapos oldalról és forrásokból is fel tudjuk hozatni, az árnyékszékek vízellátása veszéllyel fenyeget. Ennek következtében kénytelen voltam arra az elhatározásra jutni, hogy a legénységi körletekben lévő árnyékszékeket bezárattam és a Várban tábori árnyékszékeket készíttettem el.

Ezt közöltem a német IX. SS- hdt.pság-gal, és egyben azt a kérésemet is előterjesztettem, hogy alárendelt közegeiknek robbantási dühét lehetőleg mérsékeljék. [...]

Igyekeztem helyzetképet adni az ostromlott Budapestről. Meggyőződésem az, hogy velem együtt az itt lévő magyar csapatok zöme az utolsóig ki fog tartani, és abban a tudatban várja a fejleményeket, hogy hazájának szolgálatot tesz.

Nagyobb jelentőségű szabálytalanságok: nem fordultak elő.

Közbiztonsági helyzet: mint az előző jelentésemben.

Kapják: H. M. úr és a Vkf-e., 1 Vkf. oszt.

Törzsszállás, 44. XII. 30.

vitéz Hindy altbgy. hdt. pk.

[Hadtörténelmi Levéltár, VKF Budapesti helyzetjelentések gyűjtője, 917/I. hdt. I. a. Egykorú hiteles másolat]

Beregfy Károly vezérezredes honvédelmi miniszter levele Wöhler gyalogsági tábornokhoz, a német Dél Hadseregszázados főparancsnokához a budapesti bekerítésben harcoló csendőrök és honvédek átállásával kapcsolatban

1945. február 10.

A IX. SS-hegyihadtest-parancsnokság jelentése szerint a magyar csendőrség és honvédség jelentős része január 30-án zárt kötelékben átállt az ellenséghez.

Ugyanebben az időben az I. magyar hadtestparancsnokság azt jelenti, hogy az első vonalban bevetett csendőrök közül sokan átálltak az ellenséghez.

Az ellentmondással összefüggésben jelentéstételre szólítottam fel az I. magyar hadtest vezénylő tábornokát. A beérkezett jelentést változatlan tartalommal ezenel Excellenciád szíves tudomására hozom.

„Jelentem, hogy 01. 30-án éjszaka csak a német egységekben harcoló székeludvarhelyi csendőr zászlóaljából állt át 50 ember az ellenséghez. Az átállások nem elszigetelt jelenségek és számuk változó. Az ezzel összefüggésben álló tényezőket a következőkben jelentem:

A kibombázott, az óvóhelyről kiszorított, értékeitől megrabolt, éhségtől és vízhiánytól, a saját és ellenséges tüztől megkínzott polgári lakosság egyre terjedő sutogó propagandával — amit nincs mód megbüntetni — ad hangot a németek és a nyilaskeresztesek elleni gyűlöletének, mert saját szenvedéseit és a főváros romba döntését értelmetlen áldozatnak tartja. A visszafoglalt háztömbökben megjelenő saját katonákat gyűlölködés fogadja, mivel megtörtént, hogy az oroszok tartózkodásuk alatt élelmiszert és cigarettát osztottak, és a lakosokat engedték vízért menni. Ennek következtében az oroszokat sok helyen felszabadítóként várják. Az oroszok minden megfigyelt katonai mozgást rendszerint aknavetőtüzzel árasztanak el, de a polgári lakosságra nem lőnek, ha látják. A céltudatos orosz propagandát még erősíti a polgári lakossággal és a magyar csapatokkal szemben tanúsított német magatartás.

Nem ritka esetek:

Az SS olykor minden ok nélkül tart fogva hosszabb ideig polgári személyeket és honvédeket a legszörnyűbb körülmények között, akik aztán kiszabadulásukat kizárólag az I. hadtestparancsnokság közbenjárásának köszönhetik. A csendőrség és a honvédség tagjait szétszórta vetik be, s az ellátásukról nem gondoskodnak. Tiszteket minden ok nélkül megvádolnak, sőt megvernek, támadásoknál a németek hátramaradnak és a magyar katonákat fegyverrel a kézben kényszerítik előre, közben a honvédségi szállások területét a fékevesztett németek kifosztják. Fegyvertelen munkásokat kényszerítettek a támadáshoz csatlakozni csak azért, hogy harci zajt keltsenek, akik aztán véres veszteségeket szenvedtek.

A németek — főként Pesten — egész városrészeket adtak fel ellenállás nélkül, a mi, Nagykorúton elhelyezett, gyengébb erőinket nem támogatták, hanem vonalainkon keresztül visszavonultak, és hagyták őket elvérezni.

A nekik alárendelt magyar egységekkel nem közölték a hídfőállás evakuálását. Általánosságban a védelem passzív módszerét alkalmazzák. Ahol az oroszok támadnak, a németek közelharc nélkül visszavonulnak. Ennek következtében saját

harcoló csapataink veszteségei jelentősek. A hidak felrobbantásának pontos idejét sem közlik.

A fenti esetek szoros összefüggésben vannak egymással, és ehhez járul még, hogy a németek a királyi várat és a budai ferences templomot istállóknak használták. Ennek híre széles körben ismertté vált, és hátrányosan befolyásolta a bajtársiasság szellemét, sok helyen aláásta a harckészséget.

Az átállások sajnálatos ténye mellett és a harci szellem csökkenése ellenére — mely a német csapatoknál is megfigyelhető — számos magyar alakulat hosszabb ideje helytállt. A súlyos harcok alatt az éppen hogy kiképzett egyetemi zászlóalj a Rózsadombon, a Berend-csoport a Sashegyen, a Viharos őrnagy vezette csoport Lágymányoson, a budapesti zászlóalj Veresváry ezredes vezetésével sikeresen visszaverte az ellenség támadásait. Az utóbbi időben csak honvéd alakulatok hajtottak végre ellentámadásokat.

Őszintén rá kell mutatnom arra, hogy rövid időn belül várható az általános kimerülés, amelyet az ellátás kritikus helyzete is siettet.

Az említett alakulatok ma még helytállnak, de sokáig ők sem tudnak kitartani. A legjobb tisztek idegei is felmondják a szolgálatot.” [...]

Kérem Excellenciádat, utasítsa a IX. SS-hadtestparancsnokságot ezeknek a jelenségeknek a megakadályozására, máskülönben a németek iránti rokonszenv a város polgári lakossága, valamint az ott harcoló csapatok körében teljesen kihal.

Megkülönböztetett tisztelem kifejezése mellett maradok az Ön készséges híve:

Beregfy vezérezredes

[Bundesarchiv-Militärarchiv RH V/62. Német nyelvű eredeti irat fordítása]

Erőd a Duna mentén. A Budapestért 1944–45-ben folytatott harcok katonai iratai a Hadtörténelmi Levéltárban. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Számvéber Norbert. Bp., 1999. 44–46., 149–150. p.

Darvas József az ostrom napjairól

Karácsony estéje van, s a búvóhelyül szolgáló idegen lakásban szorongva hallgatjuk a becsapódó aknák és ágyúlövedékek csattanását. Számítgatjuk, hogy ugyan hová, melyik utcába eshetett ez az előbbi, amelyik majdnem betörte a mi ablakunkat is? Úgy látszik, mindent meg lehet szokni, még a halállal való játszadozást is. Egészen nyugodtan ülnék, ha nem lenne itt mellettem ez a két ártatlan csöppség. Ott játszanak a padlón a karácsonyra kapott játékokkal, s egy-egy nagyobb csattanásnál megrebbenve néznek rám: én vagyok számukra az oltalom és a legfőbb biztonság.

Hisznek és bíznak bennem: valahogy úgy érzik, ha én itt vagyok mellettük, nem érheti őket semmi baj. S mert ezt látom sugározni ártatlan tekintetükből, egyszerre olyan nehéz lesz a szívem a felelősségtől, hogy majdnem kiszakad a mellemből.

Egyszerre csak jön valaki, egy ismerős, és hozza a hírt, hogy az oroszok bekerítették Budapestet! A budai oldalon már a Hűvösvölgyben vannak. Aztán más jön, és ugyanezt mondja. Az ágyúdörgés mindenestre egyre közelebb hallatszik, s a „belövések” egyre sűrűbbek. Szóval megtörtént... [...]

Karácsony két napján végig egyre tart a német visszavonulás. Lehetséges, hogy ezek csakugyan nem akarják Budapestet védeni, hanem kitörésre készülnek valahol Budán? Viszont az is igaz, hogy csak lovas szekerek vonulnak a hidak felé: se tankok, se ágyúk, se teherautók nem sorjáznak utánuk. A belövések egyre szaporodnak, de különben csönd van. Azt már kezdjük megszokni, hogy az utcán egyszerre csak közécsap egy embercsoportnak egy-egy akna vagy ágyúlövedék, s véres húscafatok mázolódnak a falra.

A halottak különben is szaporodnak az utcákon. A nyilasok tőlük telhetően versenyeznek az aknákkal. Vajna testvér,⁹⁴ aki a főnyilasok közül egyedül maradt a körülzárt fővárosban, parancsot adott, hogy a bujkálókat és a katonaszökevényeket a helyszínen agyon kell lőni. S a pártszolgálatos testvérek buzgó igyekezettel teljesítik is a parancsot. Sőt, nemcsak a bujkáló gyanús vagy baloldali elemeket és nem-

94 Vajna Ernő budapesti pármegbízott.

csak a katonaszökevényeket lövik agyon, hanem a védett házakból is egyre több zsidót hurcolnak ki, és gyilkolnak halomra. Nincs már óbudai téglagyár,⁹⁵ és nincsen dunapart sem: az utcák és a terek kivégzések színhelyei — legfeljebb a Pannónia-kávéház vagy a Városháza pincéibe hurcolja el áldozatait az, aki a tarkólövés vagy a „perforálás” előtt még egy kis kínzással is ki akarja elégíteni aljas ösztöneit.

S nincs már a gyilkosságok „adminisztrálása” sem: a rendőrség nem jegyzőkönyvez, a hullaszállító autó nem szállít — a hullák temetetlenül hevernek az utcákon és a tereken.

Egyik reggel óriási detonáció légnyomása dob ki az ágyból, és betörnek az összes ablakaink. A csepeli vasúti összekötő hidat robbantották föl a németek. Az akna- és ágyútűz is egyre sűrűsödik. Talán megkezdődött a tényleges ostrom? Hiába, most már le kell költözni a pincébe, abba a nedves, piszkos, patkányokkal teli odúba, összeczárva még száz másik emberrel. Eddig főleg a magamfajta emberekkel érintkeztem: olyanokkal, akikkel egy a vágyam, gondolkodásom és reménykedésem. Itt azonban a legkülönösebb elemek vannak összezsúfolva, s szinte percenként ugranak egymás torkának, a ketrecbe zárt vadállatok ingerültségével marakodva egy-egy jobb helyért vagy biztonságosabb fülkéért.

Azt is meglepődve tapasztalom, hogy még mindig szép számmal vannak, akik kitartoan hisznek a német győzelemben: főleg a módosabbak, és azok a kereskedők, akiket a háborús konjunktúra és a zsidótörvények hulláma emelt föl a hátán. Nem is akarják tudomásul venni, hogy a szovjet csapatok csakugyan körülzárták a fővárost, s ha nagynehezen mégis tudomásul veszik, hát a felmentő seregek közeledésében reménykednek. Ők viszik a szót, a többség pedig hümmögve bólogat vagy hallgat – annál is inkább, mert Vajna testvér már kibocsátotta hírhedt rendeletét, amelynek értelmében azt, aki „csüggeteg kijelentést” tesz, a helyszínen fel kell koncolni...

Egymásután jelennek meg a bevonulási parancsok. Ha mindenki betartaná a rendelkezéseket, alig lenne már civil férfi ebben a városban. Csendőrök, rendőrök, nyilasok razziáznak az utcákon: vizsgálznak a hamis igazolványok, mert már legalább minden harmadik férfi katonaszökevény. A nyilasok olyan buzgók a bujká-

95 1944. november elején az óbudai téglagyárakban gyűjtötték össze a munkaképes zsidókat, akiket gyalogmenetben útnak indítottak Hegyeshalom felé (halálmars). A menetet túlélőket a németek a Birodalom határát védő erődrendszer építésén dolgoztatták.

lók felkutatásában, hogy sokhelyütt még a pincéket is végigjárják. Rajtuk még nem is csodálkozom, hiszen a fejük, az életük a tét ebben az utolsó játszmában. Nyilván nem is hiszik, hogy tíz-, vagy húszezerrel több katona — akiket felfegyverezni se tudnak már — meg tudná védeni Budapestet. De minél többeket beugratni ebbe a véres viaskodásba, s így minél többekkel megosztani a felelősséget: ezt a törekvésüket megértem. Hanem ezek a csendőrök és rendőrök, akik kopó-igyekezettel szolgáltak végig ki tudja már hány kormányt, hányféle rezsimet? Ennyire el tud aljasodni s ennyire a szolgálta-szenvedély üzöttje tud lenni az ember? Hiszen, ha csak úgy tessék-lássék, a forma kedvéért csinálnák ezeket az igazoltatásokat. De látom rajtuk, hogy csakugyan hiszik a felülről kapott ítéleteket, mindenekelőtt azt, hogy aki nem vonul be a parancsra, bűnös! ... Hiszik, s a jó kopó törekvő igyekezetével próbálnak minél több „bűnöst” összefogni ... [...]

Szilveszter reggelén aztán egyszerre vége szakad a nagy csöndességnek. Iszonyú vijjogással megindulnak a Raták, s szórják a városra a bombát. Tehát elkezdődött az ostrom. Reggeltől estig tart a nagy roham — lent a pincében száz ember halálos rettegésben várja a végső ítéletet. Elalszik a villany, megszűnik a vízszolgáltatás, közben recseg, és inog fölöttünk az egész ház: úgy érezzük, innen már nincs többé menekvés. Sokan nem bírják a sötétség s a szakadatlan bombarobbanások vad rémületét, ki akarnak menekülni az udvarra — de a repülőgépek üvöltése és a gépfegyverek, a gépágyúk ropogása újra, meg újra visszaüzi őket, hogy végül is teljesen apátiába süllyedve várják az elkerülhetetlennek látszó, szörnyű véget.

Estefelé, mikor szűnik a repülőjárás és a bombázás, nem is akarjuk elhinni, hogy még élünk. Az udvar tele van rommal, törmelékkel s tele van röpcédulával. Azt jelentik be rajtuk az oroszok, hogy parlamentoerjeiket — akik Budapest megkímélése érdekében megadási ajánlatot tettek a védőseregnek — orvul agyonlőtték a németek ...

Így már szinte várjuk is, hogy másnap reggel újra kezdődjék a pokoli roham. S kezdődik is, csakugyan, és egész nap, aztán harmadnap is folytatódik.

A sötétséget még csak lehet bírni valahogy, s különben is pislákol a pincében néhány petróleumlámpa, de a tartalék vizünk fogytán van. Vagy szomjan pusztulunk, vagy szereznünk kell valahol vizet. Kimenni az utcára, és víz után járkálni, majdnem biztos halál — de még mindig biztatóbb, mint bambán és tehetetlenül elpusztulni. Vad géppuskarúzóban, a robbanó bombák légnyomásától néha szinte a földre verve megyünk a harmadik utcába, ahol ásott kút van, s amikor szerencsésen visszaté-

rünk a vízzel, úgy érezzük, valahol nagyon-nagyon messze, ismeretlen tájakon járunk...

Különben ezek a napok mind olyanok, mint egy idegen, kusza és megismerhetetlen világ lázálmainak gyűjteménye. Szinte nem is tudjuk már, hogy mikor van nappal, és mikor van éjszaka? Inkább csak abból vesszük észre az idő múlását, hogy a patkányok jobbadán csak éjjel kezdik el furcsa, sírós cincogásukat és kenyérkereső sétájukat a lábunk alatt. Azt se tudjuk, hogy a ház áll-e még fölöttünk, s hogy egy-egy lezuhanó bomba fölöttünk döntötte-e romba az épületet, vagy a szomszéd házat rombolta szét?

Egyik éjjel rendőrök jönnek, és sorban minden férfit igazoltatnak. Engem néhányadmagammal félreállítanak: hiába minden beszéd, hiába a legjobb hamis igazolvány, menni kell velük.

A Ludovikára visznek bennünket: ott van a Hungarista Légión toborzó központja. Persze, a toborzás úgy történik, hogy nyilasok, rendőrök, csendőrök fogdossák össze az emberek százait a pincékben, s kísérik ide, beállni a Hungarista Légióba. Pálincaszagú, alkoholtól puffedt nyilas-vezetők és karszalagos katonatisztek válogatják itt az összegyűjtött „anyagot”. Aki volt katona, vagy legalább is tud bánni a fegyverrel, az azonnal kap puskát, és már mehet is a frontra, amely itt lehet a negyedik vagy ötödik utcában. Aki még löni sem tud, azt leviszik a pincébe, párórai gyakorlatozásra...

Legalább kétezzer ember van itt összezsúfolva, vad összevisszasággal. Reggel felé az egyik frontra induló csapattal sikerül kiszöknöm a kapun. Most egy-két napig szünetel a nagy légiroham, de most meg a nyilas kopók miatt nem mer szinte senki az utcákon járni. Nincs már fölmentés, nincs kivételezés: mindenkinek be kell vonulnia a Hungarista Légióba, harcolni vagy torlaszokat építeni. Olyan ez, mint száz évvel ezelőtt, amikor még kötéllel fogták a katonákat. Akkor azonban betyárok, az úri világ ellen harcoló szabadcsapatok lettek a katonaság elől elbujdosó legények. Most is bújjuk, aki tud, talán több már ebben a városban a katonaszökevény, mint katona — de harcra ugyan ki vállalkozik? [...]

Lent a föld alatt nyüzsgő a város. A pincékben csak a nagyobb robbanások halatszanak, mert még a csatazaj dübörgő szavát is elnyomja a marakodó-civakodó emberek lármája. Minden semmiségért egymás torkára teszik a kést. A felkorbácsolt idegek elfojtott indulatát élik ki, s keserűvé teszik az amúgy is nyomorúságos odúéletet. Összezsúfolva, egymás hegyén-hátán hevernek, kártyáznak, rettegnek, vitatkoznak, s egy-egy hazatérő ismerős beszámolóját hallgatják. A jövevény el-

mondja, hogy vagy tíz utcával odébb áll a front, s lehet, hogy egy-két nap múlva „átesünk”. Persze a hallgatóság vegyes, fasiszta, kommunista, polgár, meg minden egyéb fajtából tevődik össze. A nyilas-féle látatlanból megcáfolja az állítást, s rári-
vall, hogy „ne terjesszen rémhíreket, mert Nidosi testvér⁹⁶ elrendelte, hogy a csüg-
gedőket fel kell koncolni”. De a másik egyre bizonygatja, hogy ez nem rémhír
(nagyon is örömhír — gondolja, de ezt még nem meri hozzátenni), mert saját sze-
mével látta, ahogy egymásra lövöldöztek az oroszok meg a németek. A vitába töb-
ben beleszólnak, s az indulatok hevében parázs veszekedés kerekedik. Egyiknek is,
másiknak is akad pártfogó tábora, s a veszekedés végén bosszút esküsznek egymás
ellen.

Egy éjjel megint rendőrök jönnek le, és zavarják fel álmából a férfinépet: azon-
nal ki az utcára és legalább autónyom szélességű utat feltakarítani, elhordani a tör-
meléket. Bizonytalan érzéssel felkászálódunk, fogunk a reménytelen munkához.
Vagy két méter magasan emelkedik a törmelék, romhalmaz, s beborítja az egész út-
testet. Még el sem kezdjük, már valaki kitalálja, hogy „jönnek a felmentő seregek”,
s reggel itt vonulnak fel. Azért kell az utat rendbeszedni.

Lent a nyilas társaság fancsali ábrázata egyszerre felvidul, s nem férnek a bőrük-
be az örömtől. Nem tudom, dühöngjek-e vagy szánakozzam ekkora balgaság lát-
tán, vagy mulassak-e magamban, hisz jól tudom, mire megy ki a sebtében végzett
romtakarítás. S én is várom tovább a „felmentő sereget”.

Nidosi testvér rendelete szerint a halottat, akit az utcán lönek agyon, annak a
házak kell eltemetni, amely előtt fekszik. A mi házunk előtt lelőtt fiatalember úgy
dőlt el, hogy félig a szomszéd ház, félig a mi épületünk előtt fekszik. A két ház pa-
rancsnoka nem tudja eldönteni, hogy melyik ház lakói kötelesek eltemetni a halot-
tat. Három napon át perlekednek, mire — korszerű bölcsességgel — méterrúddal
megállapítják, hogy a halott nagyobbik fele a mi házunk előtt van, tehát mi temet-
jük el. Temetjük? Dehogy, csak elássuk, mint máskor az elhullott állatokat szoktuk.
Még ez sem megy simán, átkozódnak, civakodnak a lakók, hogy „ennek is pont itt
kellett meghalnia”, míg nagynehezen elkaparják a vérbefagyott áldozatot. Fásult,
szenvtelen arcok vetnek búcsúpillantást a halottra, félóra múlva talán vissza sem
emlékeznek a temetésre.

96 Nidosi Imre fürdőmester, nyilas párttag. 1944. december 26-tól átvette a párt buda-
pesti főkerületének vezetését.

A nyilasok gyakran lejárnak razziázni a pincékbe. Gyűlölet-e vagy rettegés kifejezése ül ilyenkor az arcokra, nem tudni, mert az emberek egymástól való félelmükben nem igen mernek beszélni, és senki sem tudja biztosan, hogy melyik oldalhoz tartozik a másik. A szomszédból átjön valaki, és elmondja, hogy egy tizenöt éves kislányt is kihajtottak a frontra, puskát adtak a kezébe, és magára hagyták az utcasarkon. A gyerek véletlenül elsütötte a puskát, de az alaposan „megrúgta” a kis újoncot. A fiúcska rettenetesen megijedt, sírva fakadt, és hazarohant az édesanyjához, hogy ő nem bánja, de többet nem megy a frontra harcolni.

Így védelmezték a nyilasok Budapestet. [...]

Darvas József: Város az ingoványon. Bp., 1955. 157–167. p.

Márai Sándor: Budai séta

(1945 március)

Hajnalban Budára. Ötkor indulunk, gyalogosan Szentendrre, telihold szelíd fényében, sejtelmes homályban. A helyiérdekű vasút elvisz a Filatori-gátig, onnan rövid sétának tetszik az út a Vérmezőig.

A Lajos-utcán át megyünk. Amit Óbudán látok, első pillantásra ijesztő, de ez a látvány minden száz méter után torzabb lesz, valószínűtlenebb... Minden elképzelés erőtlén. Mintha nem is városrészekben át, hanem ásatások között haladna a vándor. Egyes utcákat ismergetni kell: ez volt itt a sarokház, ahol a Flórián-kávéház állott, ebben az utcában laktam valamikor — a háznak nyoma sincs — ez a törmelékdomb a Statisztika és a Margit-körút sarkán néhány nap előtt ötemeletes béraplota volt, kávéházzal, sok lakással. Most porhalom; néhol egy erkély vasrácsa mered ki a törmelékből, mely alatt sok ember fulladt meg, köztük személyes ismerőseim; a németek muníciós raktárt rendeztek be a ház pincéjében, s a raktár felrobant. Itt egy házféle, ahol barátok laktak, amott egy utcasor maradáka, a Széll Kálmán-téren dőglött villamosok roncsai, s aztán feltáru a Vérmező és a Krisztinaváros, a Naphegy és a Vár tetemének látképe. A nap süt, az idő tavaszias. Milyen ez a látvány napfényben? Oly más, mint ahogy elképzeltem; valóságosabb; a teljes, feltétlen pusztulás. A Vérmezőn dőglött lovak százai, közbül tömegsírok, polgárokkal és katonákkal, repülőgépek, gépkocsik roncsai. Az úttest közepén vándorlunk, mert a házakból potyog a tavaszi szél érintésére a gerenda, a téglá. S ebben a romhalmazban emberek élnek, nők, városias öltözékben, egyik-másik csinosan, takarosán, vederral baktatnak vízért, vagy hajlongva keresnek egy pulóvert, egy mosdótálat a romok között, egy asszony téglát rak a földszinti lakás ablakába, így pótolja az ablaküveget, s a házból csak a földszint maradt meg. Cicerone vagyok, ismergetem és mutogatom a tájat: ez volt a Bellevue-szálló, ott a sarokház helyén vásároltuk a gyümölcsöt, az a lyuk ott, a harmadik emeleten T. lakása volt... Így érünk a Mikó-utcába. A sarkon az öreg bolgár fogad, aki fát hordott télen a pincéből a lakásba. Együtt nézegetjük most a Mikó-utca sarkáról, ami a házból és lakásunkból megmaradt. Egy ablaknyíláson át könyveket látok, s egy csillárt, minden

más beszakadt, tető és beomlott mennyezet. Lezuhant erkély, utcára tátongó lyukak a falban. A ház és a lakás teljesen elpusztult, sürgősen le kell bontani.

A házmester elesett az ostrom alatt; özvegyét megtaláljuk a pince mélyén; itt ül napok óta egyedül és vár valamire. Kimegyünk a Vérmező sarkára, itt földelték el a férfit, lepedőbe göngyölten, mint a múmiákat, dögölt lovak között megtaláljuk a sírját. A két ember, aki a házra vigyázott — a házmester és K. úr, a házparancsnok, — egy napon halt meg, most egymás mellett nyugosznak

A ház végzete betelt, a falak elpusztultak, mint őrzők s minden, amit őriztek.

A lépcső, mely emeleti lakásunkhoz vezetett, leszakadt. A törmelékdombon át valahogyan felmászunk az emeletre, a fürdőszobán át be lehet jutni a társalgóba, s innen az én szobámba. Ez a szoba nem sérült oly kegyetlenül, mint a többi, melyre rászakadt a tető és a második emelet.

Szobámban, a kályha cserepei között, megtalálom a fényképet, mely Tolsztojt és Gorkijt ábrázolja a Jasznaja-Poljanai kertben. Akkor mondotta Tolsztoj Gorkijnak: »Már nyolcvanéves vagyok és sírnom kell, ha arra gondolok, hogy hiába írtam mindent, és az emberek nem tanultak semmit és nem lettek jobbak.« A fényképet, melynek üvegkerete eltörött, zsebrevágom. Könyveim a padlón hevernek; de íróasztalom s a két régi francia karosszék megmaradt; s a falon töretlen üveg alatt, sértetlenül lóg Hufnagel metszete Kassáról... Minden más elpusztult. Az eső az ablaktalan szobában eláztatja majd a könyveket is, melyeket a lépcsőnélküli emeletről nem lehet a földszintre hurcolni. Talán, ha kibólnám a könyveket az ablaknyíláson át az utcára; de nincs láda, amelyben elhelyezzem, s aztán hová tettem? Nincs ép lakás a környéken, nincs errefelé emberi segéderő, nincs semmi.

Innen a pincébe, melyre egy légiakna rádobta a földszinti lakások törmelékét, de az óvóhely sértetlen maradt. Ebben a nyirkos odúban — két héttel az ostrom után — harmincketten élnek, házbeliek és idegenek, otthontalanok. Mikor belépünk, éppen sepernek, tisztogatnak; harminc ágy áll egymás mellett, az agyagos padlón; világítás nélkül élnek itt, tizedik hete, itt főznek, mosnak, tisztálkodnak, várják, hogy múljon a nap és az éjszaka, várnak valamire... maguk sem tudják, mire? Ez a benuhátság kóros. Az ostrom alatt volt olyan nap, mikor harminchat hullámban támadták a repülők ezt a környéket; nincs olyan odú, ahová elvándorolhatnának, a Viziváros, Krisztinaváros, Tabán, Gellérthegy környéke éppen így elpusztult. Itt

feküsznek a szennyes ágyakon, rágcsálják azt, ami élelmükből megmaradt; itt halódott a sebesült házmaster, itt halt meg K. úr, az ostrom alatt, májrákban, harmincegynéhány ember szeme láttára. Néha kitámolyog valamelyik az Áldássy-házba, vizet hoz a kútról, vagy rakosgatják lakásukban a téglákat, keresgélnek bútortörmelékét.

Az utcák élénkek, tavasziasak. Néhol andalgó párok egy padon, a Vérmező mentén; tömegsírok és lódögök között flörtölnek. Egy román baka megszólít, és malacot ajánl, ha szerzek neki női fehérneműt. A napsütésben dögszag, füst, pernye keserű büze. A házmasterné is megerősíti, amit a házbeliek mondtak: lakásomból a nyilasrendőrök többet raboltak, mint a németek.

Mit sajnálok Budán? Lakásomból? Semmit. Ez az életforma megérett a pusztulásra; mindenben, ami történt, egyfajta törvény telt be.

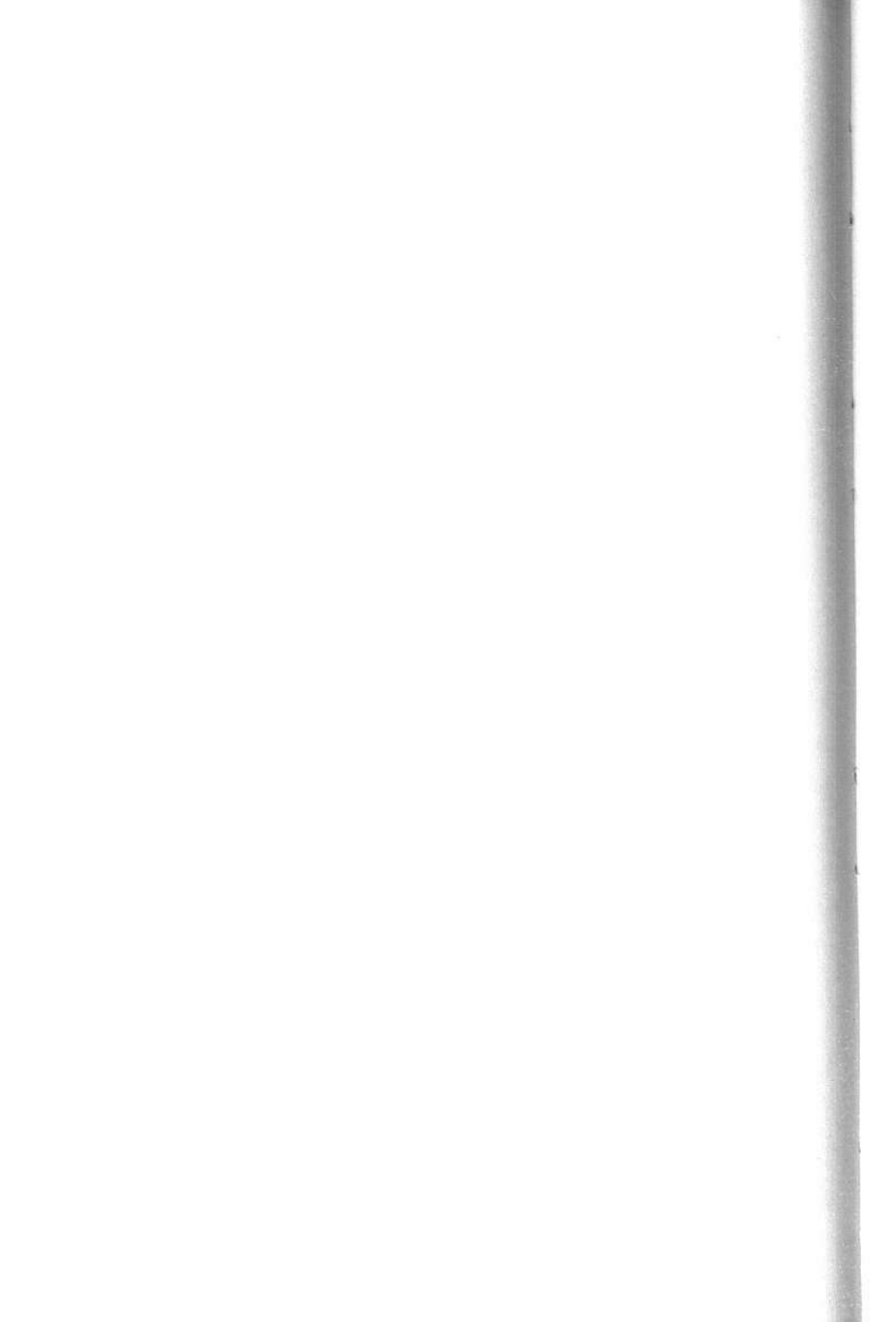
Cilinderem természetesen töretlenül megmaradt; a légnyomás kidobta az utcára, valaki felhozta s gondosan elhelyezte a kirabolt ruhásszekrény egyik polcán. Kissé poros, de máskülönben sértetlen. Egy pillanatra elgondolkozom, mi lenne, ha cilinderrel fejemen kezdenék sétálni most a budai utcákon? Azt hiszem, nem keltenék különösebb feltűnést. Mintha elérkezett volna az idő, mikor »minden szabad«, akár két kezemen is járhatok... De ez a káprázat múltó.

Este nyolckor hazaérek Leányfalura. Harminc kilométert gyalogoltunk, hajnal óta, poggyással, hátizsákkal.

Az ember csakugyan többet bír el, mint hiszi, nem ismerjük a teherbíró képességünk felső határait. Ez volt életem leghosszabb sétája.

Budapest, 1. évf. 3. szám, 1945 december, 96–97. p. — Az írás Borsos Miklós rajzaival jelent meg.

IV. fejezet
ÚJJÁÉPÍTÉS, ÚTKERESÉS
— ÚJ KONCEPCIÓK, ÚJ VÍZIÓK

*Csorba János polgármester felterjesztése Miklós Béla
miniszterelnökhöz a főváros helyzetéről*

1945. február 11.

A Budapesti Nemzeti Bizottság f. évi január hó 21-én Budapest székesfőváros polgármesterévé nevezett ki.⁹⁷ Ezekben a napokban a főváros teljes dezorganizáltság képét mutatta. Minden adminisztráció megszűnt, az emberek a pincékben voltak. De az élet követelte, hogy az organizáció megkezdődjék. Ennek folytán a Nemzeti Bizottság akként határozott, hogy a polgármesteri széket azonnal be kell tölteni, hogy ez legyen az új rend kialakulásának jegecesedési központja.

Ennek a jelentésemnek nem az a célja, hogy feltárjam azokat a nehézségeket, amelyekkel meg kellett küzdenem, mert azokról bizonyára megfelelő információkat kapott Miniszterelnök Úr. Van azonban néhány olyan súlyos probléma, melyet mindenképpen meg kell oldani, nehogy helyrehozhatatlan szerencsétlenség szakadjon erre a sokat szenvedett milliós városra.

97 A nemzeti bizottságok a második világháború után országszerte létrejött pártközi, koalíciós szervek voltak, amelyek azonban — különösen az első hónapokban — állami, közigazgatási funkciókat is gyakoroltak. A január végén megalakult Budapesti Nemzeti Bizottság gyakorlatban hónapokig a fővárosi közigazgatás legfelső helyi fóruma volt, sőt nem egy vonatkozásban a kormány hatáskörét is gyakorolta annak áprilisi Budapestre költözéséig. Január 21-én ez a testület bizta meg Budapest új polgármesterét.

Budán még folynak a harcok, de értesülesem szerint ezek már nem nagy terjedelműek, inkább szívósan védelmezett ellenállási fészkek, ezenkívül a Vár, amelyik a földalatti kazamatáival még sokáig tudja magát védelmezni, továbbá a Gellérthegy és környéke. Mindez nagyon hátrányosan befolyásolja a helyzet alakulását. A harcoló csapatok nagyobb számban itt tartózkodnak Pesten, és nem alakulhat ki az a nyugalom, amely most már feltétlenül szükséges volna a katasztrófa elkerüléséhez.⁹⁸

Ahhoz, hogy az élelmiszerekkel megrakott szerelvények akadálytalanul futhassanak be Pestre és akadály nélkül mehessenek vissza újabb szállítmányért, mindenek előtt a vasúti forgalmat kellene megszervezni.

Előbb Békés vármegyéből az alispán kíséretében 16 vagonból álló élelmiszervonat, majd később Makóról, Hódmezővásárhelyről és Orosházáról egy 22 vagonos szerelvény érkezett. Ezeknek a kirakása és elosztása meg is történt, azonban a szerelvények nem kaptak lokomotívot ahhoz, hogy visszamehessenek, és így a jelentős számú kísérszemélyzet is Pesten rekedt. Nem is szólva arról, hogy az itt elfecsérelt idő alatt már újabb szállítmányok is érkezhettek volna a főváros lakossága részére. A pályatestek, értesülesem szerint, pedig most már olyan állapotban vannak, hogy a szerelvények akadálytalanul futhatnak Budapest felé. Semmiféle közvetlen veszély nincsen, mert a Duna zajlik, a hidak fel vannak robbantva, és így a német ellenállási fészkekből Pestet megtámadni nem lehet. Mindenképpen itt volna az ideje annak, hogy a kiéhezett lakosság élelmiszerekhez jusson, mert az élelmiszer hiánya egész katasztrófálissá kezd válni. Az eddig kapott élelmiszerekből a kórházakat és egyes üzemek munkásait, meg a dolgozó tisztviselőket tudtuk némi képpen ellátni, a lakosságnak azonban már nem jutott. Olyan információkat is kaptam, hogy az utcán emberek összeesnek az éhségtől, sőt állítólag halálesetek is fordultak már ugyanebből az okból elő. Véleményem és tapasztalatom szerint az orosz hadsereg részéről ide egy erélyes városparancsnok kellene, és a forgalom megindításának semmiféle akadálya nem volna. [...]

A lakóházakban időközben felgyülemlt a szemét. A városban egyes helyeken ezt kihordták a terekre, és így egész szeméthegek tornyosulnak. Néhány kisebb gőzlokomotívval, a szemét kifuvározása, valamint a több ezer lódög elszállítás megoldható lenne. De az orosz katonai parancsnokságnál nem sikerült keresztülvinni, hogy lokomotívokat kapjunk. A MÁV-nak két ilyen kisebb lokomotívja van.

98 A harcok a város területén febr. 13-ra fejeződtek be.

Az egyiket, az után, hogy kérelmeztük, ismeretlen helyre vitték, a másikat sem sikerült eddig megkapnunk. Teherautó nincs Pesten, de ha a roncsokból össze is állítanánk, akkor sem volna semmi biztosíték arra, hogy valamelyik harci alakulat nem venné-e azonnal igénybe.

Ezenkívül súlyosan nehezedik a városra az a körülmény, hogy az orosz csapatok az embereket munkára fogják össze. Ezeket néha csak néhány óráig veszik igénybe, máskor azonban napokig dolgoztatják, sőt vidékre szállítják őket. Az összefogdosás utcákon minden rendszer nélkül történik. Vannak, akiket éhesen, kiskabátban visznek el. Nemcsak munkanélkülieket, hanem igen sok esetben fontos üzemek alkalmazottait, vezetőit, sőt néhány lelkészt is összeszedtek. Közülük több ezer embert gyűjtőtáborba visznek, részben Gödöllőre, részben más városokba. Ezeknek számát 18-20.000-re becsülik. A táborokban semmit sem csinálnak velük, még csak ki sem hallgatják őket. Emiatt a férfiak nem mernek az utcákon járni. Az összefogás veszedelme éppen azokat fenyegeti, akiknek fontos munkájuk miatt lakásukat el kell hagyni.⁹⁹

Az orosz hadsereg részére szükséges munkaerőről szívesen gondoskodnék emberek kirendelése útján központilag. Így megfelelő személyek állnának a munka elvégzéséhez rendelkezésre, és az emberek is elő mernének jönni a pincékből.

A személyi és vagyoni biztonságot lassan már szintén biztosítani kellene, hiszen Budapest már egy hónap óta orosz megszállás alatt áll. Sajnos nap-nap után előfordul, hogy az egyes magánlakásokban található összes ingóságot teherautókra rakják, és ismeretlen helyre viszik az orosz hadsereg alakulatai. A Dunapart hosszában teljesen elnéptelentettek mintegy két utca szélességében fekvő területet, és itt a lakások teljesen őrizetlenül vannak. Nap-nap után gyulladnak ki házak, és óriási tüzek keletkeznek éppen azért, mert ismeretlen egyének járják sorra a lakásokat. Érthető tehát a lakosság állandó rettegése.

Alig egy órával kaptam [sic!] értesítést arról, hogy a Károlyi utca 18. sz. házat — ahol gróf Teleki Géza miniszter úr lakása is van — a falat kibontva szintén teljesen kiürítette valamelyik orosz alakulat, és minden megfogható ingóságot és élelmiszert teherautóra rakott és elszállított.

Miniszterelnök Úr! Mindezeket nem azért írom meg, hogy panaszkodjak, hiszen amikor a polgármesterséget vállaltam, tisztában voltam a nehézségekkel.

99 Az összeszedett civilek jó részét — akiknek száma becslések szerint meghaladta az 50 ezret — hadifogolyként hurcolták a Szovjetunióba.

Meg kell írnom azonban azért, hátha módjában lenne Miniszterelnök Úrnak magasabb orosz katonai hatóságoknál keresztülvinni, hogy megfelelő felhatalmazással Budapest egy erőskezű városparancsnokot kapjon, aki intézményesen igyekezne kielégíteni a harcoló orosz csapatok jogos igényeit, emellett azonban helyre tudná állítani Budapesten a személyi és vagyoni biztonságot, és lehetővé tenné, hogy az élelmiszer és szénszállítások a főváros felé megindulnának. Ugyancsak elősegítené a belső forgalom zavartalan helyreállítását, és ezáltal megakadályoznánk, hogy a legszörnyűbb katasztrófa szakadjon erre a milliós városra. Annál is inkább fontos volna ez, mert az időjárás erősen enyhül, a vízellátás legnagyobb mértékben bizonytalan, és napról-napra erősödő éhínség mellett a legszörnyűbb járványok üthetik fel fejüket.

Budapest, 1945. február 11.

Csorba
polgármester s. k.

Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. 1944 szeptember–1945 április. Szerk.: Karsai Elek – Somlyai Magda. II. kötet. Bp., 1970. 207–209. p.

Török István: Budapest népességének vándormozgalma a háború alatt és az ostrom után

1945

[...] A rendőri bejelentő- és kijelentőszelvények több hónapi — sok százezer lapot kitevő — anyagának feldolgozása lehetővé tette annak megállapítását, hogy nagy tömegben átlag hány személy szerepel 100 bejelentő-, illetve kijelentőlapon. Így sikerült olyan szorzószámot nyerni, amelynek alapján visszamenőleg is meg lehetett állapítani a régi rendőri bejelentésekből és kijelentésekből Budapestnek háború alatti vándormozgalmát. A szóban forgó szorzószámot csupán a magánlakásokból történt bejelentéseknél és kijelentéseknél használtuk, míg a szállodai lakók és háztartási alkalmazottak esetében — túlnyomó részben egyedülálló személyekről lévén szó — a személyek számát a bejelentések és kijelentések számaival azonosítottuk.

A népesség állandóan változó számának nyilvántartása céljából, a rendőri bejelentésekből és kijelentésekből megállapított vándorlási különbözet mellett figyelembe kellett venni a város lakosságának természetes szaporodását is, és így a helybeli lakosok születési és halálozási számának különbözetét szintén belekalkuláltuk a lélekszám-megállapítás eredményeibe.

A lélekszámadatokat a háborús állapotokra való tekintettel csupán a polgári népességre vonatkozólag számítottuk ki.

Időpont	A legutolsó két népszámlálás között mutatkozó lélekszám különbözet alapján	A rendőri bejelentések és kijelentések, továbbá a születések és halálozások különbözete alapján	Különbözet az utóbbi számítás javára
	kiszámított polgári népesség		
1941. június 30.	1.145.641	1.141.874	- 3.767
1941. december 31.	1.154.073	1.202.496	+ 48.423
1942. június 30.	1.162.504	1.226.498	+ 63.994

Időpont	A legutolsó két népszámlálás között mutatkozó lélekszám különbséget alapján	A rendőri bejelentések és kijelentések, továbbá a születések és halálozások különbsége alapján	Különbséget az utóbbi számítás javára
	kiszámított polgári népesség		
1942. december 31.	1.170.936	1.297.337	+ 126.401
1943. június 30.	1.179.367	1.324.708	+ 145.341
1943. december 31.	1.187.799	1.363.952	+ 176.153
1944. március 31.	1.192.015	1.379.562	+ 187.547
1944. június 30.	1.196.230	1.292.783	+ 96.553
1944. szeptember 30.	1.200.446	1.308.815	+ 108.369

Az utolsó két népszámlálás alapján lineáris extrapolációval kiszámított polgári népesség és a rendőri bejelentő- és kijelentőlapok, valamint a helyi lakosság népmozgalmi eredményei alapján kiszámított népesség száma között, mint a fentiekből látható, lényeges különbség mutatkozik. Ez a különbség azonban érthető, ha meggondoljuk, hogy az előbbi adatok a békeállapotok alapján feltételezett normális fejlődést feltételezték, az utóbbi adatok pedig a bekövetkezet tényleges háborús állapotokat tükrözik vissza. Budapest 1944. óta háborúban élt, és a háborús viszonyok rendkívüli befolyással voltak a népesség életének és vándorlásának alakulására. Mindenkor tapasztalat, hogy háborús időszakokban a nagyvárosok népessége erősen felduzzad. Különösen áll ez a közelmúlt világháborúra, melynek folyamán mindent elkövettek a háborús ipari termelés fokozására; Budapest, mint az ország legnagyobb ipari centruma, a normálnál sokkal nagyobb tömegekben vette fel a vidék munkakereső lakosságát. De hozzájárult a főváros lakosságának erőteljes felduzzadásához az ország területi megnagyobbodása is; a visszacsatolt területekről igen sokan telepedtek le a fővárosban. [...]

Mint a fent bemutatott adatokból látható, *Budapest polgári lakosságának lélekszáma 1944. márciusában érte el maximumát (1.379.562)*. A nemzetet katasztrófa döntő március 19-i erőszakos német megszállással megkezdődött Budapest népének kálváriája is. Az áprilisban megindult bombázások elől menekülők ingó-

ságokkal megrakott kocsijai lepték el a városból szétágazó országutakat. Alig három hónap leforgása alatt 86.779 lélekkel fogyott a népesség, melyből 1125 ember a bombatámadások áldozata volt. A népesség csökkenése június után tovább folytatódott; szeptemberben már keletről menekülők érkeztek a fővárosba; ez a magyarázata annak, hogy a főváros lakossága szeptember végén újból növekedett (1.308.815). Sajnos, a gyászos Szálasi-puccs után bekövetkezett időszakot 1945. március 25-ig statisztikai adatokból — azok hiányában — áttekinteni nem lehet. A bombázások áldozatainak száma egyre sokasodott, a hadbavonulók, deportáltak és menekülők ezrei hagyták el a fővárost; közben más menekülő tömegek érkeztek, és a zavar, szenvedés, kétségbeesés egyre fokozódott. Néhány hónap alatt lejátszódott a magyar főváros legnagyobb tragédiája: Közép-Európa legszebb városa, a magyar nép büszkesége romokban hevert.

A bekövetkezett pusztulásról és mérhetetlen veszteségekről az első számszerű adatokat a székesfővárosi statisztikai hivatal által 1945. március 25-én tartott népszerűírás szolgáltatta.

A népszerűírás által itt talált 832.800 főnyi megmaradt lélekszámot egybevetve az 1944. évi március végi 1.379.562 főnyi lélekszámmal, megállapíthatjuk, hogy a németek 1944. március 19-i erőszakos lépése bekövetkeztében egy év leforgása után, 1945 március 25-én több mint félmillió (546.762) ember hiányzott Budapestről. A fenti fogyásban bennfoglaltatik a népesség természetes szaporodásának erősen passzív egyenlege is. 1944 márciusa és 1945 áprilisa között 25.801 fővel több ember halt meg Budapesten (44.910), mint 1943–44 hasonló időszakában (19.109). A fenti számnak fele — 12.754 ember — részben háborús cselekmények (bombázások, belövések stb.), részben terrorcselekmények áldozata volt, a többi a szenvedések és nélkülözések következtében halt meg, mert leromlott, kevésbé ellenálló szervezete a szenvedéseket és nélkülözéseket nem bírta ki.

A születési statisztika adataiból megállapítható, hogy 1944 márciusa és 1945 áprilisa között 6.922-vel kevesebb élő gyermek született Budapesten (18.108), mint 1943 márciusa és 1944 áprilisa között (25.030); ez a körülmény szintén a lakosság nagyarányú elvándorlásának és a rendkívül megnehezült életviszonyok következményének tudható be. A születések számának nagyarányú csökkenéséből származó embervesztéséget súlyosbította a csecsemőhalálozások számának rendkívüli mértékben való megnövekedése.

Az 1941. évi népszámlálás 542.409 férfit és 622.554 nőt talált Budapesten; vagyis 1000 férfire 1.148 nő esett. 1945. március 25-én 333.426 volt a férfiak és

499.374 volt a nők száma Budapesten, így a normálistól eltérőleg 1000 férfira 1.498 nő esett. A nemek 1941. évi arányszáma alapján következtetni lehet arra a férfiszámra (434.954), amely normális körülmények között az 1945. évi március 25-i összeírás idején itt talált nőkhöz tartozott volna. A márciusi népszéírás idején tényleg itt talált férfiak száma és a fenti alapon kiszámított szám közötti különbség 101.532 .

A deportáltak számáról nincsenek adataink. Tény azonban az, hogy az izraelita vallásúaknak az 1941. évi népszámlálás idején Budapesten talált 184.453 főnyi létszámával szemben az 1945 március 25-i népszéírás idején mindössze 86.910 volt a létszáma, s így a csökkenés közel 100.000 lélek. Ezek a szám adatok a Pesti Izraelita Hitközség részére végzett külön feldolgozás eredményeiből származnak. Figyelembe kell azonban venni egyrészt azt, hogy a deportáltak között nem csupán izraelita vallású lakosok szerepeltek, hanem olyanok is, akik keresztényeknek születtek, vagy életük folyamán kikeresztelkedtek, amellet számos, az ún. árjatorvények¹⁰⁰ alapján is kereszténynek minősülő ember került politikai okokból deportálásra. Viszont figyelembe veendő, hogy az utóbbi években sok izraelita vallású egyén keresztelkedett ki, ami az izraelita vallásúak számának megfogyatkozásához szintén hozzájárult.

Részben az 1944. áprilisában megkezdődött bombázások miatt, részben az ostromot megelőző zavaros állapotok között az ostromtól való félelmükben sokan visszatértek lakóhelyükre olyanok, akik a háború alatt a bőséges munkaalkalmak keresése, illetve kihasználása végett özönlöttek a fővárosba. Sokan költöztek a háború folyamán a visszacsatolt területekről is Budapestre; ezek a felszabadulás után nagyobb részben szintén visszavándoroltak eredeti lakóhelyükre. A bombázásoktól való félelmében 1944 áprilisától kezdve sok háztartási alkalmazott is visszatért falujába. [...]

100 Árják: a német fasizmus szóhasználatában az idegen vértől mentes északi germán faj, a világalomra termett felsőbbrendű faj. Az itt használt értelemben: nem zsidó. A magyarországi zsidóellenes törvényhozás az 1939:IV. tc., az ún. második zsidótörvény megszületésétől faji alapon állt. E törvény a hitfelekezetétől függetlenül zsidónak tekintette azokat, akiknek legalább az egyik szülője vagy két nagyszülője zsidó volt. 1941-ben Budapesten a 184 ezer zsidó vallású mellett 62 ezer keresztény felekezetekhez tartozó lakos esett a faji elvet alkalmazó zsidóellenes törvények hatálya alá.

Az ostrom befejezése után Budapest lakosságának nagy része mint egy megbolygatott hangyaboly vándorolt a városon belül annak részéből a másikba. Sok család igyekezett elpusztult, tönkrement otthona helyett új otthont magának szerezni, sok család régi otthonába tért vissza, melyet vagy a zsidórendeletek folytán kényszerült elhagyni, vagy amelyet a bombázásoktól, illetve az ostromtól való félelemből hagyott el. A lakásügyek rendezésére a székesfőváros központi lakáshivatalt szervezett, mely a főváros közigazgatásának egyik legjobban igénybevetett hivatala lett. Egyidejűleg megindult az éhség és nyomorúság elől vidékre való elvándorlás is. Az itt szorult vidékiek régi otthonukba tértek vissza, a visszacsatolt területekről a háború alatt Budapestre költözött, vagy később menekült családok nagy része ugyancsak visszatért eredeti lakóhelyére. Ugyanakkor megindult a városba való visszavándorlás folyamata is; ez a folyamat eleinte lassúbb, áprilisban azonban már erőteljesebb volt. Ahogy az ország területe felszabadult, később a háború befejeződött, nagy tömegek előtt nyílt meg a visszatérés lehetősége Magyarországról, Ausztriából, Németországból, Cseh-Szlovákiából, Jugoszláviából stb., és megindult a budapesti lakosság számának regenerálódása.

Budapest lélekszámának legújabb alakulása az ostrom óta. – 1945. év

Hónap	Polgári népesség száma a hó elején	A rendőrség bejelentések és kijelentések szerint Budapestre		Helybeli lakos elveszülők ¹	Helybeli lakos halottak	Polgári népesség száma a hó végén	Ebből férfi	Ebből nő	Ezer férfitra jut nő
		érkezett	elköltözött						
április	832.800 ²	49.757	14.859	1325	3129	865.849	351.267	514.627	1465
május	865.894	35.618	14.693	1359	2649	885.529	362.904	522.625	1440
június	885.529	36.431	12.846	1284	2624	907.774	375.329	532.445	1419
július	907.774	33.297	9.074	1402	2521	930.878 ³	388.746	542.132	1395

¹ előzetes eredmények

² 1945. márc. 25-i állapot a népösszeírás eredménye szerint

³ A tanulmány sajtó alá rendezése idején befutott adatok szerint Budapest lélekszáma augusztus 31-ig 959.076-ra emelkedett.

A közölt adatok tanúsága szerint *Budapest népessége* 1945. március 25-e óta havonta átlag kerekében 24.500 lélekkel gyarapodott és július végére elérte a 930.000 főt. (Ez a szám körülbelül megfelel az 1920. évi népszámlálás idején talált népszámnak, amikor is Budapest lakossága 928.926 lélek volt.) A gyarapodás négy hónap alatt 98.078 lakos; de 1945 nyarán a városnak még mindig több száz-ezer lakója hiányzott. Elszomorító, ha arra gondolunk, hogy a háború előtt tapasztalt békebeli fejlődés alapján 1945. év közepén Budapest népessége 1.254.404 lélek lett volna (az 1945. év közepére kiszámított népesség); ezzel szemben június végén a város lakossága mindössze 907.774 polgári személyből állott. Az 1945. évi júniusi lélekszám tehát 3 és fél százalékkal alacsonyabb, mint amennyit normális fejlődés alapján évekkal ezelőtt vártunk.

A visszavándorlás folytán a férfiak száma (mely a márciusi népösszeírás idején 333.426 főt képviselt) erőteljesebben növekedett, mint a nőké. Míg az év márciusában 1000 férfira 1.498 nő esett, július végén már lényegesen kevesebb, 1395 volt az arány. A szóban forgó négy hónap alatt a férfiak száma 55.324-el, a nőké pedig 42.754-el gyarapodott. [...]

Városi Szemle, XXXI. (1945) 2. szám. 138–143. p.

*Jegyzőkönyv a XII. ker. Állami Líceum és Tanítóképző Intézet
tanári karának üléséről*

1945. április 3.

Jegyzőkönyv

Készült a budai m. kir. áll. líceum és tanítóképző-intézet 1945. április 3-án tartott harmadik alakuló értekezletéről.

Jelen vannak: Padányi Frank Antal dr. elnökletével Csáda Imre dr., Kishonti Barna, Magyary Károly, Nagy Ferenc, Okruczky András, Szelényi Dezső, Szabó Béla, Tanay Antal, Fodor Istvánné, Koltai István, dr. Lángffy Mihály és dr. Csárdonyi Zoltán tanárok.

Távolság: Prochaska Ferenc dr., Szabatsy Richárd, Gyurjács András betegség miatt, Frigyes Béla és Kelemen József dr. katonai szolgálatot teljesít.

Elnök az értekezletet megnyitja, üdvözli a tanártestület megjelent tagjait, akiket a főig. 13/1945. sz. rendelete alapján értesített az iskolai év újbóli megnyitásáról. Ugyanigy értesítette a növendékeket is, akiket lehetett.

1.) Elnök bemutatja az elmúlt értekezlet óta érkezett rendeleteket a következőkben:

Bpest vidéki tanker. főig. hiv. Összeíróív kiállítása és beszolgáltatása.

Bpest vidéki tanker. főig. hiv. 113/1945. Iskolai munka megkezdése ápr. 3-án.

Bpest vidéki tanker. főig. hiv. 3280/1944-45. Közalkalmazott igazolásának előkészítése

Bpest vidéki tanker. főig. hiv. 140/1944-45. Tanárok pontos számbavétele ápr. 3-i állapot szerint.

Bpest vidéki tanker. főig. hiv. 3113/1944-45. Állami alkalmazottak illetményeinek folyósítása tárgyában.

2.) Igazgató kéri az osztályfőnököket, hogy azokat a növendékeket, akik nem jelentek meg, levelezőlapon értesítsék az iskola megnyitásáról.

Távollakó növendékek is jelentkeztek, akiknek lakást tudunk adni, de egyebet nem. Ellátásukról maguknak kell gondoskodniok. Mind a pesti, mind a vidéki növendékek mindent vállalnak, csak hogy tanulhassanak.

3.) Elnök-igazgató jelenti, hogy az intézet 1944. ápr. 4-től kórház, majd katonaság részére volt lefoglalva. Háromféle kórház volt intézetünkben. Először a magyarak, majd a németek hoztak be lovakat is. Lovak álltak az alsó gyakorlóban, a gazdasszony szobájában, az ebédlőben, cselédszobákban s a tornaterem egy részében. — A nagy háborús viszontagságok ellenére sok mindent sikerült megmenteni. A felszerelés egyik töredéke elpusztult, egyik töredéke eltűnt. Hogy mi minden hiányzik, azt csak egy új leltár készítésénél fogjuk megállapítani. Az egész idő alatt egyik főfeladatot abban látta, hogy a felszerelést és épületet minél jobban mentse.

Súlyos esetnek tartja, hogy egy magyar tűzérőhadnagy az iroda ajtaját felfeszítette, ok nélkül.

Jelenti, hogy ismeretlen tettesek felrobbantották az iskola s a köztartás páncélszekerényét, s azokat kifosztották.

4.) A Vörös Hadsereg bevonulása után fogtunk hozzá a felszerelésnek tornaterembe való berakásához, hogy az idő viszontagságaitól megmentsük, s a romok eltakarításához.

Kishonti tanár nagy segítségemre volt a köztartás ügyeinek intézésében, s a romeltakarításban.

Az intézet értékeinek megmentésében, s házmegbízotti dolgok intézésében Tanay Antal igazgató¹⁰¹ segített.

Rom-eltakarításban Okruczky András, Szelényi Dezső, Tóth Ervin, Csada Imre dr. és Fodor Istvánné vettek részt. [...]

5.) Igazgató jelenti, hogy iskolánk több mint 100 belövést kapott, súlyosan meg rongálódott. A díszterem, az intézet szárnyának mindkét része, az internátus vége, stb. Azonban sikerült helyet találnia, ahol az intézeti munka megkezdődhet. Ablakos terem nincs, ajtó felszerelése folyamatban.¹⁰²

101 Tanay Antal igazgatóhelyettes volt címzetes igazgatói besorolással.

102 Az intézet történetének adott korszakát irattári anyagok felhasználásával összegző O. Nagy Gáborné szerint „a 98 helyiségből egy sem maradt épen. Tönkrement a tetőzet, boltozatok sérültek meg, használhatatlanná vált a víz-, gáz- és villanyvezeték, a fűtőszerkezet. Az épület 409 ablakából 15 maradt sértetlen, 15 tantermen nem volt ajtó, a tornaterem padozata elrothadt. ... A szertári állomány 70 százaléka, a könyvtárak anyagának 60 százaléka pusztult el, használhatatlanná vált az értékes Riegler-orgona, a zongorák és harmóniumok súlyosan sérültek. ... Megsemmisült a köztartás élelmiszerkészlete is.” (A Budapesti Tanítóképző Intézet száz éve. Bp., 1969. 81. p.)

6.) Az osztályok elhelyezése: I., II. és III. osztály rendes helyén lesz, a IV. évfolyam a kézimunka, V. évfolyamot a kis 5-ben helyezzük el. A gyakorló iskola alsó tagozata az internátus társalgójában, felső tagozata a tanári szoba mellett lévő szertárban lesz. Naponta egyrészt tanítunk, másrészt romokat takarítunk el. Minden tanár kötelessége, hogy naponta 9-2 óráig az intézetben dolgozzék. Ha órája van, tanítson, ha nincs órája, vegyen részt a romeltakarításban.

7.) Igazgató jelenti, hogy az előjáróságot több alkalommal kérte, hogy a tanárok intézetünkben felvehessenek munkaszolgálatot.

8.) Igazgató jelenti, hogy az előjáróság intézkedésére az intézetből bizonyos dolgokat elszállítottak. Gyógyszereket, kémiai szereket, továbbá padokat, táblákat, stb. Kérte az előjáróságot, hogy többet ne szállítsanak el, s az elszállított táblákat és székeket a lehetőség szerint mihamarább adják vissza.

9.) A tanárok tisztségének kijelölése:

Osztályfőnökök lesznek: I. osztályban – Okruczky András

II. osztályban – Kapi Králik Jenő

III. osztályban – Szabó Béla (helyettese Magyary)

IV. osztályban – Kishonti Barna

V. osztályban – dr. Prochaska Ferenc

(betegsége alatt helyettese

Csada Imre dr.)

Az önképzőkör elnöke az alsó tagozatban Magyary Károly, a felső tagozatban Gyurjác András.

A segítő-egylet tanár-elnöke: Csada Imre dr.

10.) Igazgató jelenti, hogy a Vörös Hadsereg bevonulása utáni nap kérte az előjáróságtól az iskolában lévő holttestek eltemetését, s az elpusztult lovak eltakarítását, az iskolában lévő lövedékek elszállítását.

Azután kért vízvezeték szerelőt, ablaküveget, tetőfedőmestert eternit palával, kőművesmestert, asztalos és lakatosmestert megfelelő anyagokkal.

A legbiztosabb azonban, amit magunk tudunk csinálni intézetünk rendbehozatalára, ezért kéri a testület hathatós támogatását.

11.) Igazgató jelenti, hogy felkérte Kishonti tanárt az órarendek elkészítésére. Az órarenden feltüntettük a helyettesítő tanárokat is, akik egyben az előző óráközi szünetben felügyelő tanárok. A távollakó tanárok és növendékekre való tekintettel a tanítás 9-2 óráig lesz.

12.) Igazgató bemutatja a tervet, amit a rom-eltakarítására vonatkozólag készített.

I. osztály Okruczky tanár vezetésével: a tornaterem és az igazgató lakása közötti udvar, Szalatsy tanterme és szertára, a köztartás vezető lakása.

II. osztály Kapi Králik tanár vezetésével: a tornaterem és az internátus közötti udvarrés. Díszterem. Mosdó II. 4.

III. osztály Szabó Béla tanár vezetésével: az internátuson túl lévő kis udvaroska, az ebédlő, cselédszobák, gazdasszony szobája.

IV. és V. osztály Kishonti tanár vezetésével: az udvar, zongoratermek, zeneszer-tár, három lépcsőház.

Azután közös erővel hozzáfogunk az alagsor kitakarításához.

Minden tanár hozza rendbe a szertárát. [...]

13.) Igazgató¹⁰³ jelenti, hogy az intézet kertjét ez évben a tanárok s altisztek között osztotta szét megművelés céljából, mert különben nem tudta volna megműveltetni. Az intézet kertésze beteg, növendék pedig ápr. 1. előtt nem volt. Felhívja mindenki figyelmét arra, hogy gyümölcsfákhoz, s más palánta-ültetvényekhez ne nyúljanak.

14.) Igazgató bemutatja a tantárgyfelosztást. Jelenti, hogy minden egyes osztály óraszámát 30-ra teljesítette. Azoknak a kartársaknak, akiknek legkevesebb az óraszámuk, a romeltakarításon kívül némi kis irodai elfoglaltságuk is lesz.¹⁰⁴

Rövid úton kapott rendelkezés alapján Mózes Etelka győri tanárnőt is foglalkoztatja néhány órára.

Magyary Károly jelenti, hogy a tanker. főigazgató 3188/1944-45. sz. iratával a Buda és Pest között való közlekedés megzavarásának tartamára ideiglenes szolgálá-

103 Az akkor másfél évtizede az intézet élén álló Padányi-Frank Antal (1883–1973) igazgató még nem tudhatta, hogy már április 19-én nyugdíjazták, június 22-én pedig a II. kerületi politikai rendőrség őrizetbe veszi és súlyosan bántalmazza, s több éves népbírósi eljárás megpróbáltatásai várnak rá. Az igazgatói teendőket Csada Imrére bízták.

104 Az 1945. április 11-i szülői értekezlet és a július 14-i tanári értekezlet jegyzőkönyveit ld: Szöveggyűjtemény Magyarország XX. századi történelmének tanulmányozásához. 1941–1945. Szerk: Donáth Péter – Farkas Mária – Pajorné Tóth Ilona BTF, Bp., 1992. 318–326. p.

lattételre a VII. ker. áll. kisdédóvónőképző-intézethez osztotta be. Itt tanított 1945. III. 13–III. 24-ig. Miután ekkor megszűnt a forgalmi nehézség, a XII. ker. állami tanítóképzőnél megkezdte munkáját.

Több tárgy nem lévén az ülés véget ért.

K.m.f.

ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Kar irattára, 18/1945.

Vita a Budapesti Nemzeti Bizottság ülésén a földreform végrehajtásáról és a német nemzetiségű lakosság kezeléséről

1945. április 11.

Jegyzőkönyv a Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. április 11-i üléséről

[...] Elnök felkéri Kovács Imrét, ismertesse a napirend következő pontját a *földigénylő bizottságok megalakításáról* Budapesten.

KOVÁCS IMRE¹⁰⁵ bejelenti, hogy vidéken megindult a földosztás¹⁰⁶, így pl. „Aicsuti József”¹⁰⁷ birtokán a parasztok az utolsó holdig minden darab földet jegyeztek. Budapest nem lehet kivétel, a Budapest környéki területek helyzetüknél fogva sok millió pengős értéket képviselnek. A BNB foglalkozzék a kérdéssel már csak azért is, mert a rendeletben fel van sorolva, hogy kitől, így a volksbundisták-

105 Kovács Imre (1913–1980) író, publicista, a népi írók mozgalmanak egyik vezető személyisége, 1939–1946 a Nemzeti Parasztpárt főtitkára. 1948-ban a diktatúra kiépítése miatt külföldre távozik.

106 Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. március 17-én hozta meg 600/1945. sz. rendeletét a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földosztásról. Teljes egészében igénybe vették az 1000 kat. holdnál nagyobb birtokokat, és az 1000 kat. holdnál kisebb úri birtokok 100 hold, a parasztbirtokoknak pedig 200 hold feletti részét. A nyilas, fasiszta vezetők, háborús bűnösök és Volksbund-tagok birtokait nagyságukra való tekintet nélkül teljes egészükben el kellett kobozni. A községekben a többségben szegényparasztokból alakított földigénylő bizottságok végezték a kiosztandó földek számbavételét és a földigénylők összeírását. A földreform során 5,6 millió kat. hold földet, az ország területének 35 %-át vették igénybe. 642 ezer igénylő — többségében nincstelen mezőgazdasági munkás és törpebirtokos — számára juttattak földet.

107 József Ágost főherceg (1872–1962) a Habsburg-ház Magyarországon élő ún. nádori ágának feje. Aicsúti birtokán élt. 1936–1945 a Magyar Tudományos Akadémia elnöke. 1944 őszén támogatta a háború további folytatását Németország oldalán. Részt vett Szálasi Ferenc nemzetvezetői eskütételén, ezzel hozzájárult a nyilas hatalom legitímálásához. 1945-ben elhagyta az országot, Bajorországban telepedett le.

tól¹⁰⁸ is el kell venni a földet. Ide sorolandók a sváb községek is. A sváb községek lakosságának több mint 90 %-a a Volksbund tagja volt, és ezek adták azt a két hadosztály SS katonaságot is, akik Budapestet „védték”. Mivel ebben a háborúban nagy parasztrétegek sodródtak a városba, akik itt gyökeret nem eresztettek, javasolja, hogy a svábok földjeit ezeknek juttassák. A rendelet szerint az ellenállásban résztvettek is jogosultak. Ezek már szervezkednek is, és annyian vannak már, hogy Tildy Zoltánnak van igaza, aki azt mondta, hogy az ellenállási mozgalomban résztvettekből két hadosztályt lehetett volna kiállítani. Csakhogy a Magyar Front¹⁰⁹ intéző bizottsága jól tudja, ki mit tett. A ki nem sajtítható telkek és kertek nagy része városrendezési szempontból így szabaddá lehet. Ugyancsak épületek szabadulnak fel a város céljaira, pl. a német birodalmi gimnázium telke.¹¹⁰

JÁMBOR ALAJOS¹¹¹ javasolja, hogy mivel az elmúlt 25 évben a proletariátus szenvedett a legtöbbet a reakció alatt, itt az alkalom, hogy vegyék figyelembe az ő érdekeiket is.

SUPKA GÉZA¹¹² bejelenti, hogy kulturális közérdek a földbirtokokon található levéltárak, ingóságok és ásatási területek megóvása, megőrzése, illetőleg egységben hagyása. Indítványozza, hogy a Bizottság szólítsa fel a minisztériumot, gondoskodjék rendeleti úton a birtokokon található ingóságok, könyv-, levéltárak, ásatási anyag megőrzéséről.

GERŐ ERNŐ¹¹³ bejelenti, hogy nem látja semmi értelmét földigénylő bizottság

108 A Volksbund-ra vonatkozóan ld. Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1978.

109 Magyar Front: a német megszállás után illegalitásban működő demokratikus, antifasiszta politikai erők szövetsége, 1944 májusában alakult.

110 VII. Damjanich utca 4.

111 Jámbor Alajos (1900–?) kommunista, 1945 január–június között Budapest alpolgármestere, 1945 június–1948 november között a Vízművek vezérigazgatója.

112 Supka Géza (1883–1956) régész, könyvtáros, publicista, a Polgári Demokrata Párt alelnöke.

113 Gerő Ernő (1898–1980) kommunista politikus. 1924–1944 között a Szovjetunióban él, a Komintern munkatársa. 1944 őszén tér haza, ettől kezdve a Magyar Kommunista Párt, majd a Magyar Dolgozók Pártja legszűkebb vezetésének tagja, különböző miniszteri tárcákat is betölt, az ötvenes évek elején a gazdaság legfőbb irányítója. 1956 július–október között a Magyar Dolgozók Pártja első titkára.

alakításának Budapesten. Budapest par excellence¹¹⁴ ipari város. A munkásokat nem kell paraszttá tenni. Más kérdés a sváb probléma. A baj csak az, hogy egyes községeken belül a lakosságból alakított földigénylő bizottságok állapítják meg, kitől kell elvenni a földet. Nyilvánvaló, hogy a 90%-ban sváb volksbundista lakosság hogy fogja maga között elosztani a földet. Tehát szükség van kiegészítő rendeltetűre vagy végrehajtási utasításra, illetőleg annak pótlására, hogy a sváb községekben egyelőre, amíg a svábok összetelepítésére nem kerül sor, magyar földigénylő bizottságok működjenek. Ami a főváros területén található sváb ingatlanokat illeti, ehhez nem szükséges külön földigénylő bizottság, az fasiszta vagyon, tehát állami vagy városi tulajdonba megy át.

BECHTLER PÉTER¹¹⁵ bejelenti, hogy Kispest határában és Pestlőrincen nevezett városok polgármestereinek bejelentése alapján 1945. április 15-én a székesfőváros tulajdonában lévő kertés lakás építésére szolgáló 160 katasztrális hold telek kerül kiosztásra. Ezzel kapcsolatban sürgős intézkedést vár.

TILDY ZOLTÁN¹¹⁶ bejelenti, hogy ki kell mondani, miszerint ezek a földek nem mezőgazdasági művelés, hanem lakásépítés célját szolgálják, tehát 50 holdon felül sem vehetők igénybe.

POLGÁRMESTER bejelenti kiegészítésül, hogy 200 katasztrális holdat négy-szögölenként 40 pengőért ugyanott már ki is osztottak, holott azt a területet a Fővárosi Szeméttelp terjeszkedése céljaira vásárolták meg, valamint a szemétteléből táplált méntelep istálló számára. Ugyancsak sérelmet szenvednek a Vízművek érdekei hasonló esetekben.

RIES ISTVÁN¹¹⁷ hozzájárul ahhoz, hogy a fasiszta ingatlanokat szétosszák, de javasolja, hogy a kultúrintézmények, pl. az Akadémia, a Nemzeti Múzeum és a főiskolák tulajdonában lévő birtokokat, mivel ezek a közérdeket szolgálják, ne

114 A legteljesebb mértékben, a szó igazi értelmében.

115 Bechtler Péter (1891–1964) faszobrász, szociáldemokrata, szakszervezeti vezető. 1925-től tagja a fővárosi Törvényhatósági Bizottságának, 1945–1948 alpolgármester.

116 Tildy Zoltán (1899–1961) református lelkész, kisgazdapárti politikus, 1945 november–1946 február között miniszterelnök, 1946–1948 köztársasági elnök.

117 Ries István (1885–1950) jogász, szociáldemokrata politikus. 1945–1950 igazságügyminiszter. 1950-ben koholt vádak alapján letartóztatják, a vizsgálati fogságban életét veszti.

összák fel. Ezek az intézmények különben is megfelelőbben tudnák kezelni a birtokokat, mint ha állami vagy városi kézbe mennének át, hiszen anyagi egzisztenciájuk függhet tőle. Erre a kormány figyelmét fel kell hívni.

DARVAS JÓZSEF¹¹⁸ felhívja a figyelmet arra, hogyan keletkezett a sváb gyűrű Budapest körül. Mindez imperialista német telepítő törekvések eredménye. A sváb kultúrpolitikusok váltig hangoztatták a sváb községek tisztaságát és az ottani magasrendű életet, de ez megtévesztés, hiszen ők a főváros közelében roppant előnyöket élveztek, szemben az Alföld magyar falvaival. Ha a svábok közé magyarokat telepítenek, azok elfojtják, megölik őket. Ezért nem lehet más megoldás, mint a sváb gyűrű szétrobbantása, a svábok kitelepítése.¹¹⁹

SZENT-IVÁNYI SÁNDOR¹²⁰ felhívja a figyelmet a Budapestre feljött mintegy 50.000 székelyre. Javasolja ezeknek felhasználását a sváb községek magyarosításához.

KOVÁCS IMRE bejelenti, hogy vannak emberek, vidéki parasztok, akik itt ragadtak, s bár féllábbal üzemekben, gyárakban helyezkedtek el, vissza akarnak menni. A közlekedési viszonyok ezt nem teszik lehetővé ma, viszont mire hazaérnek, addigra már ott nem lesz föld. Ha pedig kimennek Budaörsre, ott azt mondják nekik, hogy nem oda való lakosok. Ezért kell a Budapesti földigénylő bizottság, amely ezeket is földhöz juttatja.

SZÉLL JENŐ¹²¹ nem találja helyesnek ezt a megoldást, hiszen a földosztás úgyszemint Budapest területén történne. Az ilyen problémák megoldására az Országos Földbirtokrendező Tanács vagy a kormány hozzon létre külön bizottságot.

118 Darvas Józsefre ld. a III. fejezet „Darvas József az ostrom napjairól” c. szemelvényét.

119 Vö. Szabó Dezső: Budapest környéke c. írásával az I. fejezetben. A magyarországi németiség kollektív felelősségét valló, az itteni hozzászólók többsége által hangoztatott tétel szolgált hivatkozási alapként a magyarországi német nemzetiségű lakosság 1946 januárjában megkezdődött kitelepítéséhez. 1946–1948 között 185 ezer főt telepítettek ki Magyarországról, közöttük Soroksár, Vecsés és a budai hegyvidék „sváb gyűrűként” emlegetett német falvainak lakosságát. (Ld. ehhez: Tilkovszky Loránt: Német nemzetiség – magyar hazafiság. (Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből. Pécs, 1997. 140–178. p.)

120 Szent-Iványi Sándor (1902– ?) unitárius lelkész, a Polgári Demokrata Párt ügyvezető alalnöke.

121 Széll Jenő (1912–) kommunista, 1945 tavaszán a Magyar Kommunista Párt VIII. kerületének titkára, majd a pártközpont közigazgatási osztályának vezetője.

KOVÁCS IMRE erősíti, hogy ez volna a budapesti földigénylő bizottság.

SUPKA GÉZA elvi döntést javasol, mellyel a Budapesti Nemzeti Bizottság kimondja, hogy a sváb községek meghatározást nem fogja használni. Demokráciában nem szabad senkit azért sújtani csupán, mert egy fajhoz tartozik. Vagy politikai vétség terheli az illetőt, vagy nem. De nem azért bűnhődik, mert sváb.

GERŐ ERNŐ bejelenti, hogy nem ért egyet az előtte szólóval. Nem egyedül Hitler a bűnös a most történetekben, hanem a németységnek is osztozni kell sorsában.

KOVÁCS IMRE kijelenti, hogy minden sváb volksbundista volt.

SUPKA GÉZA kijelenti, hogy ez más lapra tartozik, azokat azért kell sújtani, mert a Volksbundhoz tartoztak, de nem azért mert svábok.

SZAKASITS ÁRPÁD szintén óv az általánosítástól, és a kollektív felelősségre vonás problémáját veti fel.

GERŐ ERNŐ kijelenti, hogy nem véletlen az, hogy éppen Németország termel-
te ki Hitlert.

ELNÖK határozatilag kimondja, hogy a BNB megkeresi a földmívelésügyi minisztert annak érdekében, hogy ő pártközi konferenciát hívjon össze, melynek egyetlen napirendi pontja a földigényléssel kapcsolatban felmerül problémák még rendeleti úton megoldást nem nyert részletei. Ezt a problémát és a milliós telkek felhasználását el kell választani a sváb kérdéstől. Irányelv azonban az legyen, hogy a Budapest környéki területeket proletárgyermekek, kultúrintézmények, szanatórium, tejkonyha stb. céljaira használják. De hogy ne hamarkodják el az ügyet, a bizottság esetenként vizsgálja meg az igényeket, valamint méltányolja azoknak a német származásúaknak [az] érdemeit, akik az ellenállásban részt vettek. [...]¹²²

Gáspár Ferenc – Halasi László (szerk.): A Budapesti Nemzeti Bizottság Jegyzőkönyvei 1945–1946. Budapest Főváros Levéltára, Bp., 1975. 82–84. p.

122 A Budai Földigénylő Bizottságot máj. 16-án választotta meg a Cisztercita Gimnáziumban lezajlott népgyűlés. A Budapesti Földigénylő Bizottság csak hosszas huzavona után, jún. 15-én alakult meg a Nemzeti Sportcsarnokban rendezett népgyűlésen. A földosztás Budapesten és peremvárosaiban minden 30 katasztrális holdnál nagyobb kiterjedésű ingatlant érintett.

*Dokumentumok a csepeli Weiss Manfréd-művek sorsáról
1944–1945-ben*

Jegyzőkönyv

Felvétetett Csepelen, 1945. augusztus 7. napján.

Jelen vannak: a 3-ik Ukrán hadsereg gépesített alakulata részéről:

FISZAK mérnök-alezredes, fenti alakulat parancsnoka, a WEISS MANFRÉD gyár katonai főparancsnoka

SUGIN mérnök-őrnagy, a gyár katonai parancsnoka

a Magyar Iparügyi Minisztérium részéről:

SALAMON-RÁCZ államtitkár

a Weiss Manfréd acél- és fémművei rt. részéről:

JÜNKER GÉZA igazgató,

KORBULY JÁNOS műszaki igazgató,

FORRÓ LÁSZLÓ kereskedelmi igazgató és,

DRAHOS LAJOS, az Üzemi Bizottság elnöke.

Fentnevezettek megállapodtak abban, hogy FISZAK mérnök-alezredes, a 3-ik Ukrán Hadsereg gépesített alakulatának parancsnoka, a gyár katonai főparancsnoka és SUGIN mérnök-őrnagy, a gyár katonai parancsnoka ÁTADJÁK és SALAMON-RÁCZ úr, a Magyar Iparügyi Minisztérium képviselője valamint JÜNKER GÉZA, a Weiss Manfréd gyár igazgatója ÁTVESZIK: a

1. WEISS MANFRED acél- és fémművei rt-t, Csepel. A gyár teljes rendben és üzemképes állapotban adatik át.

2. A gyár 121 műhelyében 15.407 munkás és 1452 tisztviselő és műszaki személyzet dolgozik. Mellékelve: Épület-, anyag-, felszerelés- és gépjegyzék. (3 db. könyv).

3. A vállalat Igazgatósága szükségesnek tartja megemlíteni, hogy a vállalat irányítását végző Vörös Hadsereg képviselői szintén segítségére voltak a gyárnak a szervezés és a munka megindításával kapcsolatos munkájában. Nevezettek támogatásával sikerült a gyárnak leküzdenie azt a nehéz helyzetet, amelyben volt a né-

met megszálló csapatok távozása után. A gyár megkezdte a Vörös Hadsereg rendelkezéseinek teljesítését és a belföldi piacra szóló cikkek kiszállítását.

A Vörös Hadsereg képviselői messzemenő segítségről adtak tanúságot a gyári munkások részére történt ételmisszer beszerzése és a gyártási tervek teljesítéséhez szükséges különféle anyagok felkutatása alkalmával. E célból naponta 10 tehergépkocsi állott rendelkezésre, fuvardíj megtérítése nélkül.

4. Azonfelül igazoljuk, hogy FISZAK mérnök-alezredes, SUGIN mérnök-őrnagy valamint azok munkatársai részéről — nevezettek itt-tartózkodásának ideje alatt — a lehető legkorrektebb eljárást tapasztaltuk úgy a gyár Igazgatóságával, mint a munkásokkal szemben. A Vörös Hadsereg képviselői gyári működésük ideje alatt a gyárból semmiféle gépet, anyagot vagy felszerelést nem vittek el, ellenkezőleg, a Vörös Hadseregnek a gyárba történt bevonulásának időpontjától működő, jól szervezett őrség lehetővé tette a gyárnak kifosztástól való megóvását. [...]

*Jegyzőkönyv a W. M. Acél- és Féművelei
Igazgatósági ülésről 1945. december 22-én*

Jegyzőkönyv

felvétellett Budapesten 1945. december 22-én, a Weiss Manfréd acél- és féművelei rt. igazgatóságának budapesti irodájában tartott ülésén. [...]

Takácsy Konstantin igazgató a jegyzőkönyvhöz csatolt jelentésben számol be a vállalat működéséről. Hosszabb eszmecsere után, amelyen az igazgatóság és üzemi bizottság tagjai részt vettek, az igazgatóság a jelentést egyhangúlag tudomásul veszi. Hangsúlyozza az igazgatóság, hogy bár a gyár ma irracionálisan, vesztéssel dolgozik, az üzem fenntartását a jóvátétel teljesítésének politikai szükségessége és a munkásság kenyerének további biztosítása érdekében fenntartja.

Ivanics üzemi bizottsági elnök kérdi, hogy az igazgatóság tagjainak igazolása megtörtént-e. Az igazgatósági tagok közlik, hogy a gyár budapesti igazoló bizottsága előtt mindnyájan igazoltattak. Ivanics üzemi bizottsági elnök kérdést intéz az igazgatósághoz, hogy 1944-ben miképpen történt a gyár átadása a német érdekeltség kezébe. Dr. Lázár Andor elnök előadja, hogy 1944. március 19. után a vállalat részvényesei, a br. Weiss, Chorin és br. Kornfeld családok tagjait a németek rész-

ben elfogták, részben pedig bujdosásra kényszerítették. Az elfogottakat testileg is súlyosan bántalmazták és külföldi gyűjtőtáborokba vitték. Ilyen körülmények között kötötték a család tagjai, kik a vállalat összes részvényeinek tulajdonosai voltak, egy 25 évre szóló kezelési szerződést egy német érdekeltséggel, amely szerződésben a részvények tulajdonjogát a maguk számára fenntartották. Ez alapon vette birtokba a gyárat a német érdekeltség és tette lehetővé a család tagjainak, hogy a semleges külföldre meneküljenek.¹²³

A részvénytársaság vezetősége a németek ama szándékát, hogy új igazgatóság választásával a vállalatok vezetését jogilag is teljesen kézbe vegye, meghíusult azáltal, hogy a novemberben tartott közgyűlés jegyzőkönyvét a cégbíróságnál nem mutatta be. Ennek következtében vált lehetővé, hogy Budapest felszabadítása után a régi igazgatóság működését újból megkezdhesse.

A kezelési megállapodás mindenestre járt annyi eredménnyel, hogy a német érdekeltség megakadályozta, hogy a csepeli gyárak berendezéseinek egyes részei különböző német érdekeltségek által széjjelhordassanak, amire a szándék Wienerneustadt és Steyr részéről már erősen megnyilvánult.

Sikerült azonban a német érdekeltség útján az acél- és fémművek felrobbantását és gépeinek elhurcolását megakadályozni.

Az igazgatóság tagjai a május 19-én létrejött kezelési szerződés megkötéséről előzetesen semmit sem tudtak, s erről az igazgatóság elnöke csak június folyamán szerzett tudomást, a szerződést magát pedig júliusban kapta először kézhez. A kényszer hatása alatt létrejött kezelési szerződés stornírozott, s ezt a kormánynak be is jelentettük. Az elhurcolt részvények megsemmisítése iránt az eljárás folyamatban van.

Az igazgatóság és üzemi bizottság a közölteket egyhangúlag helyeslőleg tudomásul veszi.

123 A csepeli nagyvállalat 1944-ben a cégalapító Weiss Manfréd örökösei: ifj. Chorin Ferenc, Mauthner Ferenc, báró Kornfeld Móric és báró Weiss Jenő családjainak tulajdonát képezte. Az ún. rokoni csoport nevében Chorin 1944. máj. 17-én aláírt egy szerződést az SS magyarországi gazdasági meghatalmazottjával, amelynek értelmében a Weiss Manfréd Műveket és a családok érdekeltségébe tartozó egyéb vállalatokat 25 évi „bizalmi vagyonkezelésre” átadják az SS-nek. A családtagok ennek fejében Svájcba, ill. Portugáliába távozhattak.

Ivanics üzemi bizottsági elnök, Drahos alelnök, Somogyi üzemi bizottsági tag kéri az igazgatóságot, hogy az igazgatóság tegyen lépéseket olyan irányban, hogy a család tagjai külföldről haza jöjjenek és a család tagjai a maguk részéről is tegyenek meg mindent a külföldön lévő gépek és anyagok hazahozatala érdekében. Az igazgatóság ezt az óhajtást köszönettel tudomásul veszi, a család tagjainak tudomására juttatja, és egyébként is minden lépést megtesz a vállalat külföldön levő vagyontárgyainak hazahozatala iránt. Ebből a célból a vállalat megbízottai újból kifognak utazni Ausztriába, Németországba és Csehországba, amint ennek lehetősége megnyílik.

Kenéz Béla igazgatósági tag felveti a munkás ellátás fontosságának kérdését. Az igazgatóság és üzemi bizottság tagjai egyhangúlag igen fontosnak és szükségesnek tartják, hogy az ellátás érdekében továbbra is — még áldozatok árán is — minden olyan intézkedés megtörténjen, amely a munkások élelmiszerhez jutását biztosíthatja. Az igazgatóság tudatában van azonban annak, hogy közhatalmi erő híján a kb. 35000 személy ellátása a beszerzés és szállítás nehézségei és a készletek rendkívül csekély volta miatt sokszor úgyszólván áthidalhatatlan nehézségekbe ütközik, amely nehézségek leküzdése túlhaladja az igazgatóság erejét. [...]

Iratok a Csepel Vas- és Fémművek történetéhez. Szerk.: Baczoni Gábor. Bp., 1977. 263–265. p.

Fischer József a Fővárosi Közmunkák Tanácsa utolsó éveiről

[...] 1945. január 28-án beállított Granasztói¹²⁴ és azt mondja: hát te itt ülsz? Miért nem mész be a Városházára, még lehetsz műszaki alpolgármester. Mondom, nem akarok én műszaki alpolgármester lenni. Azért mindenesetre bementem a Városházára, ahol nagy nyüzsgés volt. A polgármesteri szobánál, ott elfogtak engem. Oltványi¹²⁵ közölte: úgy határoztunk, hogy te leszel a Közmunkatanács¹²⁶ elnöke. Mi, kiscgazdák is hozzájárulunk, ha megmagyarosítod a neved. Na, mondom, hát arról szó sem lehet. Mellesleg neki is magyarosított neve volt az Oltványi.

1945. január 29-én kaptam egy gépelt papírt az aláírásokkal, és bementem a Közmunkatanácsba. Ott az óvóhelyen tartózkodott a régi elnök, akit a nyilasok leváltottak, a Bessenyei Zénó. Annak mutattam ezt a pecsét nélküli papírt — hát hol lehetett nekik akkor még pecsétjük? — és mondtam, én vagyok kinevezve. Ismert. Végigvezetett, az összes ablak kitorve stb., és több tisztviselő ott tanyázott az óvóhelyen, a holmijukat oda vitték, mert az óvóhelyet biztosnak tartották. [...]

A közmunkatanácsai működés az első hónapokban meglehetősen bizonytalan valami volt. Mert végeredményben a Közmunkatanács városrendezési és másodfokú építési hatóság volt. De itt hozzá kellett nyúlni mindenhez, amihez hirtelenjében hozzá lehetett nyúlni. Például, amikor nekem jelentették, hogy a Fővárosi Könyvtár teteje megsérült, és a könyvek áznak, azonnal intézkedtem, hogy pony-

124 Granasztói Pál (1908–1985) építész, író, 1934-től dolgozott a fővárosnál, 1945–1948 között az FKT-nál tevékenykedett.

125 Oltványi Imre (1893–1963) kiscgazdapárti politikus, 1945-ben pénzügyminiszter.

126 Fővárosi Közmunkák Tanácsa: az 1870:X. tc-el létrehozott városrendező hatóság. Elnökét, alelnökét és tagjainak felét a kormány nevezte ki, tagjainak másik felét a fővárosi Törvényhatósági Bizottsága választotta. Döntéseit saját hivatali apparátusa készítette elő. Döntési joggal rendelkezett a városszerkezet és városépítés stratégiai kérdéseiben, hatáskörébe tartozott a közterületek elnevezése is. A fővárosnak a városképet befolyásoló határozatait felülbírálhatta, az építési engedélyek ügyében másodfokú hatóságként döntött. Az 1937:VI. tc. hatáskörét a főváros környékére is kiterjesztette.

vával ideiglenesen fedjék be. Amiből aztán a polgármesterrel vitám támadt, mert tiltakozott az ellen, hogy én a fővárosnak a hatáskörébe intézkedjem, amit meglehetősen erélyesen utasítottam vissza, mondván, hogy ilyen sürgős szükségben nem lehet habozni, hogy ki intézkedjen. Az tegyen valamit, aki a leggyorsabban tud. [...]

Márciusban a miniszterelnök kinevezett országos újjáépítési kormánybiztossá. Az első dolgom volt megoldani, hogy munkaerő álljon a rendelkezésemre, fizetett munkaerő. Hogy ne az utcáról, a házakból rendeljük le az embereket romeltakarításra, minden eszköz nélkül, ami számtalanszor előfordult abban az időben. Annyira például, hogy Budáról menekültek át az emberek, mert ott olyan romhalmaz volt, hogy ezzel nem tudott volna a lakosság megbirkózni. Átjöttek inkább Pestre, ahol kevésbé lehetett őket effajta munkákra igénybe venni. De én emlékszem, hogy egy szekeret — mert lovak nem álltak rendelkezésre — legalább 20 ember tolt, vontatott, és volt rajta valami kis rakás. Hát ezzel a módszerrel nem lehetett sokáig, legalábbis megfelelő módon megoldani ezt a kérdést. Az ötös bizottságnak¹²⁷ felvettem a tervet, hogy vezessék be az úgynevezett közmunkaváltság-rendeletet, és a lakosság, minden dolgozó, fizetésének bizonyos hányadát (pontosan kiszámítva) fizesse be, ezzel az összeggel pedig egy munkásgárdát szervezünk, amellyel megindítjuk a megfelelő helyreállítást, romeltakarítást. Rákosi Mátyás¹²⁸ akkor azt kérte, hogy a Kisgazdapárt részéről egy közigazdász, és a Szociáldemokrata Párt részéről én, együttesen beszéljük meg vele a rendeletet. A Tisza Kálmán téri pártház¹²⁹ egyik kis szobájában folyt ez a beszélgetés, az ötös bizottság első tárgyalása után. Mert akkor én csak bejelentettem ezt a tervet, és nem volt semmiféle ellenvélemény. Mindenesetre ennek a tervnek a részletesebb megtárgyalása céljából folyt ez a megbeszélés hármunk közt, a Tisza Kálmán téren, az MKP központjában. Semmiféle nézeteltérés nem volt, abban az időben nem volt olyan sok idő

127 A Budapesti Nemzeti Bizottság szűk körű vezető testülete.

128 Rákosi Mátyás (1892–1971) politikus, kommunista vezető. 1925–1941 között börtönben ül, majd Magyarország és a Szovjetunió megállapodása alapján a Szovjetunióba távozik. 1945-ben a Magyar Kommunista Párt főtítkáraként tért vissza. Vezetésével épült ki Magyarországon a sztálini típusú diktatúra. 1952–1953-ban a miniszterelnöki tisztséget is betöltötte. 1956-ban leváltották, haláláig a Szovjetunióban élt.

129 A Magyar Kommunista Párt a Tisza Kálmán (1946- Köztársaság) tér 27. számú házában, a volt Volksbund-házban rendezte be a központját.

ilyen megbeszélésekre, egy fél óráig tartott. Úgyhogy én a plakátot megszóvegeztem. A pénzügyminiszter, Vásáry István¹³⁰ tett némi kifogást, én ugyanis nem akartam olyan nagyon részletezni a fizetési kategóriákat, hogy teljes precizitással, 100 forintnyi emelkedésekkel legyen megállapítva a hozzájárulás. Vas Zoltán volt a polgármester¹³¹, és közben felhívott telefonon, hogy én nem akarok vele beszélni? Mondom, dehogynem. Akkor Vas Zoltán már három napja polgármester volt. Átmentem egy délután. Azt mondja Vas: nem jó ez, amit akarsz csinálni, ez a közmunkaváltság rendelet. Mondom: miért nem? Azt mondja túl hosszú. Mondom: nem baj, minden benne van. De te mit akarsz? Elővett egy kis cédulát, és arról felolvasta, hogy fizessenek az eszpresszózók, a valutázók, a feketézók stb., az utolsó szó pedig az volt, fizessenek a gazdagok. Ebből mennyi pénzt remélsz — kérdeztem tőle — mire ő mondott egy kis összeget. Azt mondtam: ennek a tízszerese is kevés lenne nekem! Így folyt a beszélgetés, de egyáltalán nem jelentett semmiféle akadályt ebben a vonatkozásban. Tárgyalásunk további részében megemlítettem a polgármesternek, hogy itt egy anarchia készül, ha szétdobáljátok a fővárosi telkeket a jelentkezőknek, a házhelyigénylőknek. 50 ezer házhelyigénylő volt! Ezek fölépítik a kis házaikat minden közmű nélkül, így utak, csatornázás, vezeték stb. hiányában egy nyomortanya alakul ki. Vas Zoltán azt mondta: nem baj, majd két év múlva kisajátítjuk. Mire azt válaszoltam: „Úgy kezeled ezt a várost, mint egy nagy krumplikereskedést.” [...]

1946 tavaszán Balogh miniszterelnöki államtitkár¹³² levélben jelezte, hogy kívánatosnak tartana egy megfelelő utat elnevezni Sztálinról. Egy alkalommal a pénzügyi bizottság üléséről áthívtak a másik szobába, telefonhoz. A vonalban Szviridov altábornagy volt, az Ellenőrző Bizottság elnöke, és arra kért, keressem föl, mert egy megfelelő útvonalat szeretnének elnevezni Sztálin marsallról. Megál-

130 Vásáry István (1887–1955) kisgazdapárti politikus, 1944 december–1945 július pénzügyminiszter.

131 Vas Zoltán (1903–1983) kommunista politikus. Rákosi Mátyással együtt 1925-ben elítélték, és 1941-ben vele együtt távozott a Szovjetunióba. 1944 őszén tért vissza, 1945. február 15– közeletési kormánybiztos, május 14–november 28. Budapest polgármestere. 1945. december 5– a Gazdasági Főtanács főtitkára, 1949– az Országos Tervhivatal elnöke.

132 Balogh István (Balogh páter) (1894–1976) római katolikus pap, kisgazdapárti politikus, 1944 december–1947 május miniszterelnökségi államtitkár. 1947 júniusában ellenzéki pártot alapított Független Magyar Demokrata Párt néven.

lapodtunk az időpontban. Miután akkor Kővágó¹³³ volt a polgármester, és nem állt rendelkezésére kocsí, az én kocsimon mentünk oda. Egy tolmács közvetítésével folyt a beszélgetés. Kővágó rögtön kijelentette, hogy ő nem illetékes ebben a kérdésben, tehát ő már nem vett részt a beszélgetésben. Az altábornagy úr egy kéréssel kezdte: szeretné, hogyha az Andrassy utat neveznénk el. Amire én azt mondtam, hogy bizonyos okoknál fogva én azt szeretném, ha valami más utat neveznénk el. De a tanácsülés elé fogom terjeszteni.

Nem terjesztettem, így aztán egy másik terminus alakult ki, amikor legközelebb elmentem hozzá, kb. egy hét múlva. Akkor én följánlottam, hogy a Nagykörútnak egy részét nevezzük el, térnek pedig a Széll Kálmán teret ajánlottam, most Moszkva tér lett. Szviridov szerint az nagyon kívül van a városon, és nem fogadta el. Közöltem, hogy akkor majd egy másik javaslatot teszek, közben megint eltelt egy kis idő. Akkor következett a harmadik beszélgetés. A harmadik beszélgetésnél egy újabb utat javasoltam, de ebben sem tudtunk megegyezni. Elváltunk megint azzal, hogy ez egy nagyon kényes kérdés számomra, ezt meg kell hogy beszéljem Rákossival. Azt gondoltam, hogy ő talán majd tud segíteni ebben a kérdésben.

Rákosi azonban elutasította, hogy ebben részt vegyen. Ez az én ügyem, mondta, ezt én intézzem. Megkérdezte, hogy mit neveztek el a bécsiek. Közöltem vele, hogy a Schwarzenberg Platzot. Nagyon szép nagy tér, a város szívében, de Bécsnek nagyon sok szép nagy tere és útvonala van. Budapestnek az Andrassy út a legszebb útja, ez az egyetlen. Ebben maradtunk, tudomásul vettem, hogy ő ebben nem vesz részt. És vártam, vártam egy pár napot, sőt eltelt pár hét, már égető lett számomra a kérdés, és arra gondoltam, hogy újabb terminust kérek, mikor megjelent egy százados azzal a kéréssel, hogy az altábornagy úr szeretne már ebben a dologban dűlőre jutni. Azt válaszoltam, hogy éppen szerettem volna egy új terminust kérni. Megtelefonálták, elmentem. A követségi tanácsos tolmácsolt, három magasrangú tiszt állt még ott az asztal mellett. Ezeknek a jelenlétében beszéltem a követségi tanácsossal erről a kérdéstről. A tanácsos azzal kezdte, hogy ők nem kívánnak olyan ut-

133 Kővágó József (1913–1996) katonatiszt, mérnök, 1944. október 15. után részt vett az ellenállási mozgalomban. Belépett a kisgazdapártba, 1945. május 15– alpolgármester, 1945 december–1947 június polgármester. 1950-ben koncepciós perben életfogytiglani börtönre ítélték. 1956-ban szabadult, 1956. november 1-jén a Budapesti Nemzeti Bizottság polgármesterré választotta. November 30-án külföldre távozott, az USA-ban telepedett le.

canevet, utcát vagy teret elnevezni, amihez bizonyos érzelmi szálak fűződnek, de Andrassy nem olyan nagyság, amelyhez országos érdekek fűződnek. Amire fölvilágosítottam Andrassy szerepéről, először is az 1848–49-es Kossuth időkből. Hiszen már a pákozdi csatában mint parancsörtszt szerepelt Andrassy, aztán később ő lett a konstantinápolyi követ. Majd óriási szerepe volt az Ausztriával való kiegyezésben, amely hosszú időre nyugalmi állapotot teremtett, létrehozta a Monarchiát. Tehát Andrassynak igenis nagy érdemei voltak, történelmi érdemei. Ebben nem tudunk megegyezni.

Újabb javaslatot tettem, hogy az Erzsébet teret nevezzük el Sztálinról. Térképet hozatott be, amelyen csak kis pont volt az Erzsébet tér. Mondtam, menjünk ki a helyszínre, nézze meg. Miután az ő kocsija nem volt használható, mert a sofőr éppen ebédelt, az én kocsimon kijött. Az a százados, aki annak idején engem értesített az újabb beszélgetésről, az ült a sofőr mellett, tolmácsolt. Körüljártuk az Erzsébet teret a kocsival, majd kiszálltunk a tér Andrassy úthoz közeli sarkán. Az altábornagy azt mondta, hogy ez ellen sem lehet semmi kifogásunk, de azért egy út szebb lett volna. Erre már nem is kellett válaszolnom, mert ebben megegyeztünk. Vissza mentünk, és az Erzsébet térből Sztálin tér lett.

Ugyanakkor úgy gondoltam, hogy a háború folyamán a szövetségesek együttműködése volt az, ami a hitleri hadsereget le tudta győzni, tehát akkor megfelelő teret és valamilyen utat a megfelelő amerikai és angol személyről is el kell nevezni. Kézenfekvő volt, mert Rooseveltt¹³⁴ éppen meghalt, úgyhogy a Rooseveltt teret vettem föl, ami meg is valósult. És az angoloknál Montgomery¹³⁵ nevééről elneveztük a volt Zita rakparkot. Az a Gellért-hegy tövében volt, a Lánchídtól a Ferenc Józsefhídig. A Közmunkatanács megszűnése után azután megváltoztatták az elnevezéseket, amikor visszaállt a fővárosra az utcaelnevezési jogkör. A Sztálin térből Engels tér¹³⁶ lett, és az Andrassy út nevét Sztálin útra változtatták.¹³⁷ Amikor pedig

134 Roosevelt, Franklin Delano (1882–1945) 1933–1945 az USA elnöke.

135 Montgomery, Bernard Law (1887–1976) brit tábornagy, 1942-ben El Alameinnél végzetes csapás mért az Afrikában harcoló német csapatokra. 1944-ben a szövetségesek franciaországi partraszállásában részt vevő brit csapatok parancsnoka. 1945–1946-ban a brit megszálló csapatok főparancsnoka Németországban.

136 1953-tól lett Engels tér, 1990-től ismét Erzsébet tér.

137 1949-ben nevezték el Sztálinról. 1956 okt. Magyar Ifjúság útja, 1957– Népköztársaság útja, 1990– ismét Andrassy út.

Montgomeryt kinevezték a NATO főparancsnokává, akkor levették a nevét a rakpartról.¹³⁸ Roosevelttér továbbra is megmaradt.

A névadással kapcsolatban az amerikai tábornokhoz — aki akkor az Ellenőrző Bizottságnak tagja volt — elmentem egy jogászom kíséretében. Azt mondta, nagy megdöbbenéssel vesszük, de nekünk semmi beleszólásunk nincs ebbe. Ezzel ez el volt intézve, úgy hogy az angolokat már meg sem kérdeztem. Gondoltam, nyilván nekik is ez az álláspontjuk. Ettől függetlenül egy néhány hónap múlva megjelent egy angol követségi tanácsos, és Montgomerytől egy köszönő levelet adott át nekem, egy hivatalos köszönő levelet, az utcaelnevezés tárgyában. [...]

1948. február 21-én Vas Zoltán miniszter, a Gazdasági Főtanács főtájtára távbeszélőn közölte: a Közmunkatanácsot 24 órán belül megszüntetem. Szintén 1948 februárjában jelent meg utoljára a Tér és forma.¹³⁹

Az előzményekben benne foglaltatik az az állásfoglalás, amit már 1945 elején ismertettek velem, hogy a Kommunista Pártnak az álláspontja, hogy a tanácsot megszünteti. És ehhez Vas Zoltán konzekvensen ragaszkodott. Úgyhogy a polgármestersége alatt többször úgy nyilatkozott, hogy megszünteti a Közmunkatanácsot. Így. Imperatív. Megszünteti. Ez nagyon kellemetlen volt, és néhányszor szóvá tettem ezt Rákosinak, aki ilyenkor azt válaszolta: ez nem párthatározat, ne törődj vele. De mindenesetre kellemetlen volt, mert ha egy hivatalos személy, a polgármester, ilyen nyilatkozatokat tesz a sajtóban, az egy hivatalnak a presztízsét rendkívül aláássa. Hát milyen hivatal az, amellyel kapcsolatban egy felelős, kormányzati személyiség, mert Vas Zoltán az volt, állandóan azt hangoztatja, hogy meg fogja szüntetni? [...]

Az FKT 1948-as megszűnése nagyon érdekes körülmények között történt. Ugyanis a kormány bizonyos kérdések rendezése végett Moszkvába utazott. Szakasits,¹⁴⁰ Rákosi és a többi, azok a személyek, akik a tanácskozáson részt vet-

138 1952- Beloianisz rakpart, 1958- Groza Péter rakpart, 1997- Várkert rakpart.

139 Az FKT által kiadott építészeti folyóirat.

140 Szakasits Árpád (1888–1965) a Szociáldemokrata Párt főtájtára. 1945–1948 miniszterelnök-helyettes, a főváros Törvényhatósági Bizottságának elnöke, a Budapesti Nemzeti Bizottság elnöke. A kommunista párttal történt egyesülés után a Magyar Dolgozók Pártja elnöke, köztársasági elnök, 1949 augusztus- az Elnöki Tanács elnöke. 1950-ben koncepciós perben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1956-ban szabadult.

tek. Akkoriban már meglehetősen bomlóban volt a Szociáldemokrata Párt, már ez a jobboldal, baloldal a párton belül... és ezt az alkalmat, amikor nem voltak itt ezek a személyek, használta föl Vas Zoltán. Mint a tervhivatal elnöke, az ő hatáskörébe tartozott bizonyos hivatalok megszüntetése, s ő nekem négy szemközt meg is mondta, hogy ez lesz az egyik első hivatal, amit meg fog szüntetni. Nem tudta, hogy ezzel nekem milyen szívességet tesz, én akkor már ebből ki akartam lépni, már olyan bonyolult volt a politikai helyzet, hogy én politikai szempontból nem akartam részt venni semmiben. Én mindig hangsúlyoztam, akkor és később is, hogy én mint építész szerepelek, és nem mint politikus.

Az, hogy ha itt kis mértékben vagy nagymértékben diktatórikusan intézik az ügyeket, és nem pedig a tárgyalások, a vélemények kialakítása útján, természetesen nem felelhet meg nekem, annál is inkább, mert én a múltban, mint gyakorló építész, az építetőknek a saját pénzén sem csináltam azt, amit akartak. Major Máté¹⁴¹ azt mondta, hogy nem voltam elég rugalmas. Ha rugalmasság alatt opportunist must lehet érteni, akkor nyilván nem voltam.

1948. február 21-én történt, hogy én azt a telefont kaptam a lakásomra, a lakásomon hívott fel reggel 8-kor Vas Zoltán. Bementem a hivatalba, fölhívtam Marosánt,¹⁴² mert ő Pesten volt, akkor ő volt itt az egyik tótumfaktum, az úgynevezett baloldalhoz tartozott. Mi van — kérdezte — te is be vagy...? Mondom, nem. De én nem teszem ki a munkatársaimat annak, amivel Vas Zoltán fenyegetőzik, hogy átrendeli őket az Építésügyi Minisztériumba, hát ott maradnék egyedül, és aki nem megy, azt kivágják. Ez az egyik. Felhívtam Ries Istvánt¹⁴³ is, aki azt mondta, itt nem tehet semmit, és Horváth Zoltán¹⁴⁴ is azt mondta: nincs értelme rezisztálni. Ő

141 Major Máté (1904–1986) építész, szakíró.

142 Marosán György (1908–1992) a Szociáldemokrata Pártnak a kommunistákkal való egyesülést szorgalmazó balszárnyának vezető személyisége, 1948– a Magyar Dolgozók Pártja főtítkárhelyettese. 1950-ben koncepciós perben halálra ítélték, de az ítéletet nem hajtották végre. 1956-ban szabadult. 1956 novemberétől Kádár János kormányának államminisztere, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának titkára, a budapesti pártbizottság első titkára. A párt második számú vezetője. 1962-ben vezető tisztségeiről lemondott.

143 Ld. a 117. sz. jegyzetet.

144 Horváth Zoltán (1900–1968) szociáldemokrata politikus, újságíró, történész. A kommunistákkal való egyesülés híve, 1950-ben letartóztatták és koncepciós perben elítélték. 1956-ban szabadult.

Szakasitsnak úgynevezett szürke eminenciása volt. Úgyhogy még aznap elmentem három hónapi szabadságra. Később értesültem, hogy mikor egy óra múlva Harrer¹⁴⁵ megérkezett, így állított be: „Hallom, ég a ház!” Amire Helle Laci¹⁴⁶ azt mondta: „Már leégett”. [...] ¹⁴⁷

Fischer József visszaemlékezése. In: Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84. Szerk.: Szekeres József. Bp., 1985. 408–413. p.

145 Harrer Ferenc (1874–1969) jogász, várospolitikus. 1911-től a főváros tanácsnoka, területe a városrendezés és építésügy. 1918-ban alpolgármester. 1918 november bécsi követ, az önálló magyar külügyminisztérium megszervezője és 1919 elején, a tanácsköztársaság kikiáltásáig tényleges irányítója. A forradalmak idején játszott szerepe miatt nyugdíjazták. 1925–1943 ismét tagja a törvényhatósági bizottságnak, 1934–1942 a Felsőház tagja a főváros képviselőjében, 1925–1942 az FKT tagja. 1945 után ismét tagja az FKT-nak és a törvényhatósági bizottságnak.

146 Helle László, az FKT osztályfőnöke.

147 A Fővárosi Közmunkák Tanácsának megszüntetését hivatalosan az 1948:XLIV. tc. mondotta ki.

Schifferné Szakasits Klára 1945. május 1-ről

[...] A város ünnepi díszben köszöntötte május elsejét

Az ép és kevésbé ép házak lakói egymással versenyezve mosták le a házak kapuit, felmosták a járdát, a lépcsőházat, a lépcsőket. A háború okozta rongálódást feliratos táblákkal takarták el. Az ablakokat, a házakat feldíszítették.

A város levegője üde lett a sok háborús szenny után.

Május elseje reggelén az idő csalóka volt; hol beborult; hol kiderült, eleredt az eső, azután elállt. Jókedvűen ébredtem, tele boldog várakozással.

A két új ruha ott volt a szekrényben. Latolgattam, melyiket vegyem fel. Végül is a kéket választottam. Csak azt sajnáltam, hogy kabátot is kell vennem.

Korán indultunk ki a Hősök terére anyámmal. A tér közepe táján széksorok voltak felállítva, szemben az emlékművel, amelyet magas, vörös drapériával bevont, kétszintes emelvény zárt körül. Kedves arcú rendezőgárdista fiú vezetett minket a harmadik széksorhoz. Még csak itt-ott volt foglalt egy-egy hely. A tér kövezte csillogott a kora reggeli esőtől, s az égen tovaúszó esőfelhők mögül a nap visszfényre különös sugárzással világította meg a tágas teret, a két egymással szemben álló épületet, a Szépművészeti Múzeumot és a Műcsarnokot, melyeket a háború ugyan megviselt, de nem rombolt le. Az emlékmű mögött, a ligetben a vadgesztenyék gyertyái szinte világítottak a sajátos fényben, és a levegőnek eső utáni friss illata volt. Valahányszor beszippantom ezt az illatot, ma is az a reggel idéződik vissza emlékeimben.

A felső emelvényen gyülekeztek a két párt vezetői. Az alsó emelvény közepén volt a szónoki dobogó, és az egyik oldalszárnyon a Szociáldemokrata Párt fiataljai felgyürt ujjú, kihajtott gallérú, kissé kopott kék vászoningben álltak. Kezüik ráfonódott a vörös zászló rúdjár. A másik oldalszárnyon a kommunista párt új egyenruhás fiataljait pillantottam meg. Mindegyikük a kommunista párt kinagyított jelvénye mögött állt.

A széksorok benépesedtek. Az elsőben az Ideiglenes Kormány tagjai, valamint a SZEB képviselői foglaltak helyet. A többit a kisgazdapárt és a parasztpárt vezetői és különböző bizottságok és szervezetek képviselői foglalták el.

A felső emelvényt figyeltem: vajon meglátom-e apámat.¹⁴⁸ Sajnos csak a fejek sokaságát láttam.

Rezesbandák szóltak, s a hatalmas tömeg az Andrassy útról, az Aréna útról boldogan menetelt — feliratos szalagokat feszítve — a Hősök terére, indulók és mozgalmi dalok ütemére. Felálltam, hogy jobban lássak, ember, kép, írás ... Sok-sok József Attila-, Petőfi Sándor-, Táncsics Mihály-, Marx-, Engels-, Lenin-, Sztálin-kép volt látható, Rákosi arcképe is feltűnt.

Felcsendült az Internacionálé. A fűvőszenekezők hangjai mellett a kórus, de a régi harcosok ezrei is énekeltek a dalt. Én is velük énekeltem, miközben a szívem a torkomban dobogott, és úgy éreztem, hogy mindjárt elbögöm magam.

Mikor leültünk, kisütött a nap, és én levehettem a kabátomat. Majd arra lettem figyelmes, hogy az alsó emelvényen megjelent az apám és Rákosi, s kissé színpadias pózban kezet szorítottak. Ez volt az első nyilvános kézfogás, és ezzel — majd a többivel is később — a két nagy munkáspárt harci egységét demonstrálták.

Meglepett Rákosi külseje. Egészen másnak képzeltem a Rákosi-per¹⁴⁹ idején. Nem ilyen köpcösnek, kövérnek, nyaka sincs embernek. Koponyája fénylett, s feje úgy ült a vállán, mint tojás a tojástartóban.

A májusi gyűlést — mert úgy nevezték akkor — Kossa István¹⁵⁰ a Szabad Szakszervezetek nevében nyitotta meg.

Anyám valami csípős megjegyzést tett, de én nem válaszoltam rá, mert minden figyelmem a szónoki emelvény fölé, Rákosira összpontosult.

Mosolyogva állt ott, egyik kezével az emelvény szélére támaszkodott, mögötte Lenin óriási méretű arcképe.

Éljen Rákosi! — ütötte meg fülemet az eddig gyűléseken szokatlan, személynek szóló ünneplés. Csodálkozva néztem szét. Kerestem a hang forrását. — Éljen Rákosi! Éljen Rákosi! Honnan jöhetett a hang? Nem lehetett megállapítani. Ismét felhangzott: — Éljen Rákosi! Éljen Rákosi! — Most nem maradt hatástalan.

148 Szakasits Árpádról ld. a 140. sz. jegyzetet!

149 Rákosiról ld. a 128. sz. jegyzetet!. Miután Rákosi 1924-ben illegális pártmunkára hazatért a Szovjetunióból, 1925-ben letartóztatták, és nagy feltűnést keltő perben, a nemzetközi tiltakozás ellenére, 8 és fél évi fegyházra, majd ennek letöltése után 1935-ben egy újabb perben életfogytiglani fegyházra ítélték.

150 Kossa István (1904–1965) kommunista párt- és szakszervezeti vezető, 1945–1948 a Szakszervezeti Tanács főtitkára.

Úgy tűnt nekem, mintha a tér különböző pontján elhelyezett néhány szavalókórus kezdeményezné ismét és ismét az éljenzést, a lelkesítést.

Figyeltem a térnek azokat a pontjait, ahonnan az éljenzés kiindult. Ahogyan egy-egy csoport igyekszik magával ragadni a tömeget.

— Éljen Rákosi! — hangzott fel az egyik csoport hangja.

— Éljen Rákosi! — felelt rá a másik, majd új formában kezdődött: — Éljen a Magyar Kommunista Párt! Éljen Rákosi! Éljen Rákosi Mátyás!

Feszélyezett ez a nagy, de érezhetően szervezett ünneplés. Ilyesmit még munkágyűlésen soha nem tapasztaltam. A közönség akkor reagált lelkesedéssel vagy felháborodással, ha a gyűlés szónoka által elmondottak erre okot adhattak. De most s eddig — gondoltam — semmi alapot nem adott Rákosi az ilyen ünneplésre. Meg sem szólalt. Nincs semmi, ami az éljenzésre, nevének ütemes ismétlésére okot adhatott volna. A gyűléseken néha ütemes jelszavakat ismételtek: Munkát-kenyeret! Rotfront! Munkásegység!, de nem a személyt, sohasem a szónokot, a nevet éljenzették. Ez valamilyen új szokás? Hogyhogy a párt és Rákosi Mátyás? — elmélkedtem magamban. Közben Rákosi beszélni kezdett. Azután újra felhangzott az éljenzés.

Anyám is értetlenül figyelt fel e szokatlan jelenségre.

— Talán szükségesnek érzi, hogy népszerűsítsék — tűnődtem hangosan. — Az emberek többsége nem ismeri. [...]

Schifferné Szakasits Klára: Fent és lent 1945–1950. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1985. 52–56. p.

*Marczell Gyula: Budapest lakosságának életharca
ötszáz tanuló éltrendjében*

1945 december

Múlt év őszén még ott ült mindannyiunk arcán az aggódó kérdés: mit fogunk enni a télen? A vidéki élelmiszerbeszerzés elé szinte leküzdhetetlen akadályok tornyosultak, a hatósági ellátás gyakorlatilag jelentéktelenné vált. Az élelmiszerárak pedig elindultak csillagászati útjukon. Mind nehezebbé vált a háziasszonyok munkája is, mert a konyhára kerülő élelmiszerek nem nagy változatosságot ígértek. [...]

Az Irgalmas Nővérek Ranolder Intézetének¹⁵¹ igazgatósága teljes megértéssel fogadta a gondolatot, és a növendékeknek kiosztott kérdőlapok útján értékes anyagot nyújtott a statisztikai kimunkáláshoz. A kérdőíveken a december 4. és 5-én elfogyasztott élelmiszereket, illetőleg ételeket írták le a tanulók. [...]

Az Irgalmas Nővérek Ranolder Intézetének összes iskolája bekapcsolódott a felvételbe. Kimaradtak a felvételtől a bentlakó növendékek, hiszen az volt a cél, hogy elsősorban ezúton a magyar családok súlyos gondjaiba pillantsunk be. Az elsős elemistákat pedig csak azért kellett kihagyni a műveletből, mert sajátkezűleg írott gömböcsetűik nem fértek el a kérdőív rubrikáiban. Kár értük.

A lelkes adatszolgáltatók száma az egyes iskolák szerint a következő volt:

Elemi iskola	181
Polgári iskola	122
Líceum	97
Ipari középiskola	81
Tanítóképző intézet	56
Együtt	537

151 Ranolder János veszprémi püspök által alapított leánynevelő intézmény a Páli Szent Vince Szereteteleányai apácarend vezetése alatt. (IX. Vendel u. 1–3.) Leányközepiskola, tanítónőképző és annak gyakorlóiskolája egyesült az intézmény keretében.

Az Irgalmas Nővérek Ranolder Intézetének növendékei között legtöbb a IX. kerületnek, a Ferencvárosnak lakója és csak kevésszámú a más kerületbeli, vagy vidéki tanuló. A régi Ferencváros a kispolgári és munkástársadalom jellegzetes kerülete.

A növendékek atyjának (eltartójának) foglalkozás szerinti megoszlását a szokásos statisztikai részletezésben a következő táblázat mutatja be:

	Tanulók atyjának (eltartójának) foglalkozása		
	absz.szám	százalék	Budapest összes leánytanulói atyjának (eltartójának) százalék
Östermelés	6	1,1	3,6
Ipar	233	43,4	36,1
Kereskedelem és hitel	60	11,2	15,6
Közlekedés	42	7,8	8,7
Közszolgálat és szabadfoglalkozás	121	22,5	18,2
Véderő	18	3,4	2,6
Nyugdíjas és vagyonából élő	16	3,0	2,9
Egyéb és ismeretlen foglalkozású	41	7,6	12,3
Együtt	537	100,0	100,0

Kimagasló számmal szerepelnek az ipar körében foglalatосkodók, valamint az önállók és a közszolgálatban álló alkalmazottak. Arányuk a fővárosi lakosság foglalkozási tagozódás szerinti méreteit is meghaladja. A több mint ötszáz családtartó között az önálló egzisztenciájúak, továbbá az alkalmazottak két nagy csoportja: a munkások, illetve segédszemélyzet és a tisztviselők egyformán egyharmad-egyharmad aránnyal szerepelnek. Ez az arány a főváros összes leánytanulójánál a következő volt az 1942–43. iskolaévben.

Az atyák közül:

Önálló	26,6 %
Tisztviselő	22,4 %
Segédszemély, munkás	51,0 %

A Ranolder-növendékek szülei között relatíve több az önálló egzisztencia és a közszolgálatban álló, mint általában a budapesti leánytanulók esetében.

A tanulók mai élete kevesebb szabályszerűséget mutat, mint amidőn a tanulás zavartalanul folyt egész héten át. Kényszerszünetek, délutánra áthelyezett órák természetesen kihatással vannak a növendékek otthoni életére és étkezési szokásaira is. A későn történő hazaérkezéssel már egybeolvad az uzsonna-vacsora, de még az ebéd-vacsora elfogyasztása is. Az alábbi szám adatok megmondják, hogy a Ranolder-növendékek közül hányan fogyasztották a nap egyes étkeit.

Étkezés ideje	Étkező tanulók száma	nem étkező	Együtt	Étkezők az összlétszám %-ában
Reggeli	495	42	537	92,2
Tízórai	374	163	537	69,6
Ebéd	517	20	537	96,3
Uzsonna	119	418	537	22,2
Vacsora	522	15	537	97,2

Reggelivel indul a tanuló iskolába, ez csillapítja egészen rövid időre éhségérzetét.

Az bizonyos, hogy nagy választékot nem mutatnak a reggelire vonatkozó bejegyzések, mert leves, fekete tea fordulnak elő a legsűrűbben. Számokban ezt a következő táblázat mutatja be:

Reggelire volt	Tanulók megoszlása reggeli szerint
Leves	158
Feketekávé	126
Tea	109
Tej, tejeskávé	34
Kenyér, üres és megkent	50
Egyéb reggeli	18
Együtt	495
Nem reggelizett	42
Összesen	537

A Ranolder növendékek közül alig volt aki üres gyomorral indult volna iskolába (7,8%-a). A reggelik között első helyre került a rántottleves, amennyiben 158 leveles reggeliből 155 növendék azt ette. Meleg étel ez és kenyér se kell okvetlen hozzá. Tápértékét a készítéséhez felhasznált zsír, illetve olaj és liszt szabják meg. Normál időkbén egy személyre 0,8 – 1 dkg zsír és 1,52 dkg rántáslisztet lehet számítani. Egy tányérral (3 dl) ily módon kb. 150 kalóriát viszünk a szervezetünkbe. Reggelivel napi kalóriaszükségletünknek általában 15 – 20 %-át szoktuk fedezni, ez tehát annyit jelent, hogy az üres rántottleves reggeli még 1-2 dkg levestészta mellett sem fedezi a megkívánt napi energiahányadot, ami a 10–15 éves lányok esetében 400 kalóriának adódik.

Az üres leves mellett tehát a nap többi étkezésére hárul az a feladat, hogy a reggeli energiahányat majd kipótolja. Még rosszabb a helyzet a feketekávé és üres tea esetében, mert ezek csak meleg folyadékok, komoly energia érték nélkül. Tejet, illetőleg tejeskávét a reggelizőknek csupán 8,5%-a ivott. Megrázó képet festenek elének ezek a számok, mert a fiatalság építőanyagra szoruló szervezete hiába várja az életet jelentő tejet. A reggelire fogyasztott kenyeret december elején sok helyen még zsírral tudták megkenni az édesanyák, ezt jelezte 50 körül 15 kisleány. Ezek között pedig elsősorban az elemisták (15). Sokan majszolják el reggelire az üres kenyeret.

A gyenge reggeli után különös gonddal teszik táskájukba a tízórait, hogy azután a legelső szünetben annál vidámabban essenek neki. Mit vittek magukkal az iskolába a Ranolder növendékek, azt az alábbi számok mutatják be:

Tízórai volt	absz.	Tanulók száma %
Üres kenyér	45	8,4
Megkent kenyér	293	54,6
Egyéb tízórai	36	6,7
Együtt	374	69,7
Nem tízóraizott	163	30,3
Összesen	537	100,0

Sokan nem ettek tízórait. Korai ebéd és kiadós reggeli esetén ez nem is volna talán baj. A hiba ott van, hogy egészen alacsony értékű reggeli után gyakran délután 4-5 óra tájban jut ebédhez a tanuló. Ebben az aránytalan hosszú napszakban a tanuló fokozott szellemi erőlködése mellett csak kevés, vagy egyáltalán semmifé-

le táplálékhoz nem jut. A Ranolder példája szerint a növendékek egyharmada nem vitt tízórait magával. Nem sok élvezetet nyújthatott a darab üres vagy pirítóskenyér sem. A megkent tízórai kenyerek között első helyen a lekvároskenyér állott (126), de elég számmal ettek zsíroskenyeret az iskolai szünetben (95).

Az ebéd rendszerint a nap főétkezése; ezzel biztosítjuk napi energiaszükségletünknek 40–50%-át. Ma természetesen más a helyzet, és az ételek tartalmának, belső értékének háttérbe szorulásával csak arra törekszünk, hogy az ételek megfelelő tömegével az ebéd végeredményben a jóllakás érzetét nyújtsa.

Az iskolás leányok ebédje a következő volt:

Az ebéd	Ebédek száma a hét nap átlagában		
	levessel	leves nélkül	Összesen
Csak leves	64	–	64
Üres főzelék	98	73	171
Burgonyás étel	56	40	96
Kukoricás étel	19	5	24
Tésztaféle	90	21	111
Húsos étel	8	4	12
Kéttál étel	10	6	16
Húsos többtál étel	13	1	14
Egyéb étel	6	3	9
Együtt			517
Nem ebédelt			20
Összesen			537

Az ebédek 12,4%-a csak leves volt, éspedig legtöbbször bableves. De az egytál-leves ebédeken kívül a többi esetben is gyakran volt bableves az első fogás. A legtöbben levest és üres főzeléket ebédeltek, »Kicsike ragacsos kenyérrrel«, ahogyan sokan panasztolták. Az üres főzelékek így oszlottak meg:

Szárashüvelyes főzelék	82 ebédre volt
Zöldleves “	76 ”
Egyéb zöldfélék	13 “

A babon kívül a kelkáposzta 40, a fejeskáposzta 30 esetben szerepelt, vezető helyet foglalva el a főzelékek között. A burgonyásételek 8 fféle változata között a paprikáskrumpli volt a leggyakoribb, számszerűen 42 esetben a 96 burgonyásétel közül. A kukorica december elején még szerényen a háttérben várakozott. A főtt-, kelt- és sülttészta december elején még szép számmal fordultak elő az ebédek sorában. A húsféle tészta közül vezetett a káposztáskocka (24), amelyet a krumplis-tészta (16) és a darás-, illetve lekvárostészta követett.

Húsételek ritkán kerültek asztalra. A két hétköznapra (kedd és szerda) vonatkozó felvételben a húst a baromfi, a nyúl és a hurka jelentette.

Leves-hús-főzelék, vagy ezek egyike helyett gyümölcs, illetve sülttök 16 esetben fordult elő. Húsos többtál ételt pedig 14-en ettek ebédre. Végeredményben csupán e két csoport, vagyis az összes ebédelőknél 5,8%-a evett a háború előtti időkre emlékeztető ebédet. Húszan nem ettek ebédet valami oknál fogva. Lehetséges, hogy az ebéd ez esetben már egybeolvadt a vacsorával. Az étkezések aránytalan időelosztása azonban hátrányára van a fiatal szervezetnek.

A növendékek 77,8%-a nem is evett uzsonnát. A régi uzsonnakávét nehéz a gyermekeknél mással pótolni, főleg amikor kenyér sincsen. A késői ebédet sok helyen nyomon követte nemsokára a vacsora és így az uzsonna elmaradt. Az uzsonnára vonatkozó számadatok a következők:

Uzsonnára volt	Uzsonnázók száma a két nap átlagában
Tej, tejeskávé	2
Kenyér üresen	17
Kenyér megkenve	63
Alma	12
Sülttök	8
Egyéb uzsonna	17
Együtt	119
Nem uzsonnázott	418
Összesen	537

Estidőre a nap küzdelme véget ér szülőnek, gyermeknek egyaránt. Sok helyen a nap főétkezése a vacsorára tevődik át, más helyen meg éppen ellenkezőleg, alig esznek valamit estére. E tekintetben az egyes családok kialakult sajátos szokásai a döntőek. A növendékek vacsoráira vonatkozó számszerű adatok a következők:

	Vacsorák száma a két nap átlagában
A vacsora	
Csak leves	59
Üres főzelék	123
Burgonyás étel	119
Kukorica kása	43
Tésztaféle	68
Húsétel	25
Kenyér üresen és megkenve	65
Tej, kávé, tea	9
Tojásétel	3
Alma, sültök	8
Együtt	522
Nem vacsorázott	15
Összesen	537

Majdnem mindannyian vacsoráztak és csupán 2,9%-a jegyezte be, hogy nem eszik estére semmit. Némelyiküknél az ebéd olvad egybe a vacsorával. Az üres főzelékek állnak első helyen: amennyiben 123 növendéknek ez volt a vacsorája. Közülük 38-an levest is ettek előtte. Gyomortöltő vacsora ez, amelyben nem sok a tápérték. Levest evett egymagába, vagy más étel előtt a tanulók közül 165, vagyis az összesnek egyharmada. Vacsorára a kelkáposzta és káposzta volt leggyakrabban soron a főzelékek közül. A burgonyásételek csoportjából legkedveltebb volt a paprikáskrumpli, ez a zsíros, paprikás-hagymás étel. De sok helyen csak héjában főtt, vagy sült krumpli került asztalra. A tésztafélék legtöbbje déli maradék volt. A húsételek száma sem sok, 25 az 522 közül (4,8%). Egyszerűen kenyeret vacsoráztak 15-en, ötvenen pedig megkent lekváros, zsíros, sajtos, túrós, szójakolbászos kenyeret jegyeztek fel a kérdőívre. Tej, tojásétel nem sok szerepelt a vacsorák között. A vacsorák egyszerűbbek az ebédekénél, kevesebb fogással és igen sokszor a délről maradt étel került csupán az asztalra.

Még egy szempont az, amely figyelmet érdemel: az egész nap összes ételét tekintve, vajon hány helyen fordulnak elő az értékesebb, nemesebb élelmianyagok? E tekintetben álljon tájékoztatásul a következő tábla:

Fontosabb élelmianyagok	A két nap átlagában előfordult esetek száma	
	absz.	%
Tojás, tojásétel	5	0,9
Tej	32	6,0
Tejfel, túró, sajt	23	4,3
Vaj	61	11,4
Hús, húskészítmény	45	8,4
Alma, sülttök	73	13,6

Megdöbbenő, hogy tojás csupán 5 esetben fordul elő 537 tanuló napi étrendjében, tejet, tejeskávét mindössze 32-nek sikerül innia, vajjal volt megkenve 61 leány kenyere és nem sokan, csupán 45-en ettek valamilyen húsfélét ebédre, illetőleg vacsorára. Még az is megállapítható a vizsgálódás során, hogy 128-an voltak olyanok, akik a fenti élelmianyagok egyikét fogyasztották, és 102-en, akik kétfélét ehettek a felsorolt értékes anyagokból, pl. tejeskávét vajaskenyérrel, húsfélét, sülttököt stb. Az összes növendék kétharmada, 66,7%-a nem volt abban a szerencsés helyzetben, hogy a két nap valamelyikén is hozzájutott volna szülői háznál ezekhez az életfontos élelmianyagokhoz. [...]

Marczell Gyula

Városi Szemle, XXXII. (1946) 2. szám, 145–150. p.

Detektívjelentés a pénzromlás által kiváltott közhangulatról

1946. március 15.

Magyar államrendőrség budapesti főkapitányságának detektívtestülete
Bizalmi főcsoport. Mihályi csoport.

J E L E N T É S

Budapest, 1946. március 15-én

A kapott utasításnak megfelelően a közszükségleti cikkek árainak emelkedésével kapcsolatban a közönség, valamint a rendőrtestület minden ágazatában hangulatfigyelést eszközöltünk, melynek eredményeképpen az alábbiakat jelentjük:

Az elmúlt héten a közszükségleti cikkek árai a következő és igen magas emelkedéseket mutatták:

A liszt ára 580.000 pengő, a cukor ára 7.000.000 pengő, a zsír ára 5.000.000 pengő, a szalonna ára 6.000.000 pengő, burgonya ára 130.000 pengő, kelkáposzta 260.000 pengő, sárgarépa 240.000 pengő, a hagyma ára 280.000 pengő, a spenót ára 400.000 pengő, paprika ára 6.000.000 pengő, hízott liba ára 3.600.000 pengő, tojás ára 47–50.000 pengő, a csirke kilógramonkénti ára 2.500.000 pengő.

Ezeknek a magas áraknak a következménye, hogy a piacokon és a vásárcsarnokokban alig-alig látni olyan embereket, akik vásárolnának is. Az árusok kínálják portékájukat, de vevő nem jelentkezik. Úgy a munkások, akik ugyan a kalória pénzzel némi jövedelem többletbe jutottak, mint a tisztviselők, nem tudják megvásárolni ezeket az árucikkeket, mert fizetésük, illetve munkabéruk egyáltalában nincs arányban a közszükségleti cikkek áraival. Az elkeseredés minden felől érezhető, bár az emberek legnagyobb része magába fojtja elkeseredését, és nem ad fennhangon kifejezést érzelmeinek. Ma már alig lehet hallani panaszt, szinte úgy látszik, hogy mindenki belenyugodott a változtathatatlanba. Míg az elmúlt időben

elkeseredésüknek hangos szóval adtak kifejezést, addig ma inkább összebújva és suttogva mondják el panaszukat. Ma már a kisiparosság is kezd tönkremenni, egymás után bocsássák el alkalmazottaikat, mert nincs aki dolgoztasson, munkájukért és a felhasznált anyagért olyan magas árakat kérnek, hogy azt megfizetni senki sem tudja. Itt megemlítem, hogy egy pár cipő csináltatása, hogy ha minden anyagot a csináltató ad, 6-8.000.000 pengőbe kerül, míg egy öltöny ruhának elkészítési díja 16-20.000.000 pengő. Ígyformán a dolgozó osztályok közül senki sem gondolhat arra, hogy lerongyolódott családjának, vagy magának bármit is beszerezhessen. A munkabérek vagy a fizetések arra sem elegendők, hogy abból a mindennapi élelmüket megszerezzék. Az emberek fojtott elkeseredése mind magasabb méreteket ölt, az idegek végsőikig feszülnek, és mindenki abban bízik, hogy ez az állapot már nem tarthat sokáig, jönni kell valamilyen kormányintézkedésnek, ami az inflációt megszünteti, és módot nyújt arra, hogy a dolgozó emberek megélhetése biztosítva legyen.

A rendőrtestület minden ágazatában hasonló a panaszok, mint a nagyközönség körében. Különösképpen a rendőrlégénység körében hangzanak el súlyos panaszok, és igen sokan tettek olyan kijelentést, ha nem változnak meg a megélhetési viszonyok, úgy állásukról lemondanak. Legtöbb panasz hangzik el a természetbeni ellátások terén, azt egyáltalában nem tartják kielégítőnek, annál inkább sem, mert a beígért juttatásokat vagy nem kapják meg, (burgonya), vagy pedig csak igen késelemesen jutnak hozzá.

A tisztviselői karban is hangzanak el súlyos panaszok, mert már minden felesleges ingóiktól megszabadultak, és így már ilyenekkel sem tudják pótolni a maguk és családjuk részére szükséges legszükségesebb élelmicikkeket. Fizetésük a mai árakhoz viszonyítva olyan kevés, hogy havi jövedelmük, főképpen a családosoknál, egy heti ellátásukat sem biztosítja. Az egyik nyomozó alhadnagy elmondja, hogy a most kapott fizetését úgy költötte el, hogy abból 2 pár zoknit, 1 darab zsebkendőt és 1 darab nyakkendőt vásárolt. Sokan kifogásolják, hogy egyes osztályoknál jóval több természetbeni juttatásban részesülnek, mint a főkapitányság bünyügyi osztálya, mert mint például a Gazdasági Rendészeti Osztály, a Politikai Rendészeti Osztály és egyes kerületi kapitányságok nemcsak nagyobb természetbeni

élelmet, hanem, aminek már mindenki szükségét érzi, ruha ellátásban is részesülnek.¹⁵²

Kmft.

Láttam: Mihályi Ferenc
rny. szds. sk.

Tarr László
rny. hdgy. sk.

ifj. Váradi Miklós
rny. alhdgy.

Elnöki osztály

Budapest, 1946. márc. 19.

BFL XXIV. 1. Budapesti Rendőrfőkapitányság iratai. Elnöki Osztály. 2014/1946. — Gépelt tisztázat sk. aláírásokkal.

152 A pénzromlás a következő hónapokban öltött csak igazán nagy méreteket. Míg az 1939. augusztus 26-i árakhoz viszonyított árindex 1946 március végén 1.872.913, addig egy hónap múlva már 35.790.361, július végén pedig 399.623 quadrillió volt. Ez a világtörténelem legnagyobb mértékű inflációja, amelynek az új stabil fizetőeszköz, a forint bevezetése vetett véget 1946. augusztus 1-jén (stabilizáció).

*Péter Gábornak, az Államvédelmi Osztály vezetőjének
kimutatása az osztály 1946. október 20-ig kifejtett működéséről*

A Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya¹⁵³ nyomozói összlétszáma 344. Ebből a központra esik 256, a kerületekre 88 fő. A központi személyzeti létszám a segédszeméllyel együtt 736, a kerületekben a segédszeméllyel együtt 89.

Az Államvédelmi Osztály személyzeti összlétszáma 736.

Az Államvédelmi Osztály 1946. október 21–31-ig a mellékelt kimutatásban fel-tüntetett munkát végezte el.

Budapest, 1946. november 4.

Péter Gábor¹⁵⁴ sk.

153 A Péter Gábor vezette politikai nyomozó szerv eredetileg a Budapesti Rendőrfőkapitányság Politikai Rendészeti Osztályaként szerveződött meg. 1946 októberében alakult központi egységes állambiztonsági szervvé, magába olvasztva a korábbi Vidéki Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályát is.

154 Péter Gábor (1906–1993) kommunista. 1945 januártól a Budapesti Rendőrfőkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának vezetője, 1953-ig az államvédelmi apparátus legfőbb irányítója. 1953-ban letartóztatják, és a koncepciók perekben játszott szerepe miatt életfogytiglani, majd 1957-ben 14 évi börtönre ítélik. 1959-ban szabadul.

K i m u t a t á s

a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztály által letartóztatott politikai bűnösökről és az ügyek elintézési módjáról, külön kiemelve az utolsó 10 nap munkája /X.21.-31.-ig./

Az elintézés módja	Összesen
Az őrizetbe vettek száma	Az Államvédelmi Osztály működése óta a mai napig 37.968
	Az utolsó 10 nap alatt 62
Szabadon bocsátva	Az Államvédelmi Osztály működése óta a mai napig 6.990
	Az utolsó 10 nap alatt 14
Népügyészségnek átadva	Az Államvédelmi Osztály működése óta a mai napig 7.854
	Az utolsó 10 nap alatt 51
Internálva	Az Államvédelmi Osztály működése óta a mai napig 18.536
	Az utolsó 10 nap alatt 4
Rendőri felügyelet alá helyezve	Az Államvédelmi Osztály működése óta a mai napig 10.084
	Az utolsó 10 nap alatt -
Jelenleg nyomozás alatt őrizetben	40

E b b ő l

Nyilas	Imrédysta ¹⁵⁵	Volksbund	Turul ¹⁵⁶	Besűgő	Háborús bűnös	Egyéb pol. bűnös	Fasiszta pártvez.	Képviselő
19.578	230	4.658	8	418	5.805	6.990	156	45
7		10		1	5	39		
1.610	7	1.202	2	258	2.941	1.788	13	33
3		15			12	21		
9.777	160	3.076	40	71	1.010	4.339	53	10
					1	3		
6.989	73	811	34	9	548	1.917	3	—

-
- 155 Imrédy Béla (1891–1946) 1938–1939-ben miniszterelnök. A második világháború éveiben a szélsőjobboldali ellenzék „úri” szárnyának vezéregyénisége, a Magyar Megújulás Pártja vezetője. A német megszállás után 1944 augusztus 7-ig gazdasági csúcsminiszter. Bukásában jelentős szerepet játszott, hogy a Weiss Manfréd Művek német kézre történő átjuttatását (ld. 123. sz. jegyzet) ellenezte. 1946-ban háborús bűnösnek kivégezték. (Lásd ehhez: Imrédy Béla a vádlottak padján. Szerk.: Sipos Péter. Osiris–BFL, Bp., 1999.)
- 156 Turul szövetség